

**तृतीय वर्ष कला (मराठी)
सत्र - VI (CBCS)**

अभ्यासपत्रिका क्र. ४

**मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – भाग २
(HISTORY OF MEDIEVAL MARATHI LITERATURE)**

विषय कोड : 86516

डॉ. सुहास पेडणेकर कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	प्राध्यापक रविन्द्र कुलकर्णी प्रभारी कुलगुरु मुंबई विद्यापीठ, मुंबई	प्राध्यापक प्रकाश महानवर संचालक दूर व मुक्त अध्ययन संस्था मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
---	--	--

कार्यक्रम समन्वयक	: प्रा. अनिल बनकर कला शाखा प्रमुख दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
अभ्यास समन्वयक व संपादक	: प्रा. मनिषा-पवार बनकर सहाय्यक प्राध्यापक मराठी विभाग दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई
लेखक	: प्रा. मृदुला वाघमारे ना. ग. आचार्य रोड, सुभाष नगर, चेंबूर, मुंबई - ४०००७१
	: डॉ. मीनाक्षी बन्हाटे सहाय्यक प्राध्यापक, क. जे. सोमैया केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ, सुरुचि भवन, पहिला मजला, विद्याविहार पूर्व, मुंबई - ७७
	: प्रा. रूपाली कांबळे सतीश प्रधान महाविद्यालय. ठाणे (प) ४००६०१
	: डॉ. विजया गुडेकर सहाय्यक प्राध्यापक, शेठ हीराचंद मुठा महाविद्यालय, कल्याण, जि. ठाणे (प)

जुलै २०२१, मुद्रण - १

ISBN -978-93-95130-37-0

प्रकाशक संचालक, दूर आणि मुक्त अध्ययन संस्था. मुंबई विद्यापीठ, विद्यानगरी, मुंबई- ४०० ०९८.

अक्षर जुळणी आणि मुद्रण मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय विद्यानगरी, मुंबई

अनुक्रमणिका

इकाई क्र.	नाव	पृष्ठ क्र.
१.	शाहीरी वाङ्मय - प्रा. मृदुला वाघमारे	१
२.	महानुभाव व वारकरी यांखेरीज इतर पंथीयांचे वाङ्मय - डॉ. मीनाक्षी बऱ्हाटे	१३
३.	हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली वाङ्मयनिर्मिती - प्रा. रुपाली कांबळे	२७
४.	बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये - डॉ. विजया गुडेकर	४३

अभ्यासपत्रिका क्र. ४. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भाग २
सत्र - ६वे (श्रेयांकने-४) व्याख्याने -६०

उद्दिष्टे (Objective)

- १) शाहिरी वाङ्मयाचा परिचय करून घेणे-
- २) इतर धर्मीयांनी केलेल्या वाङ्मयीन निर्मितीचा परिचय करून घेणे
- ३) वेगवेगळ्या पंथाचे वाङ्मयाचा परिचय करून घेणे
- ४) बखर वाङ्मय निर्मितीचा परिचय करून घेऊन त्याची ठळक वैशिष्ट्ये जाणून घेणे
- ५) मध्ययुगीन कालखंडातील प्रमुख संप्रदाय व ग्रंथ निर्मिती यांचा अनुबंध स्पष्ट करणे

घटक -१ शाहिरी वाङ् मय-

- अ) लावणी, पोवाडे, या काव्य प्रकारांची स्वरूप वैशिष्ट्ये.
- ब) काही लावणीकार- होनाजी बाळा, रामजोशी, प्रभाकर, अनंत फंदी, परशुराम या शाहिरांचा व त्यांच्या साहित्याचा परिचय.

घटक -२ महानुभाव व वारकरी यांखेरीज इतर पंथीयांचेवाङ् मय

- अ) नाथ, दत्त या पंथातील वाङ् मयाचे स्वरूप.
- ब) समर्थ, लिंगायत या पंथातील वाङ् मयाचे स्वरूप

घटक - ३ हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मीयांनी केलेलीवाङ् मयनिर्मिती

- अ) ख्रिस्ती धर्मीयांनी केलेली वाङ् मयनिर्मिती
(ख्रिस्ती -फादर स्टीफन्स, क्रुआँ, सालंदाज, पाद्री अल्मैद)
- ब) इस्लामी धर्मीयांनी केलेली वाङ् मयनिर्मिती
(इस्लामी - मुंतोजी (मृत्युंजय), हुसेन अंबरखान, शेख महमंद, शहामुनी)

घटक - ४ बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये

- अ) बखरी- शिवपूर्वकालीन - महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर, राक्षसतागडीची लढाई.
बखरी- शिवकालीन- शिवछत्रपतींचे चरित्र- कृष्णाजी अनंत सभासद, चित्रगुप्तविरचित शिवाजी महाराजांची बखर, श्री छत्रपतींची ९१ कलमी बखर - दत्तोत्रिमल वाकेनिस, मल्हार रामराव चिटणीस विरचित श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र.
- ब) बखरी - पेशवेकालीन- नाना फडणवीसाचे आत्मचरित्र, श्री रामदास स्वामींचे चरित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर, पेशव्यांची बखर, कृष्णाजी विनायक सोहनी, पानिपतची बखर- रघुनाथ यादव, भाऊसाहेबांची बखर-कृष्णाजी शामराव, खडर्याच्या स्वारीची बखर.

सत्रान्त परीक्षा (गुण १००)

- प्रश्न १. घटक १ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०
प्रश्न २. घटक २ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०

- प्रश्न ३. घटक ३ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०
प्रश्न ४. घटक ४ वर आधारित प्रश्न (पर्यायासह) गुण २०
प्रश्न ५. सर्व घटकांवर आधारित दोन टीपा (पर्यायासह) गुण २०

साध्ये (Outcome)

- १) शाहिरी वाङ्मयाचा परिचय होईल
- २) बखर वाङ्मयाचा परिचय होईल
- ३) वेगवेगळ्या पंथाचे वाङ्मयाचे स्वरूप लक्षात येईल
- ४) वेगवेगळ्या धर्मीयांनी केलेल्या वाङ्मय निर्मितीचा परिचय होईल
- ५) मध्युगीन वाङ्मयाचे स्वरूप स्पष्ट होईल.

शाहिरी वाङ्मय

घटक रचना

- १.१ उद्देश
- १.२ प्रस्तावना
- १.३ विषय प्रवेश
- १.४. पोवाडा काव्यप्रकार
  - १.४.१. पोवाडा काव्यप्रकार विशेष
- १.५ लावणी काव्यप्रकार
  - १.५.१. विषय विवेचन
  - १.५.२ लावणीचे समाजाशी असलेले नाते
  - १.५.३ लावणीचे वैशिष्ट्ये
  - १.५.४ लावण्याचे प्रकार
- १.६ काही प्रमुख शाहीर – राम जोशी
- १.७ होनाजी बाळा
- १.८ परशराम
- १.९ शाहीर प्रभाकर
- १.१० अनंत फंदी
- १.११ प्रभाकर
- १.१२ समारोप
- १.१३ संदर्भग्रंथ
- १.१४ प्रश्नावली

१.१ उद्देश

- शाहिरी काव्याची माहिती मिळेल
- महाराष्ट्रातील प्रमुख शाहिरींची माहिती मिळेल
- लावणी व पोवाडा या शाहिरीकाव्यप्रकाराची माहिती होईल
- शाहिरी काव्याचे प्रकार समजतील
- शाहिरी वाङ्मयातून चित्रण झालेले समाज जीवन समजेल

१.२ प्रस्तावना

शाहिरी काव्य हे मराठी बाण्याचे काव्य आहे हे बहुजन समाजाचे आवडते काव्य आहे तत्कालीन सामाजिक आणि राजकीय जीवनाचे प्रतिबिंब आहे ही कविता लोकजीवनातून निर्माण झाली इ.स १८१८ साली पेशवाईचा अस्त झाला महाराष्ट्रातील माणसांचा स्वभाव, त्यांचे विचार, त्यांचे गुणदोष, विवाह, पती-पत्नीमिलन, प्रणय चेष्टा, मर्द गड्याचा शृंगार, निरोप, विरह, प्रेम, साहस, वीरगती, पराक्रम, उपदेश, देवस्तुती, भक्ति ई व्यक्त झाले आहे.

अठराव्या शतकात उगम पावलेली कविता म्हणजे शाहीरी काव्य होय. 'शाहीर' हा शब्द कवि या अर्थाच्या 'शाइर' या मूळ अरबी शब्दावरून आला आहे या शाहिरी कवितेची पोवाडा आणि लावणी अशी दोन अंगे आहेत या वाङ्मयामुळेच १९व्या शतकातील काव्य अधिकच समृद्ध झाले महाराष्ट्राच्या संपूर्ण संस्कृतीचे दर्शन या साहित्यातून घडते.

१.३ विषय प्रवेश

पोवाडा सादर करणारे गायक मराठमोळ्या पद्धतीचा पेहराव करून डफच्या साथीवर पोवाडा सादर करतात. लावणी सादर करताना मराठमोळ्या वेशातील स्त्री कलाकार लावणी सादर करते. शाहिरी वाङ्मयाची मूळ परंपरा लोकसाहित्यातून आलेली असली, तरीही अभिजात साहित्याचे संस्कार स्वीकारले आहेत.

पोवाडा व लावणी मिळून शाहिरी वाङ्मय प्रकार अस्तित्वात आला आहे. पोवाडा व लावणी रचना करणाऱ्याला 'शाहीर' म्हणतात. पोवाडा हा काव्यप्रकार शिवकालात तर लावणी हा काव्यप्रकार पेशवाईत उदयास आला. संगीत नृत्य आणि अभिनय या अंगांनी विकसित झाला.

शाहिरीवाङ्मय म्हणजे पोवाडे आणि लावण्या हे लोकवाङ्मय आहे. जत्रा किंवा उत्सवाच्या वेळी शाहीरांची पाले गावागावात उभी राहतात. तिथे ही कला सादर केली जाते. हा सहज आकलन होणारा काव्यप्रकार आहे. प्रारंभी ही रचना लोकांच्या श्रम परिहारासाठी झाली व त्यानंतर मनोरंजनासाठी झाली. हळूहळू परिस्थिती बदलू लागली. समाजाच्या आविष्कारात बदल होऊ लागले. शाहिरी करणारे शाहीर हे सर्व जाती-जमातीचे होते. हे काव्य समाज परिवर्तनाचे आणि लोकजागृतीचे साधन होते. शाहीर हे बहुत करून बहुजन समाजातील होते. ते समाजाचे उपदेशक, कवी, नट, गायक सर्व काही होते. ते लोकांचे मनोरंजन करीत असत. त्यांचा श्रोता सर्व सामान्य शेतकरी आणि कामकरी वर्ग होता. त्यांच्या वाङ्मयीन जाणीवेतून लोकगीत आणि लोककला यांनी घडविल्या होत्या. अवती भोवतीच्या परिसरातले ज्ञान त्यांच्या पाशी होते. मौखिक परंपरेने मिळालेले हे ज्ञान ते जोपासत होते. शाहिरींनी आपल्या पद्धतीने लोकांचे मनोरंजन केले. आपल्या परिसरातील बोलीभाषा आणि निसर्ग यांच्याशी त्यांचे नाते जोडले. शाहीरांचे कार्यक्रम गावच्या चव्हाट्यावर, झाडांच्या सावलीत, जत्रेच्या ठिकाणच्या मोकळ्या जागेत, काही वेळा बैलगाडीवर रंगमंच तयार करून होत असत. शाहिरींच्या कार्यक्रमाला कशाचीही वर्गवारी नसे तेव्हा समाजातील सर्व प्रकारचे रसिक त्या कार्यक्रमाला गर्दी करत असत. शाहीर आपल्या श्रोत्यांची वाङ्मयीन जान लक्षात घेऊन रचना सादर करत असत. सर्वसामान्य माणसाला जे हवे ते देण्याचा प्रयत्न शाहिरींनी केला आहे. प्रसिद्ध शाहिरींनी आपल्या निर्मिती साठी संत कविता, पंडित कविता, लोकवाङ्मय यातून संदर्भ उभे केले आणि आपले साहित्य लोकसमूहाकडे सादर केले.

१.४ पोवाडा काव्यप्रकार

पोवाडा गायक किंवा सादर करणारे मराठमोळ्या पद्धतीचा पेहराव करून डफच्या साथीवर पोवाडा सादर करतात. एखादा प्रसंग, घटना, लहान- सहान प्रसंग, शौर्य पोवाड्यात मांडणे अपेक्षित असते. त्याची लांबी बघितली जात नाही. फक्त घटना श्रोत्यांच्या हृदयापर्यंत पोहचवावी लागते. यामध्ये प्रामुख्याने वीर रस असतो. पोवड्याचा शब्दशः अर्थ उच्चारतील संवाद (संस्कृत प्र + वद > पवद > पवड > पवाडा > पोवाडा) असा होतो. वीरांच्या पराक्रमाचे, बुद्धिमत्तेचे तसेच एखाद्याचे सामर्थ्य गुण, कौशल्य ई. काव्यात्मक वर्णन प्रशस्ती किंवा स्तुतीसुमने म्हणजे पोवाडा असा पवाडा या शब्दाचा अर्थ आहे. पोवाड्याचा उच्चार ज्ञानेश्वरी मध्ये “पवद” असा केलेला आढळतो. पोवाड्यात बहुतकरून ऐतिहासिक घटना समोर ठेऊन रचना केली जाते आणि मनोरंजक पद्धतीने सांगितली जाते.

पोवाडा म्हणजे स्तुति करणे, पोवाडा म्हणजे पराक्रमाचे वर्णन करणे. हे कथकाव्य आहे याची चाल धावती आणि वेगाने असते. त्यामध्ये नाट्यपूर्णता असते. शाहीर यातील वातावरणाशी एकरूप झालेला असतो. त्यामुळे त्यात रसनिर्मिती होते. त्यात लोकगीतांच्या भावभावना चित्रित झालेल्या असतात. पोवाड्यातील वर्णने सत्य असतीलच असे नाही. काही वेळा अवास्तव स्तुति देखील असते. त्यात काही वेळा दंत कथांचाही उल्लेख केला जातो. त्यांची रचना वीरवृत्तीला आवाहन करणारी असते. पोवाडा द्रुकश्राव्य असतो. पोवाडा सांगताना अभिनय करावा लागतो, हातवारे करावे लागतात. पोवड्याला डफ आणि तुणतुणे यांची साथ असावी लागते. हा गद्य पद्यात्मक असतो. हे वीरांच्या पराक्रमाचे वर्णन असते. त्यात जयगाण गद्य पद्य स्वरूपात असते. निवेदन स्वरूप दीर्घ रचना असते. प्रत्येक पोवाड्याच्या सुरुवातीस, मध्ये आणि शेवटी स्पष्टीकरणासाठी गद्य भाग टाकावा लागतो. यात अनेक पात्रे असतात. पण त्यातील मुख्य शाहीर आणि त्याचा साथीदार असतो. ते दोघेही पोवाड्यातील व्यक्तीची, प्रसंगाची बतावणी करतात. चौकात वर्णन केलेल्या मुख्य पात्राची बतावणी शाहीर करतो आणि गौण पात्राची बतावणी साथीदार करतो. सूत्रधाराचे काम मुख्य शाहीर करतो. शाहीर हे सर्व करत असताना मुख्य कथानक पकडून ठेवतो. पोवाड्याचे मुख्य उद्दीष्ट लोकजागृती आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पोवाडा, स्वातंत्र्यवीर सावरकरांचा पोवाडा, झाशीच्या राणीचा पोवाडा, आदि पोवाडे लोकजागृती आणि जयगानही करतात. पठ्ठे बापूरावांचा मुंबईवरील लावणीवजा पोवाडा, रामजोशींचा दुष्काळावरील पोवाडा हे वर्णन करणारे आहेत. अज्ञानदासांचा शिवकाळातील पोवाडा हे इतिहासाचे वर्णन करणारे आहेत.

१.४.१ पोवाडा काव्यप्रकार विशेषः

- १) शाहीर पोवाड्यातील वर्णन-विषयाशी तादात्म्य झालेला असतो.
- २) पोवाडा काव्यप्रकार स्वयंस्फूर्त नसून परप्रेरित असतो.
- ३) पोवाडा कोणाच्या तरी सांगण्यानुसार आणि आर्थिक लाभासाठी तो लिहिलेला असतो.
- ४) पोवाडा भावोत्कट असतो.

- ५) पोवाडा दृक-श्राव्य असतो. पोवाडा सांगताना हावभाव करावे लागतात.
- ६) पोवाडा वीरवृत्तीला आव्हान करणारा असतो.
- ७) पोवाड्यातील वर्णने सत्य असतीलच असे नाही. त्यामध्ये अभिमान, अवास्तव स्तुती, अतिशयोक्ती, निंदा असते.
- ८) पोवाड्याची रचना गद्य-पद्य मिश्रित असते. पोवाड्यात परिणाम साधण्यासाठी अधून-मधून गद्याचा वापर केला जातो. त्यामुळेच इतिहासाचर्य वि.का. राजवाडे पोवाड्यास 'चंपूकाव्य' म्हटले आहे.
- ९) पोवाडा गाणारा एकटा असला तरी त्याला साथीदार घ्यावे लागतात.
- १०) पोवाड्याची रचना गोंधळासारखी असते. गणेश, शारदा अशा देवतांना नमन असते.

१.५ लावणी हा काव्यप्रकार

१.५.१ विषय विवेचन

लावणी म्हणजे भाताची रोपे लावताना म्हणावयाचे गीत. "लू" म्हणजे कापणे पिकांची कापणी करताना म्हणावयाचे गीत. "लवण" म्हणजे सुंदर यावरून लावणी असेही म्हणता येते. लावणी हा एक नृत्यप्रकार आहे आणि ते चालीने गाईले जाते.

लावणीमध्ये सामान्य माणसाचे सुख-दुःख आणि श्रृंगार यांचे वर्णन येते. पोवाड्याच्या मानाने लावणी आकाराने लहान असते. तिच्यात निवेदनपेक्षा भावना अविष्काराला जास्त प्राधान्य असते. ती या स्वरूपाची असते. लावणी अधिक ताल ठेक्यावर, संगीताच्या व नृत्याच्या अंगाने गाता येते. लावणी द्रुक श्राव्य असते. ती नृत्य, नाट्य, संगीत आदि अंगानी सादर केली जाते. त्यामुळे ती अधिक आकर्षक असते. त्यात लावणीत दिसणारी मराठमोळ्या वळणाची खास महाराष्ट्रीयन वेश परिधान केलेली नायिका असते. लावणीमध्ये श्रृंगार, कौटुंबिक जीवन, भक्ति, अध्यात्म, सामाजिक, वैराग्य, उपदेश आदि विषयांवर लावणी लिहिली जाते. लावणीला कोणताही विषय वर्ज्य नाही. लावणी ताल ठेक्यात म्हणता येण्यासारखी रचना असते. लावणी ही संगीत दृष्ट्या आकर्षक असते. काही वेळा ती बटबटीत भडक स्थूल स्वरूपात असते.

१.५.२ लावणीचे समाजाशी असलेले नाते –

लावणी हा रचनाप्रकार विविध अंगानी विकास पावलेला आहे. त्याचे समाजाशी नाते आहे. माणसाच्या आयुष्यातील तारुण्यकाळ म्हणजे बहराचा काल श्रृंगारिक वर्णन तर आहेच. लावणी वाङ्मयात श्रृंगारिक लावण्यांबरोबर, देवता वर्णनपर, संत माहात्म्य, क्षेत्र वर्णनपर, प्रासंगिक निपुत्रिकेची तक्रार, परस्त्री रत, पुरुष, सवती मत्सर, पहेलवान, पती आदि विषयांवर लावण्या आहेत. कृष्ण आणि गोपिका यांच्या श्रृंगारावर लावण्या आहेत. लावणीत देवदेवतामधला श्रृंगार दाखविला जातो, तसा लौकिक विषयावरील श्रृंगार दाखविला जातो. नीतीचे चित्रण लावणीत केले जाते. कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात परंपरेने चालत आलेल्या नीतीकल्पना टिकवून धरणे, कर्ज काढण्याच्या वृत्तीला सामाजिक विरोध दर्शविला आहे. लावणीतील स्त्री नृत्यातून पुरुषाला आकर्षित करणारी स्त्री आहे. तत्कालीन स्त्रीयांचे

नटणे, मुरडणे, दागिने आदींची कल्पना लावणीवरून करता येते. विविधतेचे वर्णन लावणीत आले आहे. त्या काळातील विविध खेळांचे दर्शन लावणीत घडते.

“विटी दांडू आणि चेंडू –लगोऱ्या, लपंडावी, कावडी ।

साखरपाडया, भोवरे, चक्र गोठ्याच्या परवडी ।

हुतुतू, हमामा, हुंबर घालून मुले वडती बोबडी ।”

शाहिरींनी लावणीत श्रृंगार रसाला प्राधान्य दिले. सर्व स्त्रियांच्या वेदनेचे स्वरूप व त्या वेदनेला अतिशयोक्तीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. स्त्रिया आणि काही पुरुष यांच्या देखील दुःखामुळे लावणीत विविध रस प्रगट झाले आहे.

आपल्याकडे अनेक वर्षांची परंपरा आहे. त्या परंपरेने काही समजुती तर काही संकेत आलेले आहेत.

१. एखाद्या स्थळाला किंवा वस्तूला विटाळ झाला, तर वस्तु गोमूत्राने शिंपून पवित्र करून घेणे.
२. डोळ्याची पापणी लवणे.
३. डावी बाही फुरफुरणे.
४. शुभचिन्ह मानणे.
५. घरच्या आड्यावर बसून कावळा ओरडला तर शुभचिन्ह मानले जाई.
६. बालक होण्यासाठी माता नवस करते.

या सर्व संकेतांना लावणीचा श्रोता समरस होतो. मनाचे रंजन करावे हीच भूमिका महत्वाची आहे. लावणीची रचना करताना ती लोकांना जास्तीत-जास्त कशी आवडेल हे पहिले जाते. लोकरंजन करता-करता लोकशिक्षण हा प्रयत्न केलेला दिसतो.

१.५.३ लावणीचे वैशिष्ट्ये

- १) लोकरंजन हा लावणीचा उद्देश असतो. तरीही काही लावणीतून आध्यात्मिकता दिसते.
- २) लावणीची रचना स्वैर नसून अतिशय बांधेसूद अशी असते.
- ३) लावणीचा विषय धार्मिक आणि पौराणिक असला तरीही बव्हंशी लावण्यातून उत्कट, कधी-कधी उत्तान श्रृंगार असतो.
- ४) लावणीची रचना तालबद्ध, खटकेबाज असते, यासाठी अनुप्रास व यमक अलंकाराचा वापर केला जातो.
- ५) लावणीत ८ किंवा ६ मात्रांचे आवर्तन असते.
- ६) विवाह, पती-पत्नी मिलन, प्रणय चेष्टा, श्रृंगार, पती-पत्नी विरह, व्याभिचारी प्रेम, जारिणीचे प्रेम असे विविध विषय आढळतात.
- ७) लावणीला तुण-तुण्याची व ढोलकीची गरज असते.

८) लावणी म्हणतांना, ताल व सूर सांभाळावा लागतो.

१.५.४ लावण्यांचे प्रकार –

- १) **आध्यात्मिक लावणी** – साहित्यातील काव्य यातून आध्यात्मिक लावणीचा उगम झाला आहे. ज्ञान भक्ति विश्वाचा पसारा हे सारे उभे करण्यासाठी या प्रकारच्या लावण्यांची रचना झाली.
- २) **भेदीक लावणी** – विविध प्रश्नोत्तरे, गुरुशिष्य संवाद, रामायण महाभारत यावर प्रश्न दोन पक्षामधील प्रतिपक्षाला प्रश्न विचारणे ही चढाची लावणी आणि दुसऱ्या पक्षाने लावणीतून उत्तर द्यायचे याला 'उताराची लावणी' असे म्हणतात. कलगी तूरा हा सुद्धा सवाल जवाबचा प्रकार आहे. लावणीतील एका गटाला 'कलगीपक्ष' म्हणतात आणि दुसऱ्या गटाला 'तूरा पक्ष' म्हणतात.
- ३) **श्रृंगारिक लावण्या** – सौंदर्यवतीचा साज - श्रृंगार, प्रेयसीच्या भावना इ. कितीतरी विषय येतात. ऐतिहासिक स्वारीवर गेलेल्या किंवा मुशाफिरीसाठी परदेशात गेलेल्या आणि विरहात असणाऱ्या स्त्री पुरुषांच्या भाव-भावनांचे चित्रण येते.
- ४) **विविध विषयावर आधारित लावण्या** – उपदेशपर, वैराग्यपर, पौराणिक, देवता वर्णनपर, गुरु माहात्म्य, संत माहात्म्य, व्यक्तीवर्णन, विनोदपर असे स्थान मिळाले आहे.

छेकापन्हूती, उपमाचा वापर लावणीत केला आहे.

"लहान चिरी कुंकवाची कपाळी

लाल जशी पिकली मिरची"

या उपमातून अस्सल मराठीपण जाणवतो.

शाहिरांची भाषा ओबडधोबड असली तरीही भाषेत ओजसपणा आहे. कलात्मकताही आहे. लावण्यातील भाषाही दिलखेचक आहे. नार नवी तरणी, छबीदार सूरत फाकडी नार गुलजार, इश्काची चटक अशा शब्दांचा चटकदार उल्लेख आहे. त्यासाठी मराठी आणि गावरान शब्दांचा वापर आहे. नेमक्या आणि मोजक्या शब्दातून रेखाटलेले आहे. एकूण वर्णने, उपमा, वेशभूषा, अलंकार, म्हणी व वाक्यप्रचार आहेत. ते ज्या भाषेत रसिकांना व लोकसमूहाला समजतील त्याच भाषेत आहेत. त्याचीच भाषा ही लोकजीवनाशी पूर्णपणे समरस होऊन काव्य लिहिले गेले आहे. त्यात अस्सल मराठमोळपणा आहे.

१.६ काही प्रमुख शाहीर – राम जोशी-राम जगन्नाथ तासे

नानासाहेब पेशवे यांनी रामजोशी यांच्या घराण्याला जमिनीची इनामदारी सनद दिली होती. त्यांचे घराणे वैदिक परंपरेचे होते. त्यांचे घराणे वेदसंपन्न होते. त्यांनी शाहीरी लोकांत वावरने हे त्यांच्या घरच्यांना रुचत नव्हते. त्यांच्या घराण्याकडे पौराहित्य करण्याचे अधिकार होते. रामजोशी हे फार बुद्धिमान होते. लहानपणीच आई वडिलांचा मृत्यू झाला होता. त्यांच्या घरासमोर कोंडीबाचा फड होता. त्या फडात त्यांनी रचना लिहिल्या त्यांचं पुन्हा त्या फडात

सादर होऊ लागल्या. विद्वत्ता त्यांच्या कडे होती, पण शाहीरांच्या संगतीत ते जास्त रमले. त्यांची वृत्ती काहीशी रंगेल होती. लावणी रचनेत त्यांचे मन रमत होते. संस्कृत परंपरा आणि संस्कृत काव्य याची छाप होती.

उदा – “सुंदरा मनामध्ये भरली जरा नाही ठरली.”

या लावणीत स्त्रीसौंदर्याचे तपशीलवार वर्णन आले आहे. हा स्त्रीसौंदर्याचा आविष्कार आहे.

“भला जन्म हा तुला लाभला”

“छेका पन्हुती” या अलंकारचा अतिशय चांगला उपयोग केला आहे. काही लावण्यामध्ये त्यांनी रोख ठोक सवाल केले आहेत. पुढे त्यांच्या रचना कोंडीबा शाहीर लावण्या फडात सादर करू लागले. त्यांना संस्कृत काव्य अवगत होते. त्यांनी संस्कृत रचना केल्यामुळे शाहिरी वाङ्मयाला प्रतिष्ठा लाभली. त्यांच्या कृष्णलीला या विषयावरही लावण्या आहेत. स्त्री मनाचे भाव टिपलेले आहेत. त्यांच्या मध्ये बहुश्रुतपणा दिसतो. पदलालित्य, समर्पक शब्द योजना आकर्षक वर्णनशैली दिसते. सुसंगत अशी स्वभाव चित्रे येतात. त्यांना छंदशास्त्र अवगत होते.

लावण्यांची जी जडणघडण आहे. त्यात सामर्थ्य जाणवते. रचना ओबडधोबड आहे. नादसौंदर्य आहे. त्यात ओजसगुण पूर्णपणे आहे. त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर आणि सफाईदार होती. ते भाषाप्रभू होते. आजही त्यांच्या लावण्या अजरामर आहेत.

१.७ होनाजी बाळा

होनाजीचे आडनाव शिलारखाणे त्यांचे आजोबा नामांकित शाहीर होते. त्यांचा व्यवसाय गवळ्याचा होता. त्यांचे साथीदार बाळा नावाचे शाहीर होते. होनाजींनी लिहिलेल्या लावण्यावर मधुर स्वरांचा साज चढवित त्यांनी तमाशाचा फड चालविला होता. त्यांना दुसऱ्या बाजीरावाचा आधार होता. बाजीरावांच्या सांगण्यावरून होनाजीने रागदारीच्या लावण्या रचण्यास सुरुवात केली. त्यांची भाषा संस्कृतप्रचुर होती. होनाजी बहुश्रुत होते, त्यांना संगीताचे ज्ञान व कल्पकता होती. त्यांना बाजीरावचा आश्रय होता. त्यांची बाजीरावर भक्ति होती. त्यांनी त्यांच्यावर पोवाडे रचले. होनाजींनी प्रथम निरनिराळ्या रागदारीच्या चालीवर लावण्या रचून तमाशालाही बैठकीचे गाण्यांचे रूप आणून दिले. त्यातून सामान्य स्त्री-पुरुषांच्या भावना उत्कटतेने रचल्या. स्त्री-पुरुष श्रृंगार रचला निपुत्रिक स्त्री चे दुःख, विरह, पत्नीच्या भावना रेखाटल्या.

"तुझ्या प्रीतिचे दुख मला दाऊ नको रे

बघून जाई प्राण घेई जागी ठेऊ नको रे"

यातून प्रीतीचे सामर्थ्य व परिणाम दिसून येतो.

"जगी सांगतात प्रीत पतंगाची खरी

झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वारी"

यामध्ये प्रेमाची उत्कट जाणीव होते.

“घनश्याम सुंदरा श्रीधरा अरुणोदय झाला”

या लावणीतून पहाटेच्या प्रसंगाची वर्णने आहेत, कृष्णाला उठवणाऱ्या यशोदेचे छत्र डोळ्यासमोर दिसते. यशोदेच्या वात्सल्याच्या अंतःकरणाचे चित्रण आहे. ही लावणी अमर आहे. प्रसाद हा काव्यगुण त्यामध्ये आढळतो. काव्यात शृंगाराबरोबर नीतीबोधही आढळतो.

विरहिणीच्या मनातले विरहाचे दुःख हळुवारपणे होनाजीने लावणीतून व्यक्त केले. अपत्यहीन स्त्रीच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. होनाजींनी बैठकीच्या लावण्यांची सुरुवात केली.

होनाजींच्या लावण्यांमध्ये आधुनिक विचार आहेत. प्रेम भावना आहेत त्यांची भाषाशैली डौलदार आहे. नादमय शब्द आहेत. कोमल भावना सहजरित्या आलेल्या आहेत. वर्णने आहेत, सुंदर प्रसादपूर्ण भाषा यामुळे लावण्या अधिक लोकप्रिय झाल्या.

१.८ शाहीर परशराम

परशराम हे मुळचे सिन्नर येथील होते. त्यांचा शिंप्याचा व्यवसाय होता. रामायण व महाभारत यांचा मुख्य व्यासंग होता. ते विद्वलभक्त होते.

“एकुणेरीला उणे बोलती” या लावणीत काळी गोरीचे भांडण आध्यात्मिक पातळीवरून रंगविले आहे. सवती-सवतीचे भांडण आहे. लष्करातील एका पळपुट्या भेकड पुरुषाच्या जीवनातील प्रसंग म्हणजे तो बायकोसमोर कशा फुशारक्या मारतो याचे वर्णन आहे. ते बायकोला खरे वाटते आणि ती ही त्याचे कौतुक करते. परशरामाची वाणी प्रासादिक होती. भाषा ओघवती होती. त्यांच्या लावणीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या लावणीत सुभाषिते होती. त्यांची वाणी प्रासादिक होती. श्लेषअलंकारांनी आश्रय करणाऱ्या भारुड, विरहणी, गौळणी यांच्याशी साम्य दाखवितात.

उदा- तळहाताचे चंद्र झाकलेला उजेड त्याचा बहुजागा

उपहास करून रसिक प्रेक्षकांना हसवितात यांची रचना भारुड, विरहाण्या, गौळणी अशा संतांच्या रचनांशी साम्य दाखवितात.

परशरामाने देशस्थितीवर पोवाडे लिहिले आहेत. त्यांतून इंग्रजी राजवटीतील मराठी समाजाचे चित्र उमटले आहे. उपरोधपूर्ण शैलीत मराठी समूहाचे वर्णन केले आहे. त्यांचे अवलोकन अतिशय सूक्ष्म आहे. पेशवाई अखेर झालेली दुरावस्था, लोकांच्या चालीरीती, समजुती यांचे प्रभावीपणे चित्रण केले आहे.

१.९ शाहीर प्रभाकर

शाहीर प्रभाकर यांचे मूळ नाव प्रभाकर जनार्दन दातार. दुसऱ्या बाजीरावच्या कारकिर्दीत त्यांची कीर्ती वाढली. प्रभाकर लावणी करत आणि गंगू हैबती, महादंबा सुतार या फडात प्रभाकराच्या कवनांनी तो काळ गाजवला होता. त्यांच्या कवनात उत्तान शृंगार आढळतो. त्यांनी बाजीरावावर विलासवर्णनपर पस्तीस-छत्तीस लावण्या रचल्या. प्रभाकरांचे एकंदर तेरा-चौदा पोवाडे आहेत. सुसंगत इतिहास, सुंदर शैली आहे. नाजुक प्रसादपूर्ण शैली आहे. प्रभाकरांची लावणी विनोद दृष्टीचा चांगला प्रत्यय आणून देते.

“मोहिनी जशी सुरसभेमद्धी” या लावणीत स्त्री च्या अखंड सौंदर्याचे व रुबाबाचे वर्णन केले आहे. “नका जाऊ दूरदेशी” या लावणीत पतीला मोहिमेवर जाऊ नका असे म्हणणारी नायिका येते. पती सोडून गेल्यावर विरहिणी पतीचे वर्णन केले आहे. त्यांची नायिका जबाबदारीची जाणीव असणारी आहे. निपुत्रिकेचे दुःखत्यातून रेखाटले आहे.

प्रभाकरांच्या सामाजिक लावण्यातून श्रृंगार रेखाटला आहे. श्रृंगाराच्या विविध छटा रंगविल्या आहेत. त्यांच्या लावण्यातून संगीत ज्ञानाची कल्पना येते. वेगवेगळ्या सणांचे उल्लेख आले आहेत. समाजातील वाद-विवाद, स्त्रियांचे अलंकार, जीवनमान, नायिकेचा श्रृंगार या लावण्यातून येते.

सूक्ष्म अवलोकन, भावनांचा उत्कट आविष्कार, प्रासादिक भाषा यामुळे त्यांचे काव्य लोकप्रिय झाले विश्वासनीय सुसंगत इतिहास आणि सुंदर शैली या दृष्टीने त्यांच्या लावण्या सकस आहेत.

१.१० अनंत फंदी

अनंतफंदी हे मुळचे राहणारे संगमनेरचे होते. ते पेशव्यांच्या दरबारचे कवी होते. भवानी बुवांच्या आशीर्वादामुळे त्यांना कवित्वाची प्रेरणा मिळाली. 'फंदी अनंत कवनांचा सागर' असे म्हंटले जाते. त्यांच्या कवितात सामाजिक जाणीव अधिक आहे.

अनंत फंदी यांच्या लावण्यात 'चांदरवळ' ही लावणी अधिक पसंत पडली. त्यात श्री कृष्णाने राधेचे रूप घेतले असे वर्णन आहे.

त्यांच्या लावण्यात फटकेचा जास्त भरणा आहे. त्यातून उपदेश करावयाचा आहे तो परखड शब्दात केला आहे. त्यांच्या लिखाणात स्पष्टपणा आहे. श्रृंगारिक लावण्यांची वर्णन येतात. पण त्यात असलीपणा नाही. काही कवने उपदेशपर आहेत. व्यवहार ज्ञानाचा उपदेश देणारी आहेत. फटका रचनेचा सुरेख नमुने आहेत.

“स्नेह्यासाठी पदरमोड कर, परंतु जामीन राहू नको

सासरामधीऐस आपला उगाच भटकत फिरू नको.”

असे व्यावहारिक उपदेश असल्यामुळे संसारी माणसासमोर एक आदर्श राहिला आहे. सडेतोड विचार मांडले आहेत. म्हणून ते आजच्या काळाशी सुसंगत आहे. या फटक्यामधून सामान्य माणसाला सावधानपणा, दक्षतेचा आणि सुरक्षिततेचा मार्ग सांगितला आहे. हा फटका सामान्यासाठी आचारसंहितेचा एक भाग आहे.

दुसऱ्या बाजीरावची कारकीर्द त्यांनी वर्णन केली आहे. 'माधव निधन' हे त्यांचे काव्य आहे.

“जमाना आला उफराटा” या लावणीत कौटुंबिक आणि सामाजिक जीवनात आलेल्या अनाचाराचे वर्णन केले आहे. त्यांना “किर्तनकार” म्हणून लोकप्रियता मिळाली आहे. विषयांच्या बाबतीत विविधता आहे. त्यांच्या कवितेत अनुप्रास हा अलंकार प्रामुख्याने दिसतो. काही लावण्यात श्रृंगार रसाचाही प्रत्यय येतो. त्यांचे शब्द स्पष्ट आहेत, त्यातून बोध आणि नीतीमत्ता समजते.

आपली प्रगती तपासा:

प्रश्न : शाहीरी वाङ्मयातील भाषा सौंदर्य व्यक्त करा.

१.११ समारोप

मराठी साहित्यात शाहीरी कविता हि वेगळ्या वळणाची कविता आहे. मराठी काव्याची पहाट असे ही संबोधले जाते. हा मुख्यतः मराठी काव्याचा प्रारंभकाळ आहे असे ही मत आहे. पराक्रम आणि मराठी मन याचा परिचय झाला आहे. शाहीरी कविता ही वेगळेपण जपणारी आहे. ही कविता वेगळ्या तऱ्हेने उठून दिसणारी कविता आहे. ही कविता संत कविता आणि पंडित कविता यापेक्षा वेगळी होती. स्वराज्याची मुहुर्तमेढ रोवली गेली आणि या कवितेला चांगले दिवस आले. शिवकालात सुरुवात झाली आणि पेशवाईत हे काव्य नावारूपाला आले. मराठ्यांचा पराक्रम शाहिरांनी आपल्या लेखणीतून व्यक्त केला. संपूर्ण समाजजीवन साहित्यात आले. लोकांचे दुःख दैन्य आले. म्हणून सामान्य जणांना ते काव्य आपलेसे वाटते. सामान्य गावकरी त्यांचे आचार, विचार, राहणीमान आणि जीवनकर्म यातच त्याला रस वाटला. दरबारातले राजकारण किंवा शेतमाळ्यातील स्वतंत्र मराठी माणूस किंवा मराठा कवितेत आला आहे. पोवाड्याचा रस वीर आणि लावणीचा रस श्रृंगार आहे. पोवाडा हा पराक्रमाचे गीत आहे. काही वेळा मराठ्यांचा सुसंगत इतिहास पोवाड्यातून उलगाडत नाही. एकांगीपणा व पक्षपातीपणा जाणवतो. पोवाडा तत्कालीन महाराष्ट्राच्या मराठेशाहीच्या राजकीय जीवनाची साक्ष देणारा आहे.

मराठे शाहीरीतील सामाजिक व राजकीय जीवनाचे यथार्थ चित्रण आहे. पोवाडे म्हणजे मराठ्यांचा काव्यमय इतिहास राजकारणाचा रुक्ष तपशील कवनाचा विषय होऊ शकत नाही. इतिहासाची साधने म्हणून फक्त पोवाड्याचे महत्व आहे.

लावणी वाङ्मयात तत्कालीन रंगेलपणा सुखवस्तू बेफिकिरी मोठ्याप्रमाणावर आढळते. विलासी वृत्ती मोठ्या प्रमाणावर आढळते. श्रृंगार हे वीर रसाचेच एक अंग आहे. त्या काळातील शकुन- अपशकुन चालीरीती-पोशाख यांचे वर्णन आहे. त्यात तरुण-तरुणींचा श्रृंगार आहे. लावण्यावतीची बहारदार वर्णने आहेत. वसंत ऋतु सुरू झाला तरीही पती येत नाही हे दुःख आहे. कदाचित आपल्या घरावर पिंगळा बसलेला बघून त्यांना शुभ शकुन वाटतो. अधिक लहान-लहान सूक्ष्म छटा कवितेत रंगविल्या आहेत. सवती-सवतीचे भांडण हा लावण्यांचा एक आवडता विषय दिसतो. त्या शालिन आणि सात्विक आहे. काही ठिकाणी उपदेशपर लावण्या आढळतात. पंढरपूरचा विठ्ठल, तुळजापूरची भवानी आई, शंकर, विष्णु यांच्यावरही काही रचना आहेत. तीर्थक्षेत्रांची वर्णने कवितेत आहेत. साध्या सरळ भाषेत आहेत. भक्तिरस अभावानेच आढळतो. निरनिराळी व्यक्तिमत्त्वे आणि तत्कालीन वातावरणाचा छाप पडलेला दिसतो.

शाहिरांनी भूपाळ्या रचल्या त्या कृष्णजीवनावर आधारित आहेत. कृष्णाचे मनोहर देखणे व्यक्तिमत्व रेखाटले. त्यात कृष्णाच्या खोड्या, तक्रार, रासक्रीडा ह्या लावण्यातून साकार केले आहे. थोड्या शब्दामध्ये व्यक्तिरेखा रेखाटणे हा त्यांच्या भाषेचा महत्वाचा विषय आहे. त्यांचा पोशाख भाषा मराठमोळा आहे. त्यामुळे त्यात हे काव्य आपले सामान्यजणांचे आहे ही भावना आहे. ते काव्य आपलेसे वाटते हे काव्य पेशवाईत विराम पावले. हे मराठी कवितेचे स्वतंत्र स्फुरण आहे. मराठी मन प्रतिबिंबित झाले आहे. शाहिरी कवितेची स्फूर्तीस्थाने आजूबाजूच्या जीवनात आहेत. कृष्ण आणि गोपिका या मराठी वळणाच्या वाटतात.

शाहिरांनी रचनेतून उपदेश केला. कलगी तूरा ह्या प्रकारात अध्यात्म आले. सवाल-जवाब आले. यातून तत्कालीन समाजाला उपदेश केला.

शाहिरांनी 'वीर आणि श्रृंगार' हे दोन रस महत्वाचे मानले. तरीही त्यातून अद्भुत करून हास्य या दोन रसांची निर्मिती झाली. श्रृंगार हा रस अतिशय मनोवेधक आहे.

शाहिरांची भाषा ही अनुभवावर आधारित आहे. त्यावर मराठी वैभव आहे. ती स्वतंत्र आहे. वर्णनकौशल्य वापरले आहे. अनुप्रास अलंकाराचाच वापर केला आहे. त्यात नाद निर्माण झाला आहे. गुलजार नार, छबीदार सूरत साजरी, ईशकाची चटक त्याचबरोबर संस्कृत भाषेचा वापर करताना भूमिष्ठ सुकृत पटविघटित काही संस्कृत शब्द आलेले दिसतात. पण त्यांनी आपली काव्यात परिचित शब्दांचा जास्तीत-जास्त वापर केला. प्रसादात्मक रचना काव्यात आढळते. कविता नादमधूर व लयबद्ध आहे. भाषाशैलीत सफाईदारपणा आहे. हे मराठीच अस्सल जोमदार काव्य आहे. शाहीरी कवितेवर फारसी भाषेचा प्रभाव आहे. शाहिरी कवणात फारसी शब्द सापडतात. जबरदस्ती, आईबेली, दर्द दोन्ही भाषांचाच परिणाम आहे. त्यांत स्त्री-पुरुष यांच्या प्रेमाचे वर्णन आहे. वास्तविक नायिकाना प्रेमाची दिव्यता पातळी आहे. त्यामुळे सखोल प्रचिती येते. वापरलेली वृत्तीही स्वतंत्र आहेत. त्यांनी नवीन वृत्ते आणि छंद निर्माण केले. गेयता हा त्या वृत्ताचा आत्मा आहे. डफ आणि तुणतुणे ही साथीला होतीच. त्यात एक विशिष्ट लय आहे. चालीत खूप विविधता आहे.

रंगांची आसक्ती हा शाहिरी प्रतिभेचा खास विशेष दिसतो. नायिकाना एकाच रंगाचा साज चढवून म्हणजे हिरवा किंवा कोणताही अन्य रंग परिधान करून दाखविले आहेत. कवितेत एकरंगी श्रृंगार हा शाहिरात दिसतो.

लावण्यांची सुरुवात ही मोठी ठसकेबाज आणि मनाची पकड घेणारी असते.

तत्कालीन समाज दृष्टीवर पोवाडे लिहिले आहेत. पेशवाईचे श्रीमंत वर्णन आहे. ती बुडल्याचेही वर्णन आहे. इंग्रजी राजवट आल्यानंतरची दयनीय अवस्था रेखाटली आहे. छेकाण्हुती चा उपयोग करून प्रासंगिक विनोद आहेत. राधा-सखीच्या संवादात कृष्ण आणि त्याचा सखा यांच्या संवादात द्वयार्थी शब्दयोजना करून चमत्कृती साधली आहे.

शाहिरांनी त्या काळाला अनुसरून कविता लिहिली. त्यांनी मागणी तसा पुरवठा या तत्त्वानुसार काव्यलेखन केले.

शाहिरांनी आपले काव्य लिहिताना लौकिक विषयात जास्त रस घेतला. त्यात आशयकर्ते आणि राज्यकर्ते यांचे स्तवन होते. लावणी विषय व संकेत यांनी वैविध्यपूर्ण बनली.

शाहिरी वाङ्मयाची सुरुवात शिवशाहीच्या काळात झाली. मराठेशाहीच्या कालखंडात शाहिरी वाङ्मयाला बहार आला आहे.

पेशवाईबरोबर शाहिरी वाङ्मयाचा शेवट झाला. शाहिरी काव्याचा पराक्रम संपला, तर पराक्रमाचे कौतुक संपले. तेव्हा शाहिरी कवणातील पौरुषही नाहीसे झाले.

लोकांकरीता, लोकांचे लिहिलेले वाङ्मय हे लोकासाठी अशी लोकवाङ्मयाची व्याख्या आहे. शाहीर हे विद्वान किंवा पढिक पंडित नव्हते. ते सामान्य लोकांमधून आलेले होते. सामान्य लोकांना काय हवे आहे त्यांचे जीवन त्यांनी आपल्या कवणातून समर्थपणे रेखाटले. सामान्य जीवनावर सामान्य लोकांसाठी कवणे निर्माण झाली. शाहिरी कवितेचे खरे सौंदर्य रचनेत असून ते सामान्य लोकांच्या मनाला भुरळ घालणारे आहे.

१.१२ संदर्भग्रंथ

---

१. म. न. अदवंत –पैजण
२. प्रा. भगवान सावंत – मराठीतील शाहीरी कविता
३. ओवी ते लावणी – कुलकर्णी श्रीधर रंगनाथ
४. मराठी लावणी – म. वा. धोंड
५. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय – गद्य आणि पद्य – दूर शिक्षण केंद्र शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

१.१३ प्रश्नावली

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न लिहा.

१. शाहीरी कवितेच्या प्रेरणा स्पष्ट करा.
२. शाहीर अनंत फांदी यांच्या लावण्यांचे वैशिष्ट्य सांगा.
३. रामजोशी यांच्या लावण्यांचे सौंदर्य व्यक्त करा.
४. शाहीरी कवितेतील सौंदर्य विषयावर तुमचे मत व्यक्त करा.
५. शाहीरांच्या कवितेत लौकिक जीवनाचे वर्णन केले आहे –विधानाचा परामर्श घ्या.
६. शाहीरी वाङ्मयाचे स्वरूप स्पष्ट करा.
७. पोवाडा हे कथा काव्य आहे स्पष्ट करा.
८. लावणी ही सामान्य जीवनातून लोकरंजनासाठी जन्माला आली स्पष्ट करा.
९. शाहीरी कविता ही मराठी वेगळ्या वळणाची कविता आहे –ऊहापोह करा.
१०. शाहीरी कविता जीवनात जे काही समजले त्याला अनुसरून लिहिलेली कविता आहे –साधार लिहा.
११. शाहीरी वाङ्मयातील भाषा सौंदर्य व्यक्त करा.

१२. शाहीर प्रभाकरांच्या कवितेचे स्वरूप स्पष्ट करा.
१३. फटका हा प्रकार अनंत फंदी यांनी आणला –साधार लिहा.
१४. सगनभाऊ यांची कविता मराठी राज्य आणि संस्कृती यांच्याशी एकरूप होती –परामर्श घ्या.
१५. होनाजी बाळा यांच्या लावणीत विविधता आहे –स्पष्ट करा.
१६. रामजोशी यांच्या लावणीत विडवतेचे वैभव दिसते –स्पष्ट करा.
१७. शाहीरी वाङ्म हे आजच्या काळाशी सुसंगत आहे –साधार लिहा

ब) टीपा लिहा .

- १) शाहीर प्रभाकर
- २) शाहीर सगनभाऊ
- ३) रामजोशी
- ४) होनाजी बाळा
- ५) अनंत फंदी

*****

महानुभाव व वारकरी याखेरीज इतर पंथीयांचे वाङ्मय

अ) नाथ, दत्त या पंथातील वाङ्मयाचे स्वरूप

ब) समर्थ, लिंगायत या पंथातील वाङ्मयाचे स्वरूप

घटक रचना

- २.१ उद्देश
- २.२ प्रस्तावना
- २.३ विषयप्रवेश
  - २.३.१ महानुभाव पंथ
  - २.३.२ वारकरी संप्रदाय
  - २.३.३. नाथपंथ
  - २.३.४ दत्त पंथ
  - २.३.५ समर्थसंप्रदाय
- २.४ समारोप
- २.५ संभाव्यप्रश्न
- २.६ संदर्भग्रंथ

२.१ उद्देश

---

१. या घटकाचा अभ्यास केल्याने आपल्याला तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेल्या विविध पंथांची वैशिष्ट्ये तुम्हाला आकलन होतीलत्या पंथाचे वैशिष्ट्य स्पष्ट होतील.
२. या अभ्यास घटकामध्ये समाविष्ट असलेल्या सर्व संप्रदायाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये देखील आपल्याला स्पष्ट होतील.
३. महानुभाव पंथांचे वेगळेपण अभ्यासून त्याचे स्वरूप कसे वेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. उदाहरणासह आपण या ठिकाणी अभ्यासणार आहोत.
४. महानुभाव आणि वारकरी संप्रदायाच्या प्रेरणा त्याचे स्वरूप कसे वैविध्यपूर्ण आहे. या घटकाचे सविस्तर स्वरूप स्पष्ट करून दाखविले आहे
५. महानुभाव पंथातील अधिक लहान लहान प्रसंगांमधून तुम्हाला त्या पंथाची ओळख करून देण्याचा प्रयत्न या घटकांमध्ये केला आहे .

६. नाथ आणि दत्त या पंथातील वाङ्मयचे स्वरूप, समर्थ आणि लिंगायत या पंथातील वाङ्मयाचे स्वरूप या ठिकाणी सविस्तरपणे अभ्यासणार आहोत .

महानुभाव व वारकरी याखेरीज
इतर पंथीयांचे वाङ्मय

२.२ प्रास्ताविक

तेराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये विविध धर्म संप्रदाय उदयाला आले . प्रत्येक संप्रदायाच्या प्रेरणा आणि धोरण हे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे होते. सर्व संप्रदायाची उद्दिष्टे आणि भूमिका या त्यांच्या धर्म प्रसार आणि प्रचार कार्यावर अवलंबून होत्या. प्रत्येक संप्रदायाचे प्रवर्तक आपल्या ध्येय धोरणानुसार समाज जागृतीचे कार्य करून समाजाच्या उन्नती मध्ये मोलाची भर घालत होते. तत्कालीन समाजाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता, समाजातील लोक धार्मिक कर्मकांड करू लागल्याने श्रम करण्याची तयारी फारशी लोकांमध्ये राहिली नव्हती. लोक धार्मिक कर्मकांडा मध्ये फार गुंतले होते. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना असे दैववादी अवस्थेतून बाहेर काढण्याचे कार्य धार्मिक संप्रदाय मोठ्या प्रमाणात कार्य करू लागले. त्यामुळे प्रत्येक संप्रदायाची वेगवेगळी भूमिका आपल्याला लक्षात घ्यावी लागते. यामध्ये वारकरी पंथ, महानुभाव पंथ, दत्तसंप्रदाय, नाथ संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय आणि लिंगायत पंथ या सर्व पंथांची कार्य अतिशय उल्लेख नियम स्वरूपाची असल्यामुळे तो सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये सहज पोचू शकला. म्हणून या प्रत्येक संप्रदायाचे प्रवर्तक आपल्या ध्येय धोरणानुसार समाज जागृतीचे कार्य करून समाजाच्या उन्नतीमध्ये भर घालत होते. तत्कालीन समाजाची पार्श्वभूमी लक्षात घेता समाजाची दैनिय स्थिती ही या संप्रदायाच्या लक्षात आलेली होती. सर्वसामान्य माणूस हा दैववाद कडे झुकलेला होता. त्याला दैवादातून बाहेर काढून त्याच्यामध्ये अध्यात्माची आणि ज्ञानाची भक्तीची जोड निर्माण करून त्याची सर्वांगीण प्रगती कशी साधता येईल? याकडे सर्व संप्रदायाने मोलाचे योगदान केलेले दिसते. म्हणून प्रत्येक पंथाची ध्येये उद्दिष्टे प्रेरणा वैशिष्ट्य हे वेगवेगळ्या स्वरूपाची असलेले आपणास दिसतात.

तेराव्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये उदयाला आलेल्या महानुभाव पंथाचा अभ्यास आपण सर्व प्रथम करणार आहोत. अशा वेगवेगळ्या संप्रदायामध्ये महानुभाव पंथ हा देखील महत्त्वाचा संप्रदाय मानल्या जातो. मुळातच महानुभाव पंथाचे स्वरूप अतिशय वेगळ्या स्वरूपाचे होते. त्यामुळे या संप्रदायाने महाराष्ट्रभर आपल्या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार करून माणसाच्या मनामध्ये असलेली दैवी शक्ती याला विरोध करून मूर्तीपूजेला मान्यता दिली. प्रत्येक माणसाच्या आत्म्यामध्ये प्रत्येक माणसामध्ये देवाचा अंश असतो. असा विचार महानुभव पंथाने महाराष्ट्रभर आपल्या शिकवणीतून पसरविला.

२.३ विषय प्रवेश

बाराव्या शतकामध्ये यादवांच्या काळामध्ये समाजामध्ये धार्मिक कर्मकांड बोकाळले होते . त्यामुळे समाजाची स्थिती अतिशय मरगळलेल्या अवस्थेमध्ये गेली होती. समाज जीवन अतिशय अस्ताव्यस्त आणि बेधुंद पद्धतीने चाललेले होते. माणूस हा दैववादाकडे झुकत होता. या सर्व परिस्थितीतून त्याला बाहेर काढण्याचे कार्य ह्या सर्व संप्रदायांनी केलेले आपल्याला दिसते . हे या सर्व संप्रदायाची वैशिष्ट्य मानावे लागेल. खऱ्या अर्थाने समाजाला जागृत करण्याचे कार्य या सर्व पंथांनी केले. यामध्ये वारकरी पंथ, महानुभाव संप्रदाय आहे. नाथपंथ, लिंगायत पंथ, समर्थ पंथ अशा सर्व पंथांचे कार्य समाजाला जागृत करणारे होते.

प्रत्येक संप्रदायाने आपली साहित्य निर्मिती करताना आपले विचार प्रेरणा आणि भूमिका मध्यवर्ती देऊन पंथाचे कार्य सुरू ठेवले. आपल्या पंथाचे विचार समाजापर्यंत पोचविण्यासाठी त्याची मांडणी करणारे ग्रंथ निर्माण करून आपल्या संप्रदायाची शिकवण आल्या विचारातून सांगण्यासाठी ग्रंथ, अभंग अशा रचना करून समाजासाठी वेगळे तत्वज्ञान उपलब्ध करून दिले. हा या पंथांचा महत्त्वाचा मूलाधार मानावा लागेल. मूलाधार अशासाठी म्हटले आहे, या पंथांची सर्व रचना आपल्याला ग्रंथांमधून स्पष्ट होते. कुठल्याही पंथाची पार्श्वभूमी अभ्यासताना आपण त्या पंथांमध्ये लिहिल्या गेलेले जे ग्रंथ आहेत, त्याचा आशय त्या त्या संप्रदायाला अतिशय समृद्ध करणारा असा आहे. सर्वात प्रथम आपण महानुभाव संप्रदायाची पार्श्वभूमी अभ्यासणार आहोत.

बाराव्या शतकामध्ये जेव्हा यादवाचे राज्य महाराष्ट्रमध्ये प्रचलित होते. तेव्हा समाजामध्ये धार्मिक कर्मकांड अतिशय मोठ्या प्रमाणात बोकाळलेले होते. महानुभाव पंथाने या समाजाला एका वेगळ्या स्थानावर नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. असल्यामुळे महानुभाव पंथ हा महत्त्वाचा पंथ ठरला. या पंथामध्ये चक्रधर स्वामी हे या महानुभाव पंथाचे आद्यप्रवर्तक आहे. या महानुभाव पंथामध्ये गद्य आणि पद्य या दोन्ही प्रकारातून वाङ्मय निर्मिती झाली. केशिराजबास, भास्करभट्ट बोरीकर, दामोदर पंडित अशा विद्वानाने महानुभाव पंथ मध्ये चरित्र ग्रंथ लिहून धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून समाजाला एका वेगळ्या स्तरावर नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. घटकाचा विस्ताराने विचार आपण जेव्हा महानुभावांचे स्वरूप किंवा महानुभावांचे तत्वज्ञान अभ्यासणार तेव्हा सविस्तर प्रकारे आपण या घटकाचा विचार त्याठिकाणे सविस्तरपणे करणार आहोत.

२.३.१. महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान :

महानुभाव पंथ हा शब्द ज्ञानेश्वरांच्या कालखंडापासून तर मध्यमुनी ईश्वरापर्यंत महान अनुभवी लोकांचा पंथ असा तो महानुभाव पंथ असाही उल्लेख आपल्याला महानुभाव पंथ साहित्यामध्ये आढळतो. एकंदरितच जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या शक्तीवर आधारित हा महानुभाव पंथ समाजाला एका वेगळ्या बुद्धीकवचाची ओळख करून देतो. आजपर्यंत ही ओळख फक्त महानुभाव पंथाने करून दिली आहे. असेही हा अभ्यास करताना प्रकर्षाने नोंदवता येईल. महानुभाव पंथाला चक्रधर स्वामींचे अधिष्ठान लाभलेल्या या पंथामध्ये आपल्याला श्रीकृष्णाला केंद्रीत म्हणून त्यांनी आपल्या पंथाची पूर्ण रचना केलेली दिसते. महानुभाव पंथाला त्यांनी महात्मा पंथ उर्फ जयकृष्ण पंथ, अच्युत पंथ अशा वेगवेगळ्या नावाने हा पंथाने महाराष्ट्रामध्ये करून एका नव्या पंथाची निर्मिती केली. प्रारंभीच्या काळामध्ये महानुभाव पंथाने आपले लेखन हे संकेत लिपी म्हणजे सकळी लिपीमध्ये केली. या लिपीचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. त्यानंतर आपल्याला असे दिसते की सुंदरी लिपी. पार मांडल्य लिपी, अंकलिपी, शून्य लिपी, सुभद्रा लिपी, श्रीलिपी अशा अनेक वेगवेगळ्या प्रकारातून या पंथाचे लेखन हे समाजासमोर येऊ लागले.

चक्रधरकालीन महाराष्ट्रामध्ये अत्यंत धर्मश्रद्धा आणि अंधश्रद्धा बोकाळली होती. त्यासाठी लोक यज्ञ, योग आणि शूद्र दैवतांची उपासना व्रतवैकल्ये करत होती. समाजामध्ये चातुर्मास वर्णाची मिरासदारी फोफापावली होती. म्हणून शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या तत्वज्ञानाचा मिलाफ करून या पंथाने द्वैती मताचा स्वीकार केला आहे. या तत्वज्ञानाचा नवा

प्रयोग प्रथम चक्रधर स्वामी यांनी प्रथम केला. समाजातील देव देवतांचे प्रस्थ कमी केले. सर्वांना संन्यास घेण्याची सोय उपलब्ध करून दिली. संपूर्ण अहिंसा आणि कडकडीत वैराग्य उपभोगून अमलात आणून जनतेला एक नवा आदर्श दिला. संपूर्ण लोकभाषेचा पुरस्कार करण्यासाठी महानुभाव पंथाने आपला एक नवीन वारसा या काळामध्ये आपला नवीन वारसा लोकोद्धारासाठी रचला. महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान मुळातच महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा आहे. या पंथाला जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या वस्तू अनित्य अशा मानतात. त्यांच्या मते या या चारही गोष्टी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. म्हणून स्वतंत्र नित्य, अनादि व अनंत आहे. आणि प्रबळ प्रत्येक व्यक्तीच्या आतमध्ये परमेश्वराचा अंश आहे. त्यामुळे कोणाचेही आत्म्याला इजा पोहचेल असं मनुष्याने वागू नये. असं मानणारा हा पंथ आहे. या पंथाचे देवता नित्यबद्ध आहेत. जीव बद्धमुक्त आहे. परमेश्वर हा नित्यमुक्त आहे. प्रपंच हा अनित्य आहे, असे या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप आहे. मुळातच या तंत्रज्ञानामध्ये खालील चार मुद्द्यांवर हे तत्त्वज्ञान आधारलेले आहे.

१. बद्धमुक्त जीव:

जीवनाबद्दल विचारसरणी असून मुक्ती पात्र असणारा असा आहे. त्याला मायेचे बंधन नसावे. त्याला त्या माहितीमध्ये बांधण्याचे प्रमाण मनुष्याने करू नये. तो एका स्फटिकाप्रमाणे सुद्धा आहे. त्यामध्ये अतिशय निखळ अशी परमेश्वराबद्दल जी अपार सहानुभूती आहे.

२. नित्यमुक्त परमेश्वर :

परमेश्वर हा नित्यमुक्त असल्यामुळे जीर्णोद्धार करू शकतो. परमेश्वराचे ज्ञान झाले म्हणजे भक्ति केली की मोक्ष प्राप्त होतो. नित्यबद्ध देवतांना त्यांनी गौण मानले आहे. त्यांच्या मते देव हा ज्ञान आणि परमेश्वर देऊ शकला तरी, परमेश्वर होऊ शकणार नाही. म्हणून देव देवताची उपासना करून पूजा ते पूजा आणि कर्माला महानुभाव पंथ कमी लेखतात. देवतांचे कार्य जीवांना त्यांच्या कर्माची सुखदुःखात्मक फळे देतात. म्हणून त्यांनी अनेक प्रपंच हे स्वीकारले आहे. पंच महाभूतं हे त्रिगुण आहेत. म्हणजे आपले शरीर, पृथ्वी आप, तेज, वायू, आकाश या पंचतत्त्वांनी बनलेले आहे. त्यामुळे हा पंथ ईश्वरास प्रमुख स्थान देतो. चक्रधर स्वामी ने आत्मज्ञान, भक्ति, गुरुकृपा यांना अधिक प्राधान्य दिले. ईश्वराचे स्वरूप ज्ञानामुळे ओळखता येते. या मध्ये शब्दज्ञान, सामान्यज्ञान, अपरोक्षज्ञान, विशेष ज्ञान असे ज्ञानाचे चार प्रकार सांगून ज्ञानमार्ग आणि भक्तिमार्ग ही मोक्षाची दोन साधने आहे. म्हणून महानुभाव पंथ मध्ये चार अवतार मानले आहेत. कृतयुगात -हंसावतार, त्रेतायुगात- दत्तावतार, द्वापारयुगात-कृष्णावतार आणि कलियुगातमध्ये- चक्रधरअवतार असे चार अवतार यांनी मानले आहे.

अ) लिळाचारित्र

मराठीतील पहिला चरित्र ग्रंथ म्हणून या ग्रंथाचा उल्लेख केला जातो. महानुभाव पंथाचे संस्थापक श्री चक्रधर स्वामी यांच्या लीळा (आठवणी) त्यांच्या शिष्याने म्हाईभट्टाने केली आहे. या ग्रंथाची विभागाने एकाक, पूर्वार्ध व उत्तरार्ध अशा तीन भागांमध्ये केलेली आहे. या लिळा त्यांच्या शिष्याने म्हाईभट्टाने संकलित

करून चरित्र रूपाने मांडले आहे. आपल्या गुरुच्या सान्निध्यातील आठवणी चरित्रामध्ये म्हाईभट्टाने सांगितले आहेत. या ग्रंथामध्ये नागदेवाचार्य, बाईसा, दादोस, सारंग पंडित इत्यादी व्यक्तिरेखांचे चित्रण आलेले आहेत. कारण म्हाईभट्ट गुरुच्या सान्निध्यामध्ये काही काळ राहिलेले आहेत. म्हणून महानुभाव पंथाचा जीवनेश्वर भेद भक्तियोग सैन्यास आणि अहिंसा यांना मानणारा आहे. या महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान लीळाचरित्रात चरित्रामध्ये प्रथमतः आले आहे. मराठीतील हा पहिला चरित्र ग्रंथ आहे.

ब) श्रीगोविंदप्रभू चरित्र:

म्हाईभट्टाने या ग्रंथामध्ये गोविंदप्रभू यांचा जीवनपट त्यांनी स्मृती रूपाने रंगविला आहे. महानुभाव पंथामध्ये त्यांचा उल्लेख ऋद्धिपूर या ठिकाणी झाला. ऋद्धिपूरचरित्र असा देखील केला आहे. या ग्रंथामध्ये गोविंदप्रभूचे चरित्र त्यांनी रेखाटलेले आहे. धर्मप्रवर्तकांपैकी एका ईश्वरी पुरुषाचे हे चरित्र आहे. या ग्रंथामध्ये परमेश्वराचे अवतार त्यांनी दिलेले आहेत. हे अवतार प्रमुख गर्भ, पतित व दवडने या तीन प्रकारे त्यांनी सांगितले आहेत. यामध्ये चक्रधर गोविंदप्रभूंच्या आख्यायिका नसून गुरुच्या सान्निध्यात मध्ये राहिल्यानंतर व्यक्तीचे चरित्र त्यांनी रेखाटले आहे. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे स्वच्छ चित्र यांनी या ग्रंथामध्ये करून ऋद्धिपूरला या ग्रंथाचे लेखन त्यांनी केले आहे. त्यामुळे अर्थात या ठिकाणी वऱ्हाडी भाषेचा प्रयोग आपल्याला दिसतो. म्हाईभट्टाला प्रेरणाही चक्रधर स्वामींच्या दीक्षा घेतल्यानंतर गोविंदप्रभू चरित्र लिहिण्याच्या स्फूर्ती झाली आणि या स्फूर्तीतून हा ग्रंथ निर्माण झाला. हा म्हाईभट्टाचा दुसरा महत्त्वाचा ग्रंथ होय. महानुभाव वाङ्मय या घटकांचा अभ्यासल्यानंतर आपण या घटकांमधील वाङ्मयीन निर्मिती मागील प्रेरणा-प्रवृत्ती आणि या पंथाचे स्वरूप या विषयावर तेराव्या शतकातील कालखंडामध्ये या पंथाने केलेले सांस्कृतिक पार्श्वभूमी या विषयावर या विषयाबद्दलची माहिती जाणून घेणार आहोत.

थोडक्यात महानुभाव पंथाचे तत्वज्ञान अभ्यासताना आपल्याला असे दिसते की श्रीकृष्ण हे यांचे आराध्य दैवत आहे. त्यामुळे पंचकृष्ण वर आधारित ही संकल्पना आहे. या संकल्पनेतील पंचकृष्ण म्हणजे महानुभाव मध्ये असलेले महत्त्वाचे प्रणेते आहेत ज्यांचे विचार महानुभाव पंथाला लाभले आहे, त्यामध्ये महानुभाव पंथ मध्ये श्री दत्तात्रेय प्रभू श्री चक्रधर स्वामी राहूल श्री गोविंदप्रभू आणि श्री चक्रधर स्वामी अशी यांची गुरु परंपरा आहे. व पंथामध्ये आद्य दैवत असे देखील संबोधले जाते आणि आद्यदैवत याला पंचकृष्ण अवतार असं मानलं जातं हा पंच कृष्णावतार मान या पंथामध्ये अतिशय महत्त्वाचा मानला गेला.

तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेला महत्त्वाचा संप्रदाय म्हणून महानुभाव पंथाचा आपणास उल्लेख करावा लागतो. महानुभाव पंथ हा मूर्तिपूजेला अमान्य करतो त्यामुळे या पंथाची शिकवणूक अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची अशी आहे. आपला पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रभर या पंथाने करण्यासाठी ठिकठिकाणी आपले अनुयायी

स्थापन केले .अनुयायांच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून आपल्या धर्माचे तत्वज्ञान अतिशय साध्या सोप्या भाषेमध्ये जन सामान्य माणसाच्या मनामध्ये रोवले. आणि हेच महानुभाव पंथाचे वेगळेपण मानायला पाहिजे.

महानुभाव व वारकरी याखेरीज
इतर पंथीयांचे वाङ्मय

क) महानुभाव पंथाचे स्वरूप:

गुजरात देशातील सुमारे आठशे वर्षापूर्वीची गोष्ट असावी, तेव्हा त्या काळामध्ये त्रिमल्लदेव राजाचे राज्य होते, त्यावेळी विशाल देव नावाचा सामवेदी ब्राह्मण त्रिमल्लदेव राजाचा प्रधान त्याला पुत्र नसल्यामुळे त्रिमल्लदेवाने आपले साम्राज्य विशालदेव यास देऊन टाकले .बऱ्याच काळानंतर विशाल देवास श्री दत्त स्वामीच्या कृपेने हरपाळ नावाचा पुत्र झाला . हा पुत्र अतिशय हुशार अतिशय हुशार आणि कुशाग्र बुद्धीचा हरपाल अचानक मृत्यूच्या अवस्थेमध्ये असल्यानंतर त्याच्या शरीरामध्ये स्वामी चक्रधरांनी देह प्रवेश केल्याची आख्यायिका आपल्याला ऐकण्यात येते. तो दिवस. शके भात भाद्रपद शुक्ल द्वितीयाचा होता. विशाल देवाच्यापत्नीचे नाव माल्हनदेवी असे होते. त्या दत्त संप्रदायाचे अनुयायी होत्या. त्यामुळे दत्तसंप्रदायाचे सर्व विचार त्यांनी अंगीकृत केले होते. दत्तावर त्यांचे असीम असीम श्रद्धा देखील होती. त्या दत्तावर असलेल्या निष्ठेतून हरपाळदेव पुत्र त्यांना प्राप्त झाला. अशी त्यांची नितांत श्रद्धा होती. हरपाळ हा अतिशय कुशाग्र आणि हट्टी स्वभावाचा असल्यामुळे आपल्या पत्नी कमलादेवी सोबत त्याचा नेहमी वाद होत असे, या कौटुंबिक कौटुंबिक वादाला कंटाळून एके दिवशी लांब यात्रेसाठी रामटेक या गावी निघून गेले असताना त्यांनी आपली माता माल्हणदेवी यांना देखील कळविले, या यात्रेमध्ये चालत असताना त्यांची आपल्याबरोबर आलेल्या लोकांची वाट चुकली . तेव्हा त्यांची पायवाट ही ऋद्धिपुराकडे वळली. तो दिवस चैत्र शुद्ध पंचमीचा होता. तेथे त्यांचा पहिल्यांदा परिचय श्रीगोविंदप्रभुच्या नावाच्या विद्वाना सोबत आला. या ठिकाणी हरपाळ देवाचे नाव श्रीगोविंदप्रभुने मंत्रोपदेश करून चक्रधर स्वामी असे ठेवले .तेव्हा पासून महानुभाव पंथामध्ये ते या नाव रूपास आले. काही वर्षानंतर त्यांचा विवाह औरंगळा नावाच्या शहरातील सामवेदी ब्राह्मणाच्या कमळ नाईक यांच्या मुलीशी हंसाबा यांच्याशी झाला.हंसाबा ही उपवर झालेली होती पण तिच्या मनात कोणताही पुरुष प्रतिबिंब नव्हतं. तिचे व्यक्तिमत्व अतिशय निखळ असे होते . तेव्हा त्या मनावर चक्रधर तिच्या मनात बसले. आणि तिने त्यांना लग्नास होकार दिला. चक्रधर स्वामी अनेक ठिकाणी भ्रमण करू लागले. स्थळाची पाहणी करता चक्रधरस्वामी अचलपुर म्हणजे (इलीपूर) या गावामध्ये रामदेवो राओदरणा यांच्या राज्यांमध्ये आले असतांना त्यांनी आपल्या राजकन्येला चक्रधरांच्या स्वाधीन केले. असंख्य विनवणी केल्यानंतर चक्रधरांनी त्या राजकन्येशी म्हणजे उमादेवी समवेत विवाह केला. चक्रधरांनी सासरचे तिचे नाव गौरी ठेवले. आपल्या पत्नी गौरी सोबत तीन वर्षे गृह संसार केल्यानंतर त्यांचे मन संसारांमध्ये रमले नाही चंद्रभागेतीरी जलक्रीडा करताना पाण्याचा अंदाज न आल्याने चक्रधरस्वामी खोल खोल पाण्यात बुडाले. ही वार्ता गौरी देवीच्या कानावर पडताच त्यांचे अकाली निधन झाले. थोड्या काळानंतर चक्रधर

स्वामी पाण्यातून बाहेर आले .त्यांच्या कानावर ही वार्ता आल्यानंतर त्यांनी त्या स्थळावरून स्थलांतर केले. तेव्हापासून खऱ्या अर्थाने चक्रधर स्वामींनी महानुभाव पंथाचा प्रसार आणि प्रचार कार्य सुरु केले.

महानुभाव पंथ हा शब्द ज्ञानेश्वरांच्या कालखंडापासून तर मध्यमुनी ईश्वरापर्यंत महान अनुभवी लोकांचा पंथ असा तो महानुभाव पंथ असाही उल्लेख आपल्याला महानुभाव पंथ साहित्यामध्ये आढळतो. एकंदरितच जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या शक्तीवर आधारित हा महानुभाव पंथ समाजाला एका वेगळ्या बुद्धीकवचाची ओळख करून देतो. आजपर्यंत ही ओळख फक्त महानुभाव पंथाने करून दिली आहे. असेही हा अभ्यास करताना प्रकर्षाने नोंदवता येईल. महानुभाव पंथाला चक्रधर स्वामींचे अधिष्ठान लाभलेल्या या पंथामध्ये आपल्याला श्रीकृष्णाला केंद्रीत म्हणून त्यांनी आपल्या पंथाची पूर्ण रचना केलेली दिसते. महानुभाव पंथाला त्यांनी महात्मा पंथ उर्फ जयकृष्ण पंथ, अच्युत पंथ अशा वेगवेगळ्या नावाने हा पंथाने महाराष्ट्रामध्ये करून एका नव्या पंथाची निर्मिती केली. प्रारंभीच्या काळामध्ये महानुभाव पंथाने आपले लेखन हे संकेत लिपी म्हणजे सकळी लिपीमध्ये केले. या लिपीचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. मध्ये त्यानंतर आपल्याला असे दिसते की सुंदरी लिपी, पार मांडल्य लिपी, अंकलिपी, शून्य लिपी, सुभद्रा लिपी, श्रीलिपी अशा अनेक वेगवेगळ्या प्रकारातून या पंथाचे लेखन हे समाजासमोर येऊ लागले.

ज्याप्रमाणे वारकरी संप्रदायाने एका वेगळ्या लिपीचा शोध लावला .त्या लिपी मधून आपले साहित्य निर्माण केले. ती लिपी म्हणजे देवनागरी लिपी होती. तसेच महानुभाव पंथ हा देखील आपल्या वेगळ्या प्रकारच्या स्वरूपावर वैशिष्ट्ये यावर ध्येयावर धोरणावर ठाम पणे कार्यरत करून साहित्यामध्ये एक मोलाची भर घालून महानुभाव पंथ आणि सामान्य माणसाच्या मनामधील असलेली दैवी शक्ती दूर करून माणूस म्हणून त्यामध्ये पंच महाभूत यातील शक्ती जागृत करण्याचे कार्य महानुभाव साहित्याने केलेले दिसते. या संपूर्ण विषयाचा सविस्तरपणे अभ्यास आपण त्या घटकांमध्ये करणार आहोत. महानुभाव पंथाची पूर्वपीठिका अभ्यासण्यात अगोदर या घटकांमध्ये आपल्याला कोण कोणत्या मुद्द्यांचा अभ्यास करायचा आहे. ते प्रथमतः पाहू या महाराष्ट्रामध्ये दयनीय झालेल्या अवस्थेला मरगळलेल्या अवस्थेतून बाहेर काढून या संप्रदायांनी एका वेगळ्या वळणावर सामान्य जनतेला नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. यामध्ये महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, लिंगायत पंथ. दत्तसंप्रदाय अशा अनेक संप्रदायाचे योगदान साहित्यासाठी अतिशय महत्त्वाचं ठरलेलं आहे .पहिल्या घटकांमध्ये आपण महानुभाव साहित्यावर त्यावर ती निगडीत संपूर्ण आद्य गद्य आणि पद्य अशा दोन्ही प्रकारातून झालेल्या साहित्य निर्मितीच्या चरित्र ग्रंथांवर थोडक्यात प्रकाश टाकणार आहोत. यामध्ये नागदेवाचार्य, म्हाइंभट, चक्रधर स्वामी, केशिराज बास, भास्करभट्ट बोरीकरांचे, दामोदर पंडित अशा अनेक विद्वानांनी चरित्रग्रंथ लिहून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार केलेला दिसतो. महानुभाव पंथ अभ्यासताना आपल्याला बऱ्याच लहान सहान संदर्भांचा किंवा अख्यायिका

चा उलगडा होतो. या आख्यायिका म्हणजे महानुभाव पंथातील जे काही प्रवर्तक आहेत. त्यांनी आपल्या गुरु शिष्याला सांगितलेला बोध आहे. आणि हा बोध त्यांनी अतिशय लहानसहान प्रसंग आणि गोष्टीच्या स्वरूपामध्ये आपल्या शिष्यांना सांगून त्यांच्याकडून प्रत्येक गुरुला अपेक्षित असणारे साहित्य निर्माण करून घेतले. हे मराठी इतिहासामध्ये अतिशय गौरवास्पद अशी घटना आहे. सकळा लिपीतून केले. ह्याचा पहिला प्रयोग रवळोबास यांनी केला. तेव्हापासून महानुभाव पंथाचे साहित्य हे वेगवेगळ्या लिपीमध्ये लिहिले जाऊ लागले. त्यानंतर सकाळी लिपी नंतर सुंदरी लिपीचा ही प्रयोग केलेला आपणाला दिसतो. सुंदरी लिपी नंतर मांडल्य लिपी, अंकलिपी, शुन्य लिपी सुभद्रा लिपी, श्री लिपी या सर्व लिपींचा प्रयोग महानुभाव पंथांच्या साहित्य लेखनासाठी केलेला आढळतो.

महानुभाव वाङ्मय या घटकांचा अभ्यास करताना आपण या घटकांमधील वाङ्मयीन निर्मिती मागील प्रेरणा-प्रवृत्ती आणि या पंथाचे स्वरूप या विषयावर तेराव्या शतकातील कालखंडामध्ये या पंथाने केलेले सांस्कृतिक पार्श्वभूमी या विषयावर या विषयाबद्दलची माहिती जाणून घेणार आहोत

२.३.२ वारकरी संप्रदायः

एकंदरीतच अकराव्या आणि बाराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रवाहातून विचारसरणी अतिशय प्रगल्भपणे मांडल्या जात होती. महानुभाव पंथाच्या उदयाच्या अगोदर महाराष्ट्रामध्ये संत प्रभावळीतील संतानी आपले सामाजिक कार्य अतिशय उत्कृष्टपणे समाज मनावर राबविले होते. सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये घर करून वारकरी संप्रदायाने त्यांना आपलेसे करून घेतले होते. अध्यात्म यासारख्या विषयाचा परिचय करून धर्माचा प्रसार केला. भागवत धर्माच्या पताका महाराष्ट्रभर पसरून हरी नामाचा जप करून जय जय राम कृष्ण हरी असा सर्वसामान्य माणसाला मूलमंत्र दिला. वारकरी संप्रदाय हा महानुभाव पंथापेक्षा वेगळ्या मताचा आणि तत्त्वज्ञानाचा होता. दोन्ही पंथांच्या प्रेरणा अतिशय वेगळ्या स्वरूपाच्या होत्या.

वारकरी संप्रदाय हा बाराव्या शतकात उदयाला आला. महाराष्ट्रातील हा संप्रदाय अतिशय महत्त्वाचा संप्रदाय होय. या संप्रदायाला 'भक्तिसंप्रदाय' अशा नावाने देखील ओळखले जाते. भागवत धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करण्याचे उद्दिष्ट्या निर्मितीतून महानुभाव हा संप्रदाय उदयाला आला. या संप्रदायाचे जे कार्य आहे. ते समाजाच्या लोकउद्धारासाठी परोमद्धारासाठी असून समाजामध्ये निर्माण झालेल्या दयनीय परिस्थितीला सुधारण्यासाठी या संप्रदायाचा उदय झाला. या संप्रदायाच्या केंद्रस्थानी भक्ती असून विठ्ठल हे त्याचे आराध्यदैवत आहे. 'जय जय राम कृष्ण हरी' हा त्यांचा मूलमंत्र आहे. एकंदरीतच भागवत धर्माचे जी मुख्य विद्यापीठ पंढरपूर येथे आहे. विठ्ठल हा संपूर्ण भक्तीमय असल्याने या साहित्याच्या केंद्रस्थानी आराध्य भक्ती आहे. त्यामुळे विठ्ठलमय झालेले असे जीवन अध्यात्म आणि परमार्थासाठी मोक्षप्राप्ती उद्देशाच्या निर्मितीतून आले आहे. वारकरी संप्रदायाला संतांची अशी दीर्घ अशी परंपरा लाभलेली आहे. या संतांमध्ये संत ज्ञानेश्वर, संत

एकनाथ, संत रामदास, संत तुकाराम या संपूर्ण संतांचे कार्य या वारकरी संप्रदायासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे.

संत कृपा झाली । इमारत फळा आली ।

ज्ञानदेवे रचिला पाया । उभारिले देवालया ।

नामा तयाचा किंकर । तेणे रचिले ते आवारा

जनीजनार्दन एकनाथा खांब दिला भागवता

तुका झालासे कळस । भजन करा सावकाशा

अशी या धर्माची शिकवण या श्लोकातून आपणास दिसते. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यांचे प्रतिपादन करणारा हा संत साहित्य संप्रदाय महाराष्ट्रामध्ये अतिशय लोकप्रिय झाला. या भागवत धर्माच्या पताका पंजाबपर्यंत नेणाऱ्या नामदेवाचे भावविश्व अतिशय विडुल चरणी समर्पित केले होते. तेराव्या शतकामध्ये समाजामध्ये वाढलेला अंधकार दूर करण्यासाठी वारकरी संप्रदायाची स्थापना झाली. या संप्रदायाने अध्यात्माची जोड घेऊन आपले साहित्य रचिले. 'जय जय राम कृष्ण हरी' हा या पंथाचा मूलमंत्र आहे वारकरी पंथाचे संपूर्ण वैशिष्ट्य एका श्लोकांमध्ये सामावलेले आहे. हा संप्रदाय लौकिक प्रेरणांना प्राधान्य देणारा होता. अध्यात्मिक निरूपण करणारे प्रतिपादन ग्रंथ हे सर्व संस्कृत लोकातून प्रारंभ काळातून संतांनी आपली साहित्य निर्मिती करून सर्वसामान्य माणसाच्या मनावर अधिराज्य केले. हेच या संप्रदायाचे फलित म्हणावे लागेल.

महाराष्ट्रामध्ये जे पाच महत्त्वाचे संप्रदाय उदयाला आले. त्यांची संपूर्ण विवेचन रा. र. गोसावी यांनी पाच भक्तिसंप्रदाय या ग्रंथांमध्ये अतिशय सविस्तर विस्ताराने केलेले आहेत. वारकरी पंथाच्या संप्रदायामध्ये अध्यात्माचे निरूपण करणारे विवेचन आणि आत्मविष्कार तसेच संत चरित्रपर ग्रंथांचा समावेश आपल्याला पाहायला मिळतो. यामध्ये संस्कृत ग्रंथावर झालेली टीका हीदेखील स्वतंत्रपणे अध्यात्माचे निरूपण आणि परमार्थाचा सार सांगणारे आहेत. एकंदरीतच परमेश्वराचे अस्तित्व सर्वत्र आहे. असा मानणारा हा पंथ असून त्यांची साहित्य निर्मिती ही सहज आणि उत्स्फूर्त असून उत्कट आत्मविष्कार करणारी आहे. हे वारकरी संप्रदायाचे महत्त्वाचे विशेष आहे. परमेश्वराबद्दल ची असलेली तळमळ ही आपल्याला यातून व्यक्त होते. तसेच संत एकनाथ यांनी आपली साहित्य निर्मिती ही समाजामध्ये प्रचलित असलेल्या वर्णानुसार करून आपल्या भागवत धर्माच्या प्रेरणा सांगितल्या म्हणजे समाजामध्ये अशिक्षित असलेल्या वेगळ्या समाजासाठी समाज गटासाठी भारुडे तर मध्यमवर्गीयांसाठी अभंगाची रचना आणि उच्चवर्णीय यांसाठी एकनाथी भागवत या ग्रंथाची निर्मिती केली. त्यामुळे या पंथाच्या प्रेरणा या भारतभर पसरलेल्या मुळातच लोकोद्धार हा या पंथाचा मूलाधार आहे.

२.३.३ नाथ पंथ :-

ज्या काळामध्ये महाराष्ट्रात हे संप्रदाय उदयाला आले तो काळ महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचा महत्त्वाचा काळ होता. त्यामुळे नक्की त्या सर्व पंथातून त्या काळाला प्रेरणा आणि एक अध्यात्माची जोड मिळाली या सर्व संतांचे कार्य आपल्या महाराष्ट्राच्या जडण घडणीसाठी अतिशय महत्त्वाचे मानले आहे. या वाग्मय निर्मितीमध्ये सर्वच पंथांसारखे सनातन संप्रदाय

हा पंथ देखील मराठी संस्कृती आणि वांग्मयाचा जडणघडणीसाठी मोलाचा ठरला. या संप्रदायाचे संपूर्ण प्रांत या नाथ संप्रदायातील विचारांनी प्रेरित होऊन गोरक्षनाथाने संपूर्ण महाराष्ट्रभर आपल्या या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार केला. बोध आणि शोध घेण्यामध्ये हा पंथ अतिशय अग्रेसर होता. गोरक्षनाथ पूर्व या पंथाची जी पार्श्वभूमीमुळे आपल्याला दहावे ते अकराव्या शतकामध्ये मिळतात मुळातच तेव्हा महसूद गझनीच्या नेतृत्वाखाली उत्तर भारतामध्ये मुसलमानांचे आक्रमण सुरू होते. आणि हा काळ सांस्कृतिक जडणघडणीचा जबरदस्त हादरा देणारा कालखंड होता इस्लामी पंथाचा अतिशय प्रभाव या काळामध्ये आपल्याला सुफीपंथांमध्ये आढळतो.

२.३.४ दत्त पंथः

दत्त संप्रदाय हा इस्लामी राजवटीच्या ऐन मध्यकाळात उदयाला आला. दत्त संप्रदाय हा हिंदू प्रजेचा छळ होत असलेल्या काळामध्ये समाजाला धीर देऊन आचार धर्माचा उपदेश या संप्रदायाने केला. श्रीपादवल्लभ आणि नृसिंह सरस्वती हे या संप्रदायाचे प्रणेते होते. दत्तावतार म्हणून ओळखले जात होते. या सोवळ्या -ओवळ्या या जातीच्या जन्मात उच्च नीचतेला प्राधान्य देणारा पंथ संप्रदाय आहे. सत्त्व, रज, तम या तिन्ही गुणांची ऐक्यदर्शक ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिमूर्तींचे एकरूप असे दत्त हे त्यांचे आराध्य दैवत आहे. इस्लामी काळामध्ये जे आक्रमण झाले. त्यामध्ये मूर्तिभंजन सारखे संरक्षण होण्यासाठी दत्तमूर्ती ऐवजी पादुका बसण्यास प्रारंभ केला. श्रीपादवल्लभ, नृसिंहसरस्वती, सरस्वती गंगाधर जनार्दन स्वामी, एकनाथ, दासोपंत हे या संप्रदायातील महत्त्वाचे पुरुष आहेत. गुरुचरित्र हा या महत्त्वाचा ग्रंथ ईश्वराचे स्वरूप देणार आहे. ईश्वर हा केवळ चैतन्यरूप नसून तो सर्वांच्या आतमध्ये भिन्न भिन्न नसून ज्ञान तेज असा रूप धारण करणारा आहे. त्यामुळे या धर्मांमध्ये योग, धर्म आणि सगुण. सगुणोपासना याला प्राधान्य दिलेले आहेत. या संप्रदायाचा आचार, धर्म, गुरुचरित्र, दासोपंत, गीतार्णव, गीतार्थबोध चंद्रिका, पणजी कारण, कृष्णदास, गाथा अशा ग्रंथातून आपल्या समोर आलेला आहे.

२.३.५ समर्थ संप्रदाय :-

समर्थ संप्रदाय हा सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयाला आला. या संप्रदायाला संत रामदासांचे विचारधन लाभलेले आहेत. तेव्हा सतराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्र अस्मानी-सुलतानीच्या कचाट्यात सापडला होता. त्यामुळे महाराष्ट्र पूर्णतः अस्ताव्यस्त झाला होता. धार्मिकतेकडे अधिक झुकू लागला होता. म्हणूनच या राजकीय धार्मिक सामाजिक परिस्थितीतून दुःखासह वैदिक वर्णाश्रम धर्मांमध्ये पुनरुज्जीवन करण्यासाठी रामाची उपासना करणे, हाच एक मार्ग समर्थ संप्रदायाला दिसत होता. कोणत्याही पद्धतीने पूर्ववत असणारे पूर्वजीवन हे स्थिर करावे. यासाठी समर्थसंप्रदाय आपले कार्य जोमाने महाराष्ट्रामध्ये करू लागला. यालाच समर्थ संप्रदाय आणि दास संप्रदाय अशा दोन नावाने संबोधले जाते. धर्माची उपासना करून कर्म ज्ञान याच पंथाला रामदासी संप्रदाय आहे, किंवा रामदासी पंथ असेही संबोधले गेले श्रीरामचंद्र ही रामचंद्राचे मुख्य विचार या पंथाला लाभलेले आहेत रामचंद्राचे प्रमुख देवता अशा मध्यवर्ती संकल्पनेतून हा पंथ महाराष्ट्रभर विस्तारला गेला याची आराध्य दैवत हनुमान हे आहे त्यामुळे रामनवमी आणि हनुमान जयंती हे दोन्ही सण समर्थ संप्रदायामध्ये अतिशय महत्त्वाचे मानले गेले आहेत

समर्थ संप्रदाय जेव्हा उदयाला आला. व्यवहार, अध्यात्म, राजकारण आणि राम भक्ती यांचा ध्यास घेऊन लोकोद्धारासाठी हा पंथ सज्ज झाला. समर्थ संप्रदायाचे कार्य या पंथासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. रामाची उपासना करून आपली महिमा समर्थ संप्रदायाने आपल्या शिष्यांना देऊन महाराष्ट्रभर आणि भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. त्यादृष्टीने हा पंथ अतिशय वैभव संपन्न असा होता. समर्थ संप्रदायाला संत रामदासांचे योगदान लाभलेले असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातून या संप्रदायाचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान हे महाराष्ट्रातील लोकांना आणि सर्वसामान्य जनतेला अतिशय मोलाचे ठरले. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी, रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध आणि आणखी काही रचना या होत्या. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी, रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध ही सर्व ग्रंथ या संप्रदायासाठी फार उपयुक्त होती.

'दासबोध' आणि 'मनाचे श्लोक' हे दोन्ही ग्रंथ समर्थ संप्रदायासाठी अतिशय महत्त्वाचे मानले गेले. रामदासांनी आपल्या पंथाचा प्रसार आणि प्रचार महाराष्ट्रभर करण्यासाठी जागोजागी मठांची स्थापना केली. या मठांच्या माध्यमातून त्यांनी बारा वर्षे संपूर्ण भारतामध्ये अनेक ठिकाणी तीर्थस्थळी भेटी दिल्या. आणि आपले शिष्य आणि अनुयायांसह या संप्रदायाचे मूळ महत्व लोकांना समजावून सांगितली.

मुख्यतः या संप्रदायाच्या प्रेरणा आहेत. महाराष्ट्राची झालेली दयनीय स्थिती ही समर्थ संप्रदायाला पूर्ववत करण्यासाठी समर्थांनी संपूर्ण महाराष्ट्रभर भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. यामध्ये अनेक प्रांतांमध्ये त्यांनी आपले अनुयायी निर्माण केले. या अनुयायांच्या माध्यमातून त्यांनी समर्थ संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान लोकांना समजावून सांगण्यासाठी दासबोध या ग्रंथांमधून लोकांना अद्वैत सिद्धांताचा मार्ग दाखविला. त्यासोबतच त्यांनी भक्तीची जोड करून व्यक्तीमत्वाचे विचार लोकांसमोर मांडले.

राजकीय, धार्मिक, सामाजिक परिस्थितीतून दुःखासह वैदिक वर्णाश्रम धर्मांमध्ये पुनरुज्जीवन करण्यासाठी रामाची उपासना करणे, हाच एक मार्ग समर्थ संप्रदायाला दिसत होता. कोणत्याही पद्धतीने पूर्ववत असणारे पूर्व जीवन हे स्थिर करावे. यासाठी समर्थसंप्रदाय आपले कार्य जोमाने महाराष्ट्रामध्ये करू लागला. यालाच समर्थ संप्रदाय, दास संप्रदाय असेही अशा दोन नावाने संबोधले गेले. धर्माची उपासना करून कर्म ज्ञान व्यवहार अध्यात्म राजकारण आणि राम भक्ती यांचा ध्यास घेऊन लोकोद्धारासाठी हा पंथ सज्ज झाला. समर्थांचे आणि त्यांच्या संप्रदायाचे कार्य या पंथासाठी अतिशय महत्त्वाचे आहे. रामाची उपासना करून आपली महिमा समर्थ संप्रदायाने आपल्या शिष्यांना देऊन महाराष्ट्रभर आणि भारतभर अकराशे मठांची स्थापना केली. त्या दृष्टीने हा पंथ अतिशय वैभव संपन्न असा होता. समर्थ संप्रदायाला संत रामदासांचे योगदान लाभलेले असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथातून या संप्रदायाचे संपूर्ण तत्त्वज्ञान हे महाराष्ट्रातील लोकांना आणि सर्वसामान्य जनतेला अतिशय मोलाचे ठरले. यामध्ये करुणाष्टके, एकवीस समासी रामायणे, मनाचे श्लोक, दासबोध अशा रचना या संप्रदायासाठी महत्त्वाच्या ठरल्या .

महाराष्ट्रामध्ये जे अनेक पंत उदयाला आले तेव्हा हिंदू धर्म, बौद्ध धर्म, ख्रिश्चन धर्म, शिख धर्म अशा वेगवेगळ्या धर्म पंथांमध्ये हा विशाल असा धर्म असा शब्द आपण उल्लेख करतो भारतीय संस्कृती मुळातच ही अशी विविध प्रकारची संस्कृती आहे यामध्ये अनेक वैष्णव पंथ, शैव पंथ, महानुभाव पंथ भक्तिसंप्रदाय असे वेगवेगळे पंथ विभागले गेलेले आहेत.

प्रश्न : नाथ संप्रदाय हा नेमका कोणत्या काळामध्ये जन्माला आला? त्याची पार्श्वभूमी सागा.

२.४ समारोप

थोडक्यात एकंदरीतच तेराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रामध्ये वेगवेगळ्या प्रवाहातून विचारसरणी अतिशय प्रगल्भपणे मांडल्या जात होती. महानुभाव पंथाच्या उदयाच्या अगोदर महाराष्ट्रामध्ये संत प्रभावळीतील संतांनी आपले सामाजिक कार्य अतिशय उत्कृष्टपणे समाज मनावर राबविले होते. सर्वसामान्यांच्या मनामध्ये घर करून वारकरी संप्रदायाने त्यांना आपलेसे करून घेतले होते. अध्यात्म यासारख्या विषयाचा परिचय करून धर्माचा प्रसार केला. भागवत धर्माच्या पताका महाराष्ट्रभर पसरून हरी नामाचा जप करून राम कृष्ण हरी असा सर्वसामान्य माणसाला मूलमंत्र दिला. वारकरी संप्रदायपेक्षा महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान अतिशय वेगळ्या स्वरूपाचे होते. वारकरी पंथात हा अद्वैती संप्रदाय होता. वारकरी संप्रदायाचे साहित्याचा आशय हा अलौकिक असला तरी त्याचा आशय हा लौकिक स्वरूपाचा होता. म्हणजे त्याकाळच्या समाजव्यवस्थेला अनुसरून होता.

याउलट महानुभाव पंथ हा द्वैती मताचा असून मूर्तीपूजा नाकारणारा होता. जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर या तत्त्वज्ञानावर आधारलेला हा पंथ मूर्तिपूजेपेक्षा मनुष्याच्या आत्म्यामध्ये असंख्य परमेश्वराचे रूप सामावलेला आहे असा मानणारा हा पंथ होता. मूर्तिपूजेपेक्षा व्यक्ती पूजेला प्राधान्य देणारा महानुभाव पंथ असल्यामुळे हा दैवावर अवलंबून नव्हता. दैववाद हा महानुभाव पंथाने नाकारला. याउलट वारकरी पंथ हा दैववादाला धरून मनुष्याला आध्यात्मिक परमार्थ करायला शिकवणारा होता. या दोन्ही पंथांच्या प्रेरणा खूप वेगवेगळ्या होत्या.

महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान अभ्यासताना आपल्याला असे दिसते की श्रीकृष्ण हे यांचे आराध्य दैवत आहे. त्यामुळे पंचकृष्णावर आधारित ही संकल्पना आहे. या संकल्पनेतील पंचकृष्ण म्हणजे महानुभाव मध्ये असलेले महत्त्वाचे प्रणेत आहेत ज्यांचे विचार महानुभाव पंथाला लाभले आहे, त्यामध्ये महानुभाव पंथामध्ये श्री दत्तात्रेय प्रभू, श्री चक्रधर स्वामी, राउळ, श्री गोविंदप्रभू आणि श्री चक्रधर स्वामी अशी यांची गुरु परंपरा आहे. या गुरुपरंपरेला. माण व पंथामध्ये आद्य दैवत असे देखील संबोधले जाते आणि या आद्यदैवतला 'पंचकृष्ण अवतार' असं मानलं जाते. हा पंच कृष्णावतार मान व पंथामध्ये अतिशय महत्त्वाचा मानला गेला.

तेराव्या शतकामध्ये उदयाला आलेला महत्त्वाचा संप्रदाय म्हणून महानुभाव पंथाचा आपणास उल्लेख करावा लागतो. महानुभाव पंथ हा मूर्तिपूजेला अमान्य करतो. त्यामुळे या पंथाची

शिकवणूक अतिशय वेगळ्या स्वरूपाची अशी आहे. आपला पंथाचा प्रसार महाराष्ट्रभर या पंथाने करण्यासाठी ठीकठिकाणी आपले अनुयायी स्थापन केले. अनुयायांच्या माध्यमातून आपल्या धर्माचा प्रसार आणि प्रचार करून आपल्या धर्माचे तत्वज्ञान अतिशय साध्या सोप्या भाषेमध्ये जनसामान्य माणसाच्या मनामध्ये रोवले. आणि हेच महानुभाव पंथाचे वेगळेपण मानायला पाहिजे.

मराठी साहित्यामध्ये एक मोलाची भर घालून या सर्व पंथांनी आणि सामान्य माणसाच्या मनामधील असलेली दैवी शक्ती दूर करून माणूस म्हणून त्यामध्ये पंच महाभूत आतील शक्ती जागृत करण्याचे कार्य महानुभाव साहित्याने केलेले दिसते. महाराष्ट्रामध्ये दयनीय झालेल्या अवस्थेला मरगळलेल्या अवस्थेतून बाहेर काढून या संप्रदायांनी एका वेगळ्या वळणावर सामान्य जनतेला नेऊन ठेवण्याचे कार्य केले. यामध्ये महानुभाव पंथ, वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, लिंगायत पंथ, दत्तसंप्रदाय अशा अनेक संप्रदायांचे योगदान साहित्यासाठी अतिशय महत्त्वाचे ठरलेले आहे.

२.५ प्रश्नावली :

अ) खालील प्रश्नांवर दीर्घ स्वरूपात उत्तरे लिहा?

१. महानुभाव पंथाचे स्वरूप सागा?
२. वारकरी संप्रदाय कोणत्या घटकांवर आधारलेला आहे ते सागा?
३. दत्त संप्रदायाचे स्वरूप सागा?
४. नाथ संप्रदाय हा नेमका कोणत्या काळामध्ये जन्माला आला? त्याची पार्श्वभूमी सागा.
५. समर्थ संप्रदायाची भूमिका सागा?

ब) खालील विषयांवर थोडक्यात टीपा लिहा.

१. लिळाचरित्र
२. गुरुचरित्र
३. दासोपंत
४. नाथपंथ
५. समर्थ संप्रदाय

२.६ संदर्भ ग्रंथ :

---

१. तुळपुळे शं गो, महानुभाव पंथ आणि त्यांचे वाङ्मय व्हीनस प्रकाशन, पुणे १९७६.
२. भावे वि. ल., महाराष्ट्र सारस्वत, मुंबई पाप्युलर प्रकाशन, १९६३. पाचवी आवृत्ती.

हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली

वाङ्मनिर्मिती - १

अ. ख्रिस्ती धर्मियांनी केलेली वाङ्मनिर्मिती

घटक रचना

- ३.१ उद्देश
- ३.२ प्रस्तावना
- ३.३ फादर स्टीफन्स
- ३.४ फादर क्रुआ
- ३.५ सालंदाज
- ३.६ पाद्री आल्मैद
- ३.७ समारोप
- ३.८ संदर्भग्रंथसूची
- ३.९ पूरक वाचन
- ३.१० प्रश्नावली

३.१ उद्देश :

- १) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेल्या वाङ्मनिर्मितीचा परिचय करून देणे.
- २) ख्रिस्ती धर्मियांच्या मराठी ग्रंथरचनेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ३) फादर स्टीफन्सचे व्यक्तित्व आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे.
- ४) फादर क्रुआ यांचे व्यक्तित्व आणि ग्रंथरचनांची चर्चा करणे.
- ५) सालंदाज यांच्या ग्रंथसंपदेची चर्चा करणे.
- ६) पाद्री आल्मैद यांच्या कार्यकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे.

३.२ प्रस्तावना :

मध्ययुगीन मराठी वाङ्म मुख्यतः धार्मिक स्वरूपाचे असे आहे. हिंदू हा धर्म मुख्य धर्म होता. त्यामुळे हिंदू धर्माशी संबंधित लेखन अधिक प्रमाणात झाले. हिंदू धर्मातर्गत वेगवेगळे पंथ वा संप्रदाय निर्माण झाले. त्यामुळे पंथीय स्वरूपाचे लेखन मोठ्या प्रमाणात झाले. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मविविध धर्मसंप्रदायांनी समृद्ध केले आहे. महानुभाव पंथ, वारकरी पंथ, दत्त संप्रदाय, रामदासी संप्रदाय, नाथ पंथ असे विविध संप्रदाय महाराष्ट्रात दिसतात. पंधराव्या - सोळाव्या शतकात जैन धर्म, ख्रिस्ती धर्म, इस्लामी धर्म्यांचे अस्तित्व तुरळकपणे समाजात

दिसू लागले होते. त्या त्या धर्माच्या ग्रंथकारांनी आपल्या धर्माच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी मराठीत ग्रंथलेखन केले. इस्लाम धर्मातील संप्रदायाच्या संतांनी इस्लाम धर्माविषयी मराठीत लिहिलेले आढळत नाही. परंतु ख्रिस्तधर्मीय प्रचारकांनी मात्र ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार या हेतूनेच लिखाण केलेले आढळते. जैन, ख्रिस्ती, इस्लामी या धर्मियांनी हे लेखन मराठीतून केले. त्यामुळे मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. मराठी वाङ्मयात विविधता आलेली दिसते.

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभाला गोवा जिंकल्यानंतर पोर्तुगिजांनी ख्रिस्ती धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यास सुरुवात केली. पोर्तुगिजांनी धर्मप्रसारासाठी 'सोसायटी ऑफ झेवियर' या संस्थेची स्थापना केली. त्यांनी धर्मातरे घडवून आणली. त्यासाठी ख्रिस्तीधर्म प्रसारकांनी मराठी आणि कोकणी भाषा शिकून त्यात प्राविण्य मिळविले आणि मराठी भाषेत विपुल रचना केली. स्थानिक भाषा, समाज, संस्कृती, आचारविचार या सर्वांचा त्यांनी बारकाईने अभ्यास केला आणि ख्रिस्ती धर्माचे तत्त्वज्ञान मांडले.

सोळाव्या शतकाच्या प्रारंभीच गोव्यामध्ये पोर्तुगिजांचे साम्राज्य प्रस्थापित झाले. सेंट झेवियर ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी आणि प्रसारासाठी गोव्याला आले तेव्हापासून ख्रिस्ती संतांचे महात्म्य वर्णन करणारी रचना तत्कालीन मराठीत झाल्याचे दिसते. जुलूमकरून, जबरदस्तीने, फसवणुकीने, स्वखुशीने ख्रिश्चन झालेल्या स्थानिक लोकांच्या उपयोगासाठी ही संत महंतांची महात्म्य वर्णन करणारी रचना तत्कालीन मराठी भाषेत आणि कोकणीत झालेली दिसून येते. तेव्हापासून मराठी वाङ्मयपरंपरेत ख्रिस्ती वाङ्मयाचा एक नवा प्रवाह येऊन मिळाला.

गोव्यातील जनतेला ख्रिस्त करण्यासाठी तयार केलेल्या वाङ्मयाचे तीन प्रकार पडतात.

- **गद्य वाङ्मय –**

ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांच्या आमिषाला बळी पडून केवळ स्वार्थासाठी समाजातील खालच्या स्तरावरील जे लोक ख्रिस्ती झाले होते त्यांच्यासाठी त्यांच्या स्थानिक बोलीतून गद्य वाङ्मय लिहिले गेले.

- **पद्य वाङ्मय–**

उच्चशिक्षित नवख्रिस्तांसाठी पद्य स्वरूपातील साहित्य रचले गेले.

- **कोश व व्याकरण वाङ्मय –**

परदेशी मिशनऱ्यांसाठी कोश व व्याकरण वाङ्मय लिहिले गेले. मराठी आणि तिची गोमंतकीय बोली यांचा अभ्यास परदेशी मिशनऱ्यांना करता यावा यासाठी हे रचले गेले.

ख्रिस्ती धर्मियांची मराठी वाङ्मयनिर्मिती साधारण सोळाव्या शतकाच्या सुमारास झालेली आढळते. जेजुईत ख्रिस्ती धर्मप्रसारकांनी ख्रिस्ती दैत्रिणीचे वेगवेगळ्या देशी भाषेत भाषांतर करण्याचा उद्योग सुरू केला होता. स्थानिकांच्या मदतीने ख्रिस्ती धर्माच्या प्रचारासाठी धर्मप्रचारकांनी स्थानिक भाषा शिकली. स्थानिकांना आपल्या

धर्माचा अधिक ओढा वाटावा यासाठी ख्रिस्ती धर्मतत्त्वांची ओळख करून देणारी पुस्तके लिहिली. ही पुस्तके मराठी भाषेत लिपहिली गेली. धर्मप्रसाराचे हे धोरण ख्रिस्ती धर्मपरिषदांनी ठरवले होते. ख्रिस्ती संत महंत यांची ओळख स्थानिकांना व्हावी या उद्देशाने मराठी आणि कोकणी भाषेत लिखाण करण्याचे ठरवले होते. त्याप्रमाणे कोकणी भाषेत अनेक धर्मपुस्तिका लिहिल्या गेल्या.

ख्रिस्ती साहित्याला एक मोठी परंपरा असलेली दिसते. आपला धर्मप्रसाराचा हेतू जोपासून ही रचना केली गेली. ख्रिस्ती कवींच्या मराठी साहित्यनिर्मितीतून तत्कालीन मराठी समजण्यास मदत होते होती. विविध रचनाबंधातील स्फुटकाव्ये, तात्त्विक ग्रंथ, भाष्य, टीका अशी विविध प्रकारची साहित्यनिर्मिती झालेली दिसते. फादर स्टीफन्स, फादर क्रुआ, सालंदाज, पाद्री आल्मैद यांनी अशाप्रकारची ग्रंथरचना करून मराठी वाङ्मयात मोलाची भर घातली.

३.३ फादर स्टीफन्स :

फादर स्टीफन्स हे संत एकनाथांचे समकालीन कवी होते. ते भारतात आलेले पहिले इंग्रज गृहस्थ होत. फादर स्टीफन्स १५७९ मध्ये गोव्याला आले. त्यांच्या मृत्यूपर्यंत ते गोव्यालाच होते. गोव्यात आल्यावर त्यांनी तेथील धर्मातरीत ब्राम्हणांकडून गोमंतकी बोलीचे ज्ञान संपादन केले. साष्टी भागात ४० वर्ष त्यांनी धर्मोपदेशक म्हणून काम केले. हे काम करताना त्या भागात बोलल्या जाणाऱ्या कोकणी मराठीवर त्यांनी चांगलेच प्रभुत्व मिळवले. त्यांनी अभिजात वाङ्मयाचा अभ्यास केला. गोव्यात ते लोकप्रिय होते. 'पाद्री एस्तेवॉ' हे नाव गोव्यातील लोकांनीच त्याला दिले होते.

मूळ पोर्तुगीज भाषेत लिहिलेल्या ख्रिस्तपुराणाला मराठी वेश चढवणे ही फादर स्टीफन्स यांची प्रशंसनीय कामगिरी आहे. त्याने 'Arte De Lingoa Canarim' हे कोकणी – मराठीचे व्याकरण लिहिले. हे इंग्रजांनी लिहिलेले कोकणीचे पहिले व्याकरण होय.

- फादर स्टीफन्सची ग्रंथरचना –
  - १) गोमंतकी बोलीचे अध्ययन
  - २) ख्रिस्ती दैत्रिण
  - ३) ख्रिस्तपुराण

- **गोमंतकी बोलीचे अध्ययन**

फादर स्टीफन्सने 'गोमंतकी बोलीचे अध्ययन' हे व्याकरण लिहिले. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांसाठी हे व्याकरण लिहिले गेले. मराठी आणि गोमंतकी बोली यांचा अभ्यास परदेशी मिशनऱ्यांना करता यावा या उद्देशाने हे व्याकरण त्याने लिहिले. परदेशी मिशनरी भारताच्या प्रत्येक भागात जात असत. त्या त्या भागातील भाषेचे व्याकरण अभ्यासासाठी ते तयार करीत असत.

- **ख्रिस्ती दैत्रिण**

‘ख्रिस्ती दैत्रिण’ हा फादर स्टीफन्सनचा दुसरा ग्रंथ होय. ही दैत्रिण गोमंतकी बोलीत आहे. ती प्रथमतः गोव्यात प्रसिद्ध झाली. ‘ख्रिस्ती दैत्रिण’ ही ख्रिस्ती धर्मतत्त्वाची प्रश्नोत्तर रूपाने विवेचन करणारी पुस्तिका आहे.

- **ख्रिस्तपुराण**

मराठी साहित्यात फादर स्टीफन्स यांच्या ‘ख्रिस्तपुराण’ या ग्रंथाला मानाचे स्थान आहे. हा ग्रंथ फादर स्टीफन्स यांनी लिहिला. त्यांनी हा ग्रंथ प्रथम पोर्तुगीज भाषेत लिहिला नंतर त्याला मराठी वेश देऊन मराठीत रचना केली. याग्रंथाची रचना ओवीवृत्तात आहे, त्याला स्टीफन्सने ‘अभंग’ असे म्हटले आहे. ख्रिस्तपुराणाच्या प्रस्तावनेत त्याने आपल्या धर्माबद्दल अभिमान व्यक्त केला आहे. या ग्रंथाच्या मराठीत जोडलेल्या विस्तृत गद्य प्रस्तावनेवरून सतराव्या शतकातल्या मराठी गद्याची योग्य कल्पना येते. त्यांचा ज्ञानेश्वरादी संतांचा व्यासंग, मराठीवर असलेले प्रभुत्व आणि मराठी भाषेचा अभिमान याची चांगली कल्पना ख्रिस्तपुराणावरून येते. ‘ख्रिस्तपुराण’ हा ग्रंथ मूळ पोर्तुगीज भाषेतील असून या ग्रंथाचे मराठीत रूपांतर फादर स्टीफन्सने स्वतःच केले.

‘ख्रिस्तपुराण’ ग्रंथाची ओवीसंख्या १०९६२ असून २५ सर्ग आहेत. या ग्रंथाला महाकाव्याचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. ख्रिस्तपुराणाचे पहिले पुराण आणि दुसरे पुराण असे दोन भाग पडतात. पहिले पुराण ४१८१ ओव्यांचे आहे तर दुसरे पुराण ६७८१ ओव्यांचे आहे. या ग्रंथाची ज्ञानेश्वरीप्रमाणे ओवीछंदात पद्यरचना आहे. हा ग्रंथ बायबलवर आधारलेला असला तरी तो बायबलचे भाषांतर नाही. पहिल्या भागात ख्रिस्ती महापुरुषांची चरित्रे आली आहेत ती अनेक प्रसंगांतून मांडली आहेत. पहिले पुराण म्हणजे ख्रिस्त चरित्राची पार्श्वभूमी आहे तर दुसऱ्या पुराणात ख्रिस्त चरित्र आले आहे. ख्रिस्ताचा जन्म, बालपण, शिकवण, चमत्कार, आत्मबलिदान, पुनरुत्थान, स्वर्गारोहण या सर्वांची तपशीलवार माहिती आली आहे.

या पुराणांचा कथानिवेदक पाद्री गुरू आहे. वर्णनशैली, व्यक्तिचित्रण व रसनिर्मिती परिणामकारक आहे. या ग्रंथातील वर्णने, अलंकारयोजना, स्तुतिस्तोत्रे याबाबत ज्ञानेश्वर, विष्णुदासनामा, कृष्णदास शामा या पूर्वसुरींचे अनुकरण केलेले दिसते. ख्रिस्तपुराणाचा कथाभाग, विचार वा कल्पना परकीय असल्या तरी रचनाबंध आणि भाषा स्वच्छपणे ऐतदेशीय आहे. ‘ख्रिस्तपुराण’ हा ग्रंथ अत्यंत लोकप्रिय झाला होता. इ.स. १६१४ ते १६५४ या काळात त्याच्या तीन आवृत्या निघाल्या यावरून त्याच्या लोकप्रियतेची खात्री पटते. या ग्रंथात त्याने मराठी भाषेचा गुणगौरव केला आहे. मराठीचे मोठेपण त्यांनी पुढीलप्रमाणे वर्णिले आहे –

जैसा हरळामाजी रत्नकिळा । की रत्नामाजी हिरा निळा ।

तैसी भासामाजी चोखळा । भासा मराठी ॥

जैसी पुष्पामाजी पुष्प मोगरी । की परिमळामाजी कस्तुर ।

तैसी भासामाजी साजिरी । भासा मराठी ॥
पखियामध्ये मयुरु । वृखियामध्ये कल्पतरु ।
भासामध्ये मानू थोरु । मराठीयेसी ॥

ख्रिस्ती- मराठी वाङ्मयाचा आरंभबिंदू म्हणून 'ख्रिस्तपुराणा'ला मान द्यावा लागतो. हा ग्रंथ म्हणजे साहित्यिक आणि भाषिकदृष्ट्या एक अनमोल रत्न आहे.

३.४ फादर क्रुआ :

फादर क्रुआ १६०२ मध्ये भारतात आला. फादर स्टीफन्सने नवख्रिस्तींसाठी जे काम केले तेच काम फादर क्रुआनेही केले. फादर क्रुआ यांचा जन्म फ्रान्समध्ये १५७९ मध्ये झाला. स्टीफन्सचे अनुकरण करून त्याकाळी इतर जेजुइट कवींनी मराठीत ग्रंथरचना केलेली दिसते. ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहन हाच सर्व कवींच्या रचनेचा मुख्य विषय होता. फादर क्रुआ यानेही या विषयावर रचना केली. 'ख्रिस्ताचे वधस्तंभारोहन' ही ९२ कडव्यांची विलापिका फादर क्रुआची असावी असे अ. का. प्रियोळकरांचे मत आहे.

- फादर क्रुआची ग्रंथरचना –

१) महापुराण

२) स्फुटरचना

- महापुराण

फादर क्रुआ याचा 'सेंट पीटरचे पुराण' हा अत्यंत गाजलेला ग्रंथ आहे. त्याने सेंट पीटरच्या चरित्रावर असलेले 'महापुराण' इ.स १६२९ मध्ये लिहिले. या पुराणात ख्रिस्ती धर्माचा परिचय आहे तसेच हिंदू धर्माचे आणि देवतांचे खंडन केले आहे. नवख्रिस्तींच्या मनात ख्रिस्ती धर्माविषयी अभिमान निर्माण करण्याच्या हेतूने हा ग्रंथ त्याने लिहिला. त्याने हिंदू धर्म कसा त्याज्य आहे हे पटवून देण्यासाठी या ग्रंथाची निर्मिती केली.

या पुराणाचे तीन भाग असून प्रत्येक भागात पोटविभाग आहेत. पहिल्या पुराणात सेंट पीटरचे चरित्र आले आहे आणि पुढील पुराणात हिंदू धर्मियांच्या देवदेवता आणि रूढी, परंपरा यांचे खंडन केले. गणपती, राम, कृष्ण, तुलसी, विष्णु यांची थड्या केली आहे.

हिंदूंनी जुना धर्म आणि देव सोडावेत यासाठी अनेक दाखले दिले आहेत. कृतघ्न विष्णू, स्त्रीघातकी राम, मातृघ्न परशुराम, गणेश भजनाचे खंडन, तुलसी भजनाचे खंडन अशा मथळ्यांखाली हिंदूंच्या दैवतांवर आणि आचारांवर महापुराणात कडाडून हल्ला चढवण्यात आला आहे. विष्णू, कृष्ण आणि राम यांची वारंवार निर्भत्सना केली आहे. यासंदर्भात योगवसिष्ठ, अश्वमेध, भागवत, महाभारत, गीता, रुक्मिणीस्वयंवर इ. हिंदू धर्मग्रंथांचा आधार घेतला आहे. हिंदू धर्मातील चमत्कार कथांची आणि दैवत

रूपांची थड्या करून हिंदूंना त्याबद्दल लाज वाटावी आणि त्यांनी ख्रिस्ती धर्मात यावे यासाठी फादर क्रुआचे महापुराण कसून प्रयत्न करीत आहे. मराठीतील पुराण ग्रंथाची साक्ष काढून हिंदू दैवतांचा अधिक्षेप त्याने केला आहे. यावरून त्याचा व्यासंग जाणवतो. हा त्याचा विशेष उल्लेखनीय ग्रंथ आहे.

३.५ सालंदाज :

फादर सालंदाज याने साष्टीच्या मिशनऱ्यात धर्मप्रसारकाचे काम केले. या ख्रिस्ती धर्मप्रसारकाच्या काव्यावर 'ज्ञानेश्वरी', 'योगवशिष्ठ', महानुभाव ग्रंथांची छाप दिसून येते. आपल्या धर्मभावनेची जोपासना त्याने त्याच्या काव्यात केली आहे. फादर स्टीफन्सने येशूची चरित्र गाथा गायली तर फादर सालंदाजयाने एका ख्रिश्चन संताचे गुणगान गायले.

- फादर सालंदाजयांची ग्रंथरचना –
- सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा

आन्तुनिव द सालंदाज यांनी 'सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा' लिहिली. हा चरित्रात्मक ग्रंथ असून तो ५३९ ओव्यांचा आहे. मराठी भाषेत हा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात सेंट अँटनी यांच्या चरित्रातील चमत्कार कथांचे वर्णन केले आहे. यात एकूण १८ चमत्कारांचे वर्णन आले आहे. या चरित्राने आपल्याकडील संतांच्या जीवनातील चमत्काराची आठवण येते. त्याचे आपल्याकडील संतांच्या चमत्कारांशी विलक्षण साम्य आहे. या ग्रंथात भक्तीचे अंतःकरण दिसते. उपमा, रूपक, दृष्टांत या अलंकारांचा वापर केलेला आहे. 'सान्तु आन्तुनिची जीवित कथा' याला १७ व्या शतकातील भक्तिविजय असे अ. का. प्रियोळकरांनी म्हटले आहे.

३.६ पाद्री आल्मैद :

पाद्री मिगेल द आल्मैद यांचा जन्म पोर्तुगालमध्ये झाला तर गोव्यातील रायतूर येथे त्यांचे निधन झाले. इ.स. १६०६ ते १६८३ हा त्यांचा कालखंड आहे. त्यांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी जेजुईत पंथात प्रवेश केला. त्यांनी वयाची २०- २५ वर्ष साष्टी येथे घालवलीव तेथील स्थानिक भाषेचे ज्ञान संपादन केले. सतराव्या शतकातील प्रमुख ग्रंथांमध्ये भर घालणाऱ्या लेखकांमध्ये पाद्री आल्मैद यांचेही नाव घेतले जाते. त्यांनी रोमन लिपीत काही ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांनी पाद्री दियोगु रिबैरू यांचा कोकणी- पोर्तुगीज शब्दकोश सुधारून तो वाढविला.

- पाद्री आल्मैद यांची ग्रंथरचना –
  - १) कोकणी- पोर्तुगीज शब्दकोश
  - २) वनवाळ्याचो मळो
- वनवाळ्याचो मळो

'वनवाळ्याचो मळो' हा ग्रंथ पाद्री आल्मैद याने पाच खंडात लिहिला आहे. हा ग्रंथ रायतुर येथे १६५८ मध्ये प्रकाशित झाला. कोकणी गद्याचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून या ग्रंथाकडे पाहिले जाते. तो निवेदनात्मक स्वरूपाचा आहे. निवेदनाच्या अनेकविध छटा यात पाहायला मिळतात. हा भाषांतरित ग्रंथ नसून तो स्वतंत्र ग्रंथ आहे. लॅटिन आणि ग्रीक वाक्यरचनांचे आदर्श समोर ठेवून या ग्रंथाची निर्मिती झाल्याचे दिसते. हा ग्रंथ गद्य स्वरूपाचा आहे. तो कोकणी भाषेत लिहिलेला आहे. या ग्रंथात स्थानिक बोलीभाषेचा महत्त्व असलेले दिसते. विशेषतः सतराव्या शतकातील गोव्याची भाषा दिसते. तत्कालीन गोव्याला अनुसरून भाषा यात आलेली आहे. स्थानिक बोलीत ग्रंथ असल्यामुळे तो वाचकांपर्यंत पोहचला.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न – हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेल्या वाङ्मय निर्मितीचा परिचय करून द्या.

३.७ समारोप :

अशाप्रकारे ख्रिस्ती धर्मियांनी मराठी साहित्यनिर्मिती करून मराठी भाषेला एक नवा आयाम प्राप्त करून दिला. तसेच ख्रिस्त संतांची भूमिका समजावून सांगितली. ख्रिस्ती धर्मियांची ही मराठी रचना प्रामुख्याने धर्मभावना जोपासण्याच्या हेतूने झाली असली तरी मराठी भाषेचे एक वेगळेच रूप समोर आले. मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. मराठी वाङ्मयात विविधता आली.

३.८ संदर्भग्रंथसूची :

- शं. गो. तुळपुळे – महाराष्ट्र सारस्वत प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती.
- ह. श्री. शेणोलिकर – प्राचीनमराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.
- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- संपा. अ. का. प्रियोळकर - सांतु आंतोनिची जीवित्वकथा, मराठी संशोधन मंडळ, मुंबई.
- संपा. सं. गं. मालशे व इतर – मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे,

- संपा. सं. गं. मालशे - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- या. श्री. जोग व इतर - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.

३.९ पूरक वाचन :

- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- ह. श्री. शेणोलिकर – प्राचीनमराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.

३.१० स्वाध्याय :

अ) दीर्घात्तरी प्रश्न

- १) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी मराठीत केलेल्या वाङ्मयनिर्मितीचा सविस्तर परिचय करून द्या.
- २) फादर स्टीफन्सच्या व्यक्तित्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा सविस्तर परिचय करून द्या.
- ३) ख्रिस्ती धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.

ब) टीपा

- १) ख्रिस्तपुराण
- २) पाद्री आल्मैद
- ३) महापुराण
- ४) फादर सालंदाज

*****

हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी केलेली

वाङ्मयनिर्मिती - २

ब- इस्लाम धर्मियांनी केलेली वाङ्मयनिर्मिती

घटक रचना

- ४.१ उद्देश
- ४.२ प्रस्तावना
- ४.३ मुंतोजी (मृत्युंजय)
- ४.४ हुसेन अंबरखान
- ४.५ शेख महंमद
- ४.६ शहामुनी
- ४.७ समारोप
- ४.८ संदर्भग्रंथसूची
- ४.९ स्वाध्याय

४.१ उद्देश :

- १) इस्लाम धर्मियांच्या मराठी वाङ्मयनिर्मितीचा परिचय करून देणे.
- २) मुंतोजी (मृत्युंजय) यांच्या ग्रंथांचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
- ३) हुसेन अंबरखान यांच्या ग्रंथरचनांची चर्चा करणे.
- ४) शेख महंमद यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा परिचय करून देणे..
- ५) शहामुनी यांच्या ग्रंथांचा परिचय करून देणे.

४.२ प्रस्तावना :

या अभ्यास घटकामध्ये आपल्याला इस्लाम धर्मियांनी मराठीत केलेली वाङ्मयनिर्मिती अभ्यासायची आहे. इस्लाम धर्मियांची मराठी वाङ्मयनिर्मिती साधारण पंधराव्या शतकाच्या सुमारास झाली. त्यांनी मराठी भाषेत विपुल रचना केली आहे. इस्लाम धर्मातील संप्रदायाच्या संतांनी मराठीतून ग्रंथरचना केली असली तरी त्यांनी इस्लाम धर्माविषयी काही मराठीत लिहिलेले आढळत नाही.

इस्लाम धर्मातील सूफी संप्रदायाद्वारा महाराष्ट्राला यादव काळापासून इस्लाम धर्माची तत्वे परिचित झाली होती. दौलताबाद, खुलताबाद, बन्हाणपूर, औरंगाबाद, हैदराबाद, गुलबर्गा, बीदर, विजापूर आणि गोवळकोंडा या भागात त्यांचे कार्य प्रभावी होते. ही शहरे सूफींच्या

प्रचारकार्याची केंद्रे बनली होती. त्यांचे मठ, गुरुंच्या समाध्या, खानका, उरूस, पीर, गुरुबंधू (पीरभाई) आणि पारंपरिक शिष्य यांच्यामार्फत इस्लाम धर्मीय संतांनी बहुजन समाजाला आपल्या धर्माकडे आकर्षित करून घेतले होते. हिंदूंना जोगी, गोसावी यांचे रूप फकीर आणि सूफी यांच्यात दिसू लागले होते. हिंदूंच्या जत्रा यात्राप्रमाणे बहुजन समाज मुसलमानांच्या उरूसामध्ये भाग घेऊ लागले. पुढे वैदिकधर्मीय योगी, संन्यासी आणि भक्तिमार्गी संतमंडळी यांच्याशी सूफींचा संबंध येत गेला त्यामुळे त्यांच्यावरही हिंदू तत्वज्ञानाचा आणि आचारधर्माचा प्रभाव पडू लागला. इस्लाम धर्मियांना निर्गुण निराकारी ब्रह्मवाद आणि एकदैवत निष्ठा यांचे आकर्षण वाटू लागले. तसेच त्यांना वेदान्ताचा अद्वैत विचार आणि भक्तिमार्गीयांची उपासना यांचे अनुकरण करावेसे वाटू लागले आणि त्यातूनच इस्लाम धर्मीय साधुसंतांचे मराठी वाङ्मय निर्माण होऊ लागले. शहा मुंतोजी, हुसेन अंबरखान, आलम खान, शेख महंमद, शहामुनी या इस्लाम धर्मीय संतांनी मराठीत वाङ्मयनिर्मिती करून मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली.

मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयात मुस्लिमांचे लिखाण हे मराठी साहित्याला फार मोठे असे योगदान आहे. संत परंपरेच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन त्यांनी ग्रंथरचना केली. इस्लाम धर्मीय संतांनी मराठीतून रचना करताना प्रथम संत नंतर मुस्लिम या स्थायी भावातून त्यांनी मराठी साहित्यनिर्मिती केल्याचे दिसते. मराठी भाषेच्या प्रेमापोटीच त्यांनी ग्रंथरचना केली.

४.३ मुंतोजी (मृत्युंजय) :

मुंतोजी हे बीदरच्या राजघराण्यातील गृहस्थ होते. एका भिकाऱ्याच्या उद्गारावरून त्यांना वैराग्य प्राप्त झाले. पुढे त्यांना सहजानंदाचा गुरुपदेश मिळाला आणि मग ते मुंतोजीचा मृत्युंजय झाले. ते पंढरीच्या विठ्ठलाचा उपासक बनले. सहजानंदानीच त्यांच्याकडून विवेकसिंधुचे अध्ययन करून घेतले आणि मृत्युंजय यांच्या अंगी जेव्हा पूर्ण वैराग्य आले, ते ब्रह्म जाणणारा ब्राह्मण झाले तेव्हा ब्राह्मणांनी त्यांचा फार छळ केला. त्यातून सहीसलामत सुटल्यानंतर तेथून निघून गेल्यावर आपल्या गुरुच्या आज्ञेवरून ते नारायणपूर येथे राहू लागले. तेथे त्यांनी अनेक चमत्कार केले. ते विठ्ठल भक्त होते. त्यांच्या नावावर अनेक ग्रंथ तसेच गुरुभक्तीपर व बालकृष्ण भक्तीपर अनेक पदे आणि अभंग आहेत.

• मृत्युंजय यांची ग्रंथसंपदा -

- १) सिद्धसंकेतप्रबंध
- २) अनुभवसार
- ३) अद्वैतप्रकाश
- ४) प्रकाशदीप
- ५) स्वरूप समाधान
- ६) अनुभवामृत
- ७) जिवोद्धरण
- ८) पंचीकरण
- ९) पदे आणि अभंग

- **सिद्धसंकेतप्रबंध**

‘सिद्धसंकेतप्रबंध’ हा सीताबोधपर ग्रंथ राम आणि जानकीच्या संवादरूपात आहे. त्यांनी पद्मपुराणाचा आधार घेतलेला आहे. हा मृत्युंजय यांचा सर्वात मोठा ग्रंथ आहे. ग्रंथाची रचना मराठी भाषेत केलेली आहे. या ग्रंथाची ओवीसंख्या सुमारे २००० इतकी आहे.

मृत्युंजयाचे सारेच ग्रंथ विवेचनपर आहेत. आशयाची स्पष्टता आणि दृढता, निसंदिग्ध भाषा ही त्यांच्या ग्रंथांची वैशिष्ट्ये आहेत. श्रोत्यांच्या मनोरंजनाचा किंवा रसवृत्तीचा विचार न करता एका उच्च पातळीवरून ते विवेचन करतात.

- **अनुभवसार**

हा मृत्युंजय यांचा छोटेखानी ग्रंथ आहे. या ग्रंथाची ‘अमृतसार’, ‘ज्ञानामृत’ अशीही नावे आहेत. या ग्रंथाचा विषय तत्वज्ञानपर आहे. आत्मा आणि आत्म्याच्या स्वरूपाविषयी सखोल माहिती या ग्रंथात दिलेली आहे.

- **पंचीकरण**

‘विवेकसिंधु’च्या अध्ययनामुळे पंचीकरण विचाराचा मुल्लोजीवर बराच प्रभाव पडला, त्यातून त्यांचा ‘पंचीकरण’ हा ग्रंथ सिद्ध झाला. अनुभवामृत ग्रंथावरून त्यांचा ज्ञानेश्वरांशी असलेला ऋणानुबंध स्पष्ट होतो. हा त्यांचा महत्वपूर्ण ग्रंथ असून त्याला संस्कृत- फारसी कोशाचे स्वरूप आहे.

- **प्रकाशदीप**

‘प्रकाशदीप’ या ग्रंथावर ‘विवेकसिंधु’ची छाप आहे. या ग्रंथाची एकूण पाच प्रकरणे आहेत. ग्रंथाचे विवेचन नेमके आणि स्पष्ट झालेले आहे.

उपनिषदांचे सार । वेदशास्त्रांचे गव्हर ।

सिद्धांताचे बीजाक्षर ॥

या ग्रंथाबद्दल मृत्युंजय म्हणतात की ज्याने ईश्वरभक्ती केली आहे त्यानेच यात प्रवेश करावा.

- **पदे आणि अभंग**

मृत्युंजय यांना गुरुविषयी आदरभाव होता. ते आपल्या गुरुवर निष्ठा बाळगणारे होते. याची साक्ष त्यांच्या पदातून येते.

सद्गुरुचे वाक्य म्हणजे उसवले ब्रह्म ।

कळलिया हे कर्म कैचे उरेल कर्म ।

सद्गुरुच्या चरणी महानंद सुखावे ।

४.४ हुसेन अंबरखान :

हुसेन अंबरखान हे दौलताबादला अधिकार पदावर असलेल्या याकुब अंबरखान यांचे पुत्र. चांद बोधले, जनार्दनस्वामी, अंबाजीपंत इत्यादी हिंदू साधूंचे दृढ संस्कार त्यांच्यावर झाले. ते परमार्थिक वातावरणात वाढले. भगवद्गीतेवर टीका लिहून ते प्रसिद्ध झाले.

- हुसेन अंबरखान यांची ग्रंथरचना - अंबरहुसेनी
- अंबरहुसेनी

'अंबरहुसेनी' हा ग्रंथ हुसेन अंबरखान यांनी इ.स. १६५३ मध्ये पूर्ण केला. ग्रंथाची ओवीसंख्या ८७१ इतकी आहे. या ग्रंथाचे स्वरूप गीताटीकेचे आहे. आपल्या या टीकेला ते 'गीताभावार्थदीपिका' म्हणतात. या गीताटीकेत संस्कृत श्लोकांचे नेमके भाषांतर करण्याकडे त्यांचा कल दिसतो.

शंकराचार्य यांचे भाष्य आणि श्रीधर स्वामींचे व्याख्यान यांच्या आधारे ही गीताटीका त्यांनी लिहिली. या ग्रंथावरून त्यांना संस्कृत येत असावे, एवढेच नव्हे तर वेदांताची परिभाषा त्यांनी उत्तम प्रकारे अवगत केली होती याची जाणीव होते. 'गीतगंगेत पावन झालेला यवन' असे त्यांचे वर्णन डॉ. रा. चिं. ढरे यांनी केले.

४.५ शेख महंमद :

शेख महंमद हे सोळाव्या शतकातील संत परंपरेतील अत्यंत नावाजलेले मुस्लिम धर्मीय संतकवी होत. ते एकनाथकालीन संतकवी होते. त्यांच्या नावावर पुष्कळ पदरचना आहे. दत्तसंप्रदायी चांदबोधले हे शेख महंमदांचे गुरू होते. चांदबोधले हे जनार्दन स्वामींचेही गुरू असल्यामुळे शेख महंमद आणि जनार्दन स्वामी हे दोघे गुरुबंधू होत. चांदबोधले हे संस्कारांनी हिंदू आणि गुरू परंपरेने सूफी असल्यामुळे त्यांची परमार्थ दृष्टी अधिक उदार आणि समन्वयशील होती. हाच परमार्थ दृष्टीतील समन्वय शेख महंमद यांच्यात दिसून येतो. समन्वयशीलतेचा हा वारसा पुढे शेख महंमद यांनी चालविला आणि म्हणूनच त्यांना 'कबिराचा शेका' मानण्यात आले.

ते मराठी संतमंडळात 'कबिराचा अवतार' म्हणून ओळखले जातात. 'ज्ञानाचा एका, नामाचा तुका आणि कबिराचा शेका' अशा स्वरूपाची म्हण मराठीत रूढ आहे. कबिराचा फार मोठा प्रभाव त्यांच्यावर होता. शेख महंमद यांची निर्गुण-निराकारावर भक्ती होती. त्यामुळे कबिराप्रमाणेच मूर्तिपूजा, नवस इ. धर्मकल्पनांवर त्यांनी हल्ला चढवला. ते चिकित्सक वृत्तीचे होते. त्यांनी लहानपणापासून सामाजिक, राजकीय परिस्थिती जवळून पाहिली होती. हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही जमातींच्या अंधश्रद्धांवर त्यांनी कठोर आघात केला म्हणून मुस्लिम त्याला 'काफर' म्हणत. हिंदू मूर्तिभंजक समजत. परंतु उदार वृत्तीच्या हिंदूंनी आणि अनेक संतपुरुषांनी त्यांना आपला स्नेही मानले होते. शेख महंमद यांच्या अवतीभवती अनेक संत मंडळी वावरत असत. संत मंडळात त्यांना मानाचे स्थान होते. संत ज्ञानेश्वर यांचाही मोठा प्रभाव त्यांच्यावर होता. त्यांच्यावर थोड्याफार प्रमाणात सूफी, वारकरी, दत्त, नाथ या चारही संप्रदायाचा संस्कार स्थलकाल परिस्थितीनुसार घडला असावा असे म्हटले जाते. त्यांना वारकरी आणि सूफी संप्रदायाचा वारसा घरातूनच लाभला होता. वारकरी संप्रदायातील समतावादी विचार, सर्वांना मिसळून घेणारी भक्ती शेख महंमद यांना अधिक जवळची वाटली. त्यांनी त्यांच्या अभंगांतून वारकरी संप्रदायातील विचार समाजापर्यंत पोहचविण्याचे कार्य केले. समाजाला बुरसट विचारातून बाहेर काढण्यासाठी अभंगरचना केली तसेच समानतेची शिकवण त्यांनी आपल्या ग्रंथांमधून दिली.

- **शेख महंमद यांची ग्रंथरचना -**

शेख महंमद यांनी हिंदी, उर्दू, फारसी या भाषांतही काव्यरचना केली. परंतु त्यांची मराठी रचनाच अधिक महत्वाची आहे. एकूण १० ग्रंथ त्यांच्या नावावर आहेत. त्यातील काही ग्रंथ अप्रकाशित आहेत. योगसंग्राम, पवनविजय, निष्कलंक प्रबोध, साठी संवत्सर, मदालसा, हिंदी कविता, ज्ञानगंगा इ. ग्रंथ तसेच भारुडे, रूपके, अभंग इ. सुमारे ३०० स्फुट कविता त्यांनी लिहिल्या. त्यांच्या मुख्य ग्रंथरचना पुढीलप्रमाणे आहेत -

१) योगसंग्राम

२) पवनविजय

३) निष्कलंक प्रबोध

४) स्फुटरचना

- **योगसंग्राम**

'योगसंग्राम' हा त्यांचा तत्वज्ञानावरील प्रमुख ग्रंथ आहे. तो इ.स. १६४५ मध्ये लिहिला गेला. २३१९ ओव्यांचा हा ग्रंथ असून एकूण १८ प्रसंग आहेत. या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीची छाप दिसून येते. यात हठ योगातले पारिभाषिक शब्द आले आहेत. वैदिक तत्वज्ञानातील ब्रह्म, माया प्रकृती, मोक्ष, कर्म, ज्ञान, भक्ती या विषयांची त्यांना जाण असलेली दिसते. तसेच पुराणांशीही त्यांचा परिचय होता. कारण अनेक पौराणिक दृष्टांत ग्रंथात आले आहेत. अद्वैत योग आणि भक्ती यांवर भर आहे. योगमार्गाशी नामस्मरण आणि हरीकथा श्रवण यांची सांगड या ग्रंथात घातली आहे. त्यांच्यावर ज्ञानेश्वरांचा प्रभाव दिसतो. आपल्या गुरुचा गौरव त्यांनी केला आहे. सद्गुरुची सेवा आणि श्रेष्ठ ईश्वराची उपासना सांगताना क्षुद्र देवदेवता, धर्मक्षेत्रातली दांभिकता, अनाचार, आंधळी आणि ढोंगी भक्ती यांवर कठोर शब्दात हल्ला चढवला आहे.

डॉ. रा. चिं. ढेरे म्हणतात, "शेख महंमदावर ज्ञानेश्वरीचा प्रभाव योगसंग्रामच्या रूपका पुरताच आहे असे नसून त्यांच्या ग्रंथातील विचारावर आणि अभिव्यक्तीवर ज्ञानेश्वरीचा व्यापक प्रभाव असल्याच्या खुणा जाणवतात."

उदा. "आत्मचर्चा हे नित्य नवी । ज्ञानाची करुनि ठाणादिवी ।

पांचा इंद्रियातेचोजकेनि जेवि । तोचि जेवणार ।"

- **पवनविजय**

'पवनविजय' हा त्यांचा दुसरा ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ 'शिवस्वरोदय'या संस्कृत ग्रंथाचा अनुवाद आहे. त्याची ओवीसंख्या ४८२ इतकी असून या ग्रंथाचे तीन खंड आहेत. यात शिव आणि कार्तिक यांचा संवाद आहे. या ग्रंथाला मूळ संस्कृत ग्रंथ आणि

ज्ञानदेवरचित पवनविजय या प्रकरणांचा आधार आहे. ग्रंथात वैद्यक ज्योतिष शास्त्राविषयी माहिती आली आहे.

- **निष्कलंक प्रबोध**

'निष्कलंक प्रबोध' हा ग्रंथही त्यांच्या नावावर आहे. हा ग्रंथअभंगात्मक असून यात ३०० चरण आहेत. यात परमार्थ मार्गातील बाह्य अवडंबरावर टीका केलेली आहे. हिंदू-मुसलमानांच्या बाह्य आचारधर्मावरील अवडंबरावर टीका आहे. तसेच महानुभाव मठातले अनाचार, क्षुद्र देवतांच्या उपासना आणि त्याचे अमंगल स्वरूप, जन्मजात कनिष्ठ आणि श्रेष्ठ भेदभाव या विषयांवर परखड टीका त्यांनी केली आहे.

शेख महंमद यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर आणि वाणीवर भागवताचा विशेष प्रभाव दिसतो. इस्लाम धर्माची कोणतीही छाया त्यांच्या ग्रंथावर दिसत नाही. उलट वैदिक तत्त्वज्ञान आणि संतांचा भक्तिमार्ग यांची छाप दिसते. भाषासुद्धा रांगडी आहे, अनेकदा ग्रामीण शब्द येतात. त्यांची निरीक्षणशक्ती आणि प्रतिभेचे सामर्थ्य जाणवते. जन्माने मुस्लिम धर्मीय असूनही त्यांनी हिंदू देवदेवतांची भक्ती व त्या अनुषंगाने लेखन केले हे लक्षणीय आहे. त्यांच्या भाषेवर यवनी संस्कार तसेच भागवताचा प्रभाव दिसतो. वैदिक विषयांची त्यांना चांगली जाण होती. अद्वैत आणि भक्ती यावर त्यांनी भर दिला आहे. हिंदू – मुस्लिम हे भेद पार करून त्यांनी विशुद्ध परमार्थ सांगितला. त्यामुळेच ते 'कबिराचा अवतार' म्हणून ओळखले जातात. अन्य धर्मीय ग्रंथकारांमध्ये त्यांच्या नावाला म्हणूनच विशेष महत्त्व आहे.

४.६ शहामुनी :

शहामुनी यांचा इ.स. १७४८ ते १८०८ हा कालखंड मानला जातो. ते संतकवी होते. त्यांनी मराठीतून रचना केली. शहामुनींच्या घराण्यातच त्यांच्या पूर्वीच्या चार पिढ्यांपासून हिंदू संस्कृतीचे दृढ संस्कार झाले होते. हाच वारसा त्यांनी पुढे चालवला. शहामुनी हे जोडनाव आहे. त्यांचे स्वतःचे नाव आणि त्यांचे गुरू मुनीद्वस्वामी याचे मिश्रण करून 'शहामुनी' हे नाव धारण केले. ते जन्माने मुसलमान आणि संप्रदायाने महानुभावी आहेत.

शहामुनी यांची ग्रंथरचना-

- १) सिद्धान्तबोध
- २) अभंगरचना

- **सिद्धान्तबोध**

'सिद्धान्तबोध' हा शहामुनी यांचा ग्रंथ वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. हिंदू देव-देवता उपासना व द्वैत - अद्वैत तत्त्वज्ञान यासंबंधी एका मुस्लिमाने आत्मियतेने आणि अधिकारवाणीने काही सांगावे हेच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. 'सिद्धान्तबोध' हा ग्रंथ त्यांनी इ.स. १७९५ मध्ये लिहिला. या ग्रंथात महानुभावपंथी विचाराच्या खुणा दिसतात. १७ ते ३० या

अध्यायात माहिमभट्ट आणि चक्रधर यांचा संवाद आलाय आणि त्याआधारे महानुभावांचे तत्वज्ञान मांडले आहे. कृष्ण आणि दत्त ही महानुभावांची दैवते त्यांची उपास दैवते आहेत. पण त्यापुढच्या अध्यायात अद्वैत मताचे खंडन आहे. आपण शुद्राहून शूद्र अशा जातीत जन्माला आलो याबद्दलचा खेदही त्यांनी व्यक्त केला आहे. इस्लाम धर्म हा गोमांस भक्ष, मूर्तिभंजक आणि हिंसाचारी असल्याबद्दल त्यांनी टीका केली आहे. एका इस्लामधर्मीय संताने अशी टीकात्मक कबुली देणे हे एक आश्चर्य होते. ज्ञानदेवादी संत मंडळींना ते वंदन करतात. पंढरी आणि पांडुरंग यांचे महात्म्य ते भावपूर्ण शब्दात वर्णन करतात. या ग्रंथात त्यांनी गुरुविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. 'सिद्धान्तबोधा'च्या रचनेचे सारे श्रेय त्यांनी गुरुला दिले आहे.

या ग्रंथात हिंदू-मुसलमानांच्या परस्पर द्वेष भावनेबद्दल खेद व्यक्त केला आहे. त्यांनी समन्वयबुद्धीच्या कबिराला आदर्श मानले आहे. या ग्रंथात दशावतार कथा, भक्तांच्या कथा, भक्ती – वैराग्य, भक्तीचे स्वरूप, प्रकृती पुरुष ज्ञान यांसारखे कितीतरी विषय आलेले आहेत. शहामुनींची वाणी रसवंत, स्पष्ट आणि प्रासादिक आहे. वि. ल. भावे सिद्धान्तबोधाला 'अठरा धान्यांचे कडगोळे' असे संबोधतात.

आपली प्रगती तपासा:

प्रश्न: मुस्लिम धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.

४.७ समारोप :

इस्लाम धर्मियांनी केलेल्या वाङ्मयनिर्मितीमुळे मराठी वाङ्मयाच्या कक्षा व्यापक झाल्या. इस्लाम धर्मीय कवींनी संत परंपरेच्या प्रभावाने प्रभावित होऊन मराठी साहित्यनिर्मिती केली. त्यांनी मराठी साहित्यनिर्मिती करून मराठी भाषेला एक नवा आयाम प्राप्त करून दिला. मराठी भाषेच्या प्रेमापोटी मराठीत वाङ्मयनिर्मिती केली असे म्हणता येईल. एकंदरप्राचीन मराठी वाङ्मयात अन्य धर्मियांनी मोलाची भर घातली.

४.८ संदर्भग्रंथसूची :

- शं. गो. तुळपुळे – महाराष्ट्र सारस्वत प्रस्तावना, पॉप्युलर प्रकाशन, पाचवी आवृत्ती.
- रा. चिं. ढेरे – मुसलमान मराठी संतकवी, ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे.
- रा. चिं. ढेरे – योगसंग्राम (शेख महंमदकृत)

- अ. का. जोशी – सकल संतगाथा, खंड पहिला, शेख महंमद, संत वाङ्मय प्रकाशन, पुणे.
- ह. श्री. शेणोलीकर – प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप, मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.
- वि. ल. भावे – महाराष्ट्र सारस्वत, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई.
- गं. बा. सरदार – संत साहित्याची सामाजिक फलश्रुती, म. सा. प. पुणे.
- संपा. सं. गं. मालशे व इतर – मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे,
- संपा. सं. गं. मालशे - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड दुसरा, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- या. श्री. जोग व इतर - मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड ३, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे.
- अ. का. प्रियोळकर – मुसलमानांची जुनी कविता, म. सं. पत्रिका.

४.९ प्रश्नावली

अ) दीर्घात्तरी प्रश्न

- १) हिंदू धर्माखेरीज इतर धर्मियांनी मराठीत केलेल्या वाङ्मयनिर्मितीचा सविस्तर परिचय करून द्या.
- २) मुस्लिम धर्मियांनी मराठीत केलेल्या ग्रंथरचनांचे स्वरूप सांगून त्यामुळे मराठी साहित्यात काही विशेष भर पडली का ते साधार सांगा.
- ३) शेख महंमद यांच्या व्यक्तित्वाचा आणि ग्रंथकर्तृत्वाचा सविस्तर आढावा घ्या.

ब) टीपा

- १) शेख महंमद
- २) अंबरहुसेनी
- ३) मुंतोजी (मृत्युंजय)
- ४) सिद्धान्तबोध
- ५) योगसंग्राम

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) कोणास भिकाऱ्याच्या उद्दारावरून वैराग्य प्राप्त झाले?
- २) योगसंग्राम, पवनविजय या ग्रंथरचना कोणाच्या आहेत?
- ३) हुसेन अंबरखान यांनी कोणती ग्रंथरचना केली?
- ४) शेख महंमदांचे गुरु कोण होते?
- ५) जन्माने मुसलमान आणि संप्रदायाने महानुभावी असे संतकवी कोण होते ?

बखर गद्याची स्वरूप वैशिष्ट्ये

घटक रचना

- ५.० उद्देश
- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ बखर वाङ्मयाची व्याख्या – स्वरूप व वैशिष्ट्ये
- ५.३ बखरीची व्युत्पत्ती / 'बखर' शब्दांची व्युत्पत्ती
- ५.४ बखर लेखनामागची प्रेरणा
- ५.५ बखरीचे ऐतिहासिक व वाङ्मयीन मूल्य
- ५.६ बखरीची विश्वसनीयता
- ५.७ सारांश

५.० उद्देश

१. बखर वाङ्मयाचा परिचय होईल.
२. बखर लेखनाची प्रेरणा समजून घेता येईल.
३. बखरीचे ऐतिहासिक आणि वाङ्मयीन मूल्य समजून घेता येईल.
४. बखरीचे स्वरूप आणि आशय लक्षात येईल.
५. बखरीचे साहित्य व इतिहासातील योगदान समजेल.
६. बखरीचे कलानुसारी, लेखन प्रकारानुसारी, कुल प्रत्ययात्मक, सांप्रदायिक इ. प्रकार समजून घेता येतील.

५.१ प्रस्तावना

सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठा राज्याच्या उदयानंतर मराठी भाषेला राज भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला. ऐतिहासिक घडामोडी, राज्यकर्त्यांचे कर्तृत्व, शूरवीरांचे गुणगान, लढायांचे वर्णन, थोर पुरुषांची चरित्रे या विषयीचे लेखन करण्याच्या हेतूने बखर हा साहित्य प्रकार उदयास आला. जास्तीत जास्त बखरी १७६० ते १८५० या कालावधीत लिहिल्या गेल्या. मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील महत्त्वाचा वाङ्मय प्रकार म्हणून बखरीचा उल्लेख येतो. स्वराज्याचा पाया घातला गेल्यानंतरच्या सु. अडीचशे वर्षांच्या काळात मराठ्यांच्या इतिहासातील निरनिराळ्या व्यक्तींवर व प्रसंगांवर दोन अडीचशे बखरी लिहिल्या गेल्या. त्यांत टिपणे, याद्या रोजनिशी, संत चरित्रे आदींचा ही समावेश होतो. बखर लेखनाची परंपरा ही मूलतः ऐतिहासिक स्वरूपाची आहे. इतिहासापेक्षा वाङ्मयीन दृष्ट्या बखरी महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. बखर वाङ्मयात विषयांचे वैविध्य आढळते. बखर वाङ्मयाला इतिहास म्हणून महत्त्व आहे तसेच साहित्यिक मूल्य ही आहे. काही ठिकाणी चरित्र नायकाच्या

उदात्तीकरणामुळे कल्पना रम्यता आढळते. असे असले तरी बखरीचे ऐतिहासिक मूल्य नाकारता येत नाही.

५.२ बखरीची व्युत्पत्ती / 'बखर' शब्दाची व्युत्पत्ती

'बखर' या शब्दाचा कोशातला अर्थ हकीकत, बातमी, इतिहास, कथानक, चरित्र असा आहे. 'खबर' या अरबी शब्दाचा अर्थ माहिती किंवा वार्ता असा आहे. बक= बकणे म्हणजे बोलणे या धातुपासून बखर शब्दाची निर्मिती झाली असावी असे एक मत आहे. या शब्दाचा वर्ण विपर्यायानने 'बखर' हा शब्द मराठीत रूढ झाला असावा असे अभ्यासकांचे मत आहे. मुसलमानी राजवटीतील 'तवारीखा' मधून दैनंदिन नोंदी लिहील्या जात काही अभ्यासकांच्या मते या तवारीखातील पध्दतीचा अबलंब करून आपले वंश चरित्र सांगण्यासाठी बखरीचा उदय झाला असावा.

'बखरी म्हणजे वंश चरित्र' असे श्री. वा. सी. बेंद्रे म्हणतात. सत्य आणि कल्पना यांचा सुंदर मिलाफ बखरींमध्ये दिसून येतो.

"बखरी ज्या काळात लिहिल्या गेल्या त्या काळात मराठी भाषेवर फारशी भाषेचे असलेले वर्चस्व लक्षात घेता वरील व्युत्पत्ती बरोबर असावी असे वाटते. वि. का. राजवाडे यांच्या मते 'बखर = बकणे, बोलणे' या शब्दापासून बखर शब्द मराठीत आला असावा. राजवाड्यांना 'खबर' पासून 'बखर' ही व्युत्पत्ती मान्य नाही. राजवाडे म्हणतात 'बखर' हा शब्द भष्, भख्, बख्, या धातू पासून निघाला आहे. तसा 'बखर' हा शब्द "बख्या" अपभ्रष्ट धातू पासून निघाला आहे. पूर्वी भाट लोक मोठमोठ्या वीर पुरुषांच्या 'बखरी' तोंडाने बोलत असत. त्यावरून 'बखर' हा शब्द प्रथमतः तोंडी इतिहासाला लावू लागले आणि नंतर लेखी इतिहासालाही तो शब्द लावण्यात आला. (राजवाडे ले. सं. भा. ३) याप्रमाणे 'बखर' या शब्दाची व्युत्पत्ती 'खबर' (फारशी) आणि भख् (संस्कृत) अशा दोनही शब्दापासून सांगता येते. या दोनही शब्दाचे मूळ एकच असण्याची शक्यता आहे." (कृष्णाजी अनंत सभासद - कृत श्री शिवप्रभु - चरित्र; प्रस्तावना पृ. क्र. ४ व ५)

श्री. र. कुलकर्णीयांनी 'बखर' या शब्दाच्या व्युत्पत्ती संदर्भात पूर्वी लेखनात 'क्षेम, कुशल' असे लिहित असत त्याचा फारसी शब्द 'बिलखैर' किंवा 'बखैर' होय. यावरून बखैर-बखेर-बखर हे भाषशास्त्रीय दृष्ट्या योग्य आहे असे त्यांना वाटते. (कुलकर्णी श्री. र., प्राचीन मराठी गद्य : प्रेरणा आणि परंपरा, पृ. ९९) या विवेचनातून बखर शब्दाची व्युत्पत्ती कशी झाली असावी यांचा अंदाज येतो.

"BAKHAR (Marathi) is chonicle or record of historical events. It is a genre available in medieval Marathi Literature. The word is either a metathesis of an Arabic word 'Khabar' or a Persian word, both meaning 'the news, information or narration of past events.' Bakhhar literature in Marathi is, thus, mainly a prose narration of the historical events of the past. It is the earliest work of its kind so far as historical and temporal writings in Marathi are concerned. Bakhars were an expression of the political and wordly aspirations of the Marathi speaking people between the १६th and १९th centuries." -(Encyclopedia of Indian Literature: A-Devo, Pg. ३२९-A)

५.३ बखर वाङ्मयाची व्याख्या – स्वरूप व वैशिष्ट्ये

विविध व्याख्याद्वारे बखर म्हणजे काय हे समजण्यास मदत होते.

- “बखर ग्रंथ” म्हणजे मराठेशाहीच्या तेजस्वी पराक्रमाचे नंदादीप होत.” असे र. वि. हेरवाडकर यांनी म्हटले आहे.
- मोल्सवर्थ शब्दकोशात, 'Any history, narration or chronicle in Prakrit Prose' असा बखरीचा अर्थ दिला आहे.
- मेजर कॅडी यांनीही, 'A written narative or history in Prakrit Prose.' असे म्हटले आहे.
- डॉ. बापूजी संकपाळ म्हणतात, “बखर म्हणजे आख्यायिका आणि त्यातून सत्यार्थाचा शोध घेत जाणारी इतिहास कथा यांचा अन्योन्य संबंध शिवचरित्रपर बखरीमधून व्यक्त होतो.” (बखर वाङ्मय: उदम आणि विकास पृष्ठ २८)

याचाच अर्थ प्रत्येक व्याख्याकारांनी बखरीचे इतिहास संशोधनातील महत्त्व मान्य केले आहे. पाश्चात्य व भारतीय इतिहास संशोधकांत मतभेद असले तरीही बखर गद्य हे इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन आहे व वाङ्मयीन दृष्ट्य ही त्यांचे महत्त्व आहेच.

मराठी बखरींची वैशिष्ट्ये

- बखरी मोडी लिपीत लिहिलेल्या आहेत.
- राजा किंवा सरदारांच्या सांगण्यावरून लिहिल्या जात असत.
- बखरीचा विषय राजकीय असला तरी कालानुक्रम, इतिहास लिहीला जात नसे.
- बखरीमध्ये सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीचे उल्लेख कमी आढळतात. राजकीय घडामोडी प्रामुख्याने चित्रित केलेल्या दिसतात.
- दंतकथा व परंपरागत दाखले देऊन बखर वाचनीय करण्याचा प्रयत्न केला जात असे.
- बखरीचे निवेदन पौराणिक पध्दतीचे असे.
- बखरींची रचना सुरुवात पुराण पद्धतीची असून शेवट पकलश्रुती देऊन केलेल्या असतो.

मराठी बखरींचे अंतरंग

- मराठी बखरींची भाषापद्धती प्रौढ पण रसाळ असते.
- बखरींत फारसी शब्दांचे आधिक्य असते. पारिभाषिक शब्द बव्हांशी फारसी भाषेतीलच असतात.
- मराठी बखरींत आवाजाच्या दृष्टीने वाक्यरचना शिथिल असते.
- दीर्घ वाक्यरचनेपेक्षा लघुवाक्याकडे बखरकाराचा कल जास्त असतो.

- तृतीयांत कर्त्यांत वाक्य सुरू करून कर्तरी प्रयोगात संपवल्याची उदाहरणे चिटणीस बखरीत आहेत.
- कारकुनी किंवा जमाखर्चाची पद्धत लेखनात आहे. उदय. पाणिपत बखर, सप्तप्रकरणात्मक चरित्र
- **उत्कृष्ट निवेदन पद्धती** - बखरीत श्रोत्यांचे मन हरपण्यासाठी हरीदासी पद्धतीचा वापर केलेला असतो. अनुरूप भाषा, काव्यात्म कल्पना, अलंकार, सुभाषिते, म्हणी इ. चा वापर योग्य पद्धतीने केलेल्या आढळतो.
- **अत्युक्ति** - वर्णविषयासंदर्भात आत्यंतिक जिव्हाळा असल्यामुळे बखरीत अत्युक्ति झाली आहे. बऱ्याच वेळा बखरकारांच्या हातून अतिशयोक्तिपूर्ण लेखन झालेले आहे.
- **संगतवार इतिहास रचना**- बखरींचा आणखीन एक विशेष म्हणजे संगतवार इतिहास रचना. घटनानुक्रम, कालानुक्रम यामुळे इतिहासलेखनाला एक पद्धती आलेली असते, हा बखरींचा विशेष आहे.
- **पक्षनिष्ठपणा**- बखरीचे लेखन हे कोणाच्या तरी आज्ञावरून झालेले असते. या कारणांमुळे त्या व्यक्तीच्या बाजूने लिहिणे बखर कारास अपरिहार्य ठरते. गुणसंकीर्तन करणे ही बखर काराची भूमिका सल्यामुळे त्यांचे लेखन एकांगी होते.
- **आटोपशीरपणा** - हा वाङ्मयीन गुण शिवछत्रपतींचे चरित्र, श्रीमंत भाऊसाहेबांची कैफियत, भाऊसाहेबांची बखर यामध्ये प्रकर्षाने दिसून येतो. र. वि. हेरवाडकर लिहितात त्याप्रमाणे, “वेचक शब्द, मार्मिक व भावपूर्ण वाक्ये, अनुरूप सुभाषिते, अलंकार, यथार्थ रसपरिपोष इ. गुणविशेषांमुळे बखरीत सौन्दर्य निर्माण झाले आहे.” (मराठी बखर)
- **कथनपर किंवा आख्यानात्मक स्वरूप** -र. वि. हेरवाडकर यांनी मराठी बखर या आपल्या पुस्तकात बखरीनबाबत अभ्यासपूर्ण लेखन केले आहे. त्यातील संदर्भयानुसार, “वर्णने किंवा तत्त्वज्ञान यांचा उपयोग आख्यान किंवा मुख्य कथासूत्र अधिक रमणीय करण्याकडे होत असल्यामुळे बखरी केवळ वर्णनपर (Descriptive) किंवा चिंतनपर (Reflective) न होता आख्यानात्मक का होतात हे यावरून कळून येईल.” (मराठी बखर)
- इतिहास हे बखरींचे निर्णयात्मक गमक (Determining Factor) आहे. असेही हेरवाडकर म्हणतात.

बखरीत काही दोष आढळतात. बहुतेक बखरी ह्या उत्तरकालीन असल्यामुळे बखरकाराला ऐकीव माहितीवर अथवा पत्रे, रोजनिशी यांवर अवलंबून रहावे लागले. हीच त्यांची संदर्भयची साधने होती. यामुळे काही वेळा काळविपर्यास, व्यक्तीविपर्यास, प्रसंगविपर्यास यासारख्या त्रुटी बखर लेखनात आढळतात.

५.४ बखर लेखना मागची प्रेरणा

शिवकालात मराठ्यांच्या पराक्रमाचे गुणगान गाणारे पोवाडे निर्माण झाले. बखर हा साहित्य प्रकार शिवपूर्वकालीन असला तरी शिवकालात प्रामुख्याने मराठ्यांच्या पराक्रमाचे वर्णन

करणाच्या बखरी लिहील्या गेल्या. पूर्वजांच्या कर्तृत्वाचे पुढील पिढीस ज्ञान व्हावे या हेतूने राजाने आज्ञा करून बखरी लिहून घेतल्याचे जाणवते. इतिहास सर्व ज्ञात होण्यासाठी बखरी लिहिल्या जात असे. बखरीचे लेखन हे स्वप्रेरीत नसून परप्रेरीत लेखन आहे. सर्वसामान्यपणे कोणातरी राजकीय पुरुषाच्या आज्ञेवरून बखरीचे लेखन झालेले दिसते. मुसलमानी तवारिखांचा हा परिणाम जाणवतो. “साहेबी मेहरबानी करू न सेवकास.....आज्ञा केली” अशी सभासदाच्या बखरीची सुरुवात किंवा भाऊसाहेबांच्या बखरीतील “पत्री आज्ञा आली की हिंदु पद (श्रीराजा) शाहू छत्रपती यांचा प्रधान मुख्य आदि करून सवा लक्ष फौजेनिशी ही भाऊ गर्दी होऊन प्यादे मात कैशी जाली हे सविस्तर वर्तमान लिहावयास आज्ञा केली”. हा प्रारंभीचा मजकूर, तसेच पाणिपतच्या बखरीचा कर्ता रघुनाथ यादव गोपिकाबाईंच्या आज्ञेवरून ती बखर लिहिल्याचे नमूद करतो या माहितीवरून बहुतेक बखरींचे लेखन कोणा राज्यकर्त्यांच्या आज्ञेने झालेले आहे हे लक्षात येते. ग. ब. ग्रामोपाध्ये म्हणतात, ‘ज्या वीर युगाची सुरुवात स्वराज्य स्थापनेने झाली त्या वीर युगाचा एक अपरिहार्य परिणाम म्हणजे बखरींची निर्मिती होय.’

याप्रकारे बखरकार हे राज्याच्या दरबारी असणारे लेखणीक किंवा भाट असत त्यांनी कोणाच्या तरी आज्ञेमुळे बखरी लिहील्या आहेत. त्यामागचा उद्देश असा की इतिहासातील घटनांची नोंद रहावी व मराठ्यांच्या शौर्याचे गुणगान होऊन ते पुढील पिढ्यांना समजावे, त्यांच्या पर्यंत पोहोचावे यांकरिता बखरींची निर्मिती झाली. त्यामुळे इतिहासातील लढाया अथवा प्रसंग्या पेक्षा तपशीलवार वर्णन व्यक्तींची नावे, दिनांक यांची नोंद आढळते, काही ठिकाणी तपशील अतिविस्तृत स्वरूपात येतात. महिकावतीची बखर याचे उत्तम उदाहरण म्हणता येईल.

बखर लेखन हे कठिण जबाबदारीचे काम म्हणून तत्कालीन लेखकांनी त्याला योग्यतोऱ्याय दिलेला आहे.

५.५ बखरीचे ऐतिहासिक व वाङ्मयीन मूल्य

बखरींचे साहित्य गुण व भाषा यादृष्टीने फार महत्त्व आहे. बखरीत रसपूर्ण प्रसंग व वक्तृत्वशैली आढळते. म्हणी, वाकप्रचार व सुभाषितांचा वापर, संवाद कौशल्य, रेखीव प्रवास वर्णने, अद्भुतता, रंजकता, चित्ररम्यता, रेखीव स्वभाव चित्रणे ही वैशिष्ट्ये आढळतात. वीर, करुण रसांची उत्कटता, प्रसाद ओज्या गुणांचा प्रत्यय व आवेश पूर्ण, प्रौढ व रसाळ फारसी-उर्दू मिश्रीत भाषाही बखरीची वैशिष्ट्ये आहेत.

राजकीय घटनांबरोबरच सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण बखरींमधून येते. माहितीपर बखरीत उत्कंठा वाढविण्यासाठी उपमा अलंकार यांचा वापर करून हकीकत अधिक रसपूर्ण व्हावी याकडे लेखकांचा कल असतो. धर्म विषयक बखरीत धर्मियांना धर्म विषयक माहिती करून देण्यासाठी धार्मिक जीवनाबाबत लेखन केलेले आढळते.

बखरकारची भूमिका

बखरकार विषयाशी तादात्म्य पावलेला असतो. त्यामुळे रसाळ शैलीचा वापर केलेला आढळतो. लोककथा, पुराणकथा यांचा वापर या लेखनात आढळतो. प्रसाद, ओजस, माधुरी

हे गुण बखरीत एकवटलेले असतात. “स्वकीय संबंधी अभिमानाची भावना ही बहुतेक बखरकारांची भूमिका होय. किंबहुना ती त्यांची महत्त्वाकांक्षा असते.” (मराठी बखर) बखरकारांचा बहुश्रुतपणा व त्यांची रसिकता यांचा सुंदर संगम बखरीत पहावयास मिळतो.

बखरकरांना शास्त्राचे, धर्माचे ज्ञान होते हे यावरून स्पष्ट होते. शास्त्रांचा परिचय, संस्कृतीची ओळख, व्यासंग, कल्पनाशक्तीची देणगी, भाषेवर हुकूमत, सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व मानवी स्वभावाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. जीवन व्यवहाराचे ज्ञान त्यांच्या लेखनातून सतत जाणवते. गं. ब. ग्रामोपाध्ये यांच्यानुसार, "बखरकार हा काही जाणीवपूर्वक कला निर्मिती करणारा कलावंत (Conscious artist) नव्हे; परंतु बखरींच्या एकंदर घाटावरून व त्यावर चढलेल्या कल्पनेच्या व भावनात्मकतेच्या रंगावरून बखरकार हा एक (Unconscious artist) आहे असे अनुमान केले तर वावगे होणार नाही." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र. आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ६) त्यांच्यामते बखरकाराने निर्जी व घटना, इतिहास वजा प्रसंग, मृत व्यक्ति इत्यादीकांचे गोळा केलेले तपशील व त्यानुसार निर्माण केलेली काल्पनिक सृष्टी यातून ऐतिहासिक वस्तुस्थिती चालती बोलती करतो. कलावंताच्या या साऱ्या प्रक्रियेत ऐतिहासिक वास्तव आणि काल्पनिक सृष्टी यांचे हे बेमालुम मिश्रण झालेले असते त्यामुळेच इतिहासावर आधारित एक स्वतंत्र कलाकृती निर्माण होते. बखरकार बहुश्रुतता, कथनकाराचे कौशल्य आणि आदरयुक्त प्रेम इत्यादीमुळे बखरकार वर्णीत विषयात रंगून गेलेला असतो. उद्धोधन करणे हे या साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य मानता येईल. बखरीतून चरित्र व प्रसंगाद्वारे समाज माणसांचे उद्धोधन केलेले दिसते.

बखर निर्मिती मागील प्रेरणा, प्रयोजने व त्यांचे स्वरूप पाहता हे लक्षात येते की या लेखनातून स्वकीयांच्या कार्यकतृत्वाचा आदर व श्रद्धा दिसते. वाचकांच्या मनावर वीर, रौद्र, अद्भुतरसांचा परिणाम करण्याच्या हेतूने हे लेखन झाले आहे असे दिसते. घटनांची कलात्मकतेने नोंद घेऊन साहित्य निर्मिती केलेली आहे. धर्म प्रवर्तन व समाजप्रबोधन याबरोबरच कलानंद देणे हे प्रयोजन बखरकारांना मान्य होते. त्यातूनच त्यांनी समाजाच्या व संस्कृतीच्या सर्वांगाना स्पर्श करण्याचा हेतू संधी केला आहे.

बखरींची दुहेरी भूमिका

१. ऐतिहासिक महत्त्व

बखरी इतिहासलेखनाच्या दृष्टीने प्रमाण मानल्या नाहीत तरी इतिहास लेखनातील बखरींचे महत्त्व कमी करता येत नाही. ऐतिहासिक साधन म्हणून त्यांना महत्त्व आहेच. राजकीय, सामाजिक, ऐतिहासिक पुरावे बखरीत आढळतात. “बखरींना संपूर्ण ऐतिहासिक मूल्य नसले तरी इतिहासाचे ते एक साधन आहे. शिवाय इतिहासलेखनाच्या भूमिकेनेच बखरींचे लेखन झाल्याचे दिसते. इतिहासलेखनास आवश्यक असणारे कल्पकता व प्रामाणिकपणा हे गुण बखर वाङ्मयात प्रभावीपणे आढळतात. बखर – लेखनात ऐतिहासिक शास्त्रीय दृष्टी नसली, तरी त्या लेखनासाठी उपलब्ध साधनांचा अधिकाधिक उपयोग केला आहे. त्या काळांत ऐतिहासिक साधने फारशी उपलब्ध नसल्यामुळे, कित्येक बखरी स्मृतीवर हवाला ठेवून लिहील्या आहेत. हा काळाचा दोष असेल; पण तो बखरकरांचा नव्हे. इतिहासाच्या लेखनाला लागणार महत्त्वाचा गुण म्हणजे निवेदनकौशल्य. तो बखरकारांच्या अंगी आहे यांत मुळीच संदेह

नाही. सारांश, इतिहासदृष्टीने बखरीचे महत्त्व सिद्ध होते. म्हणूनच इतिहासात त्यांचा अंतर्भाव केला पाहिजे.” (र. वि. हेरवडकर, मराठी बखर, पृ. ४१) इतिहास आणि वाडमय या दोहोंचा बखरीत सूक्ष्म कलात्मक संगम झालेला आहे. हेच मराठी बखरीचे वैशिष्ट्य आहे.

२. वाडमयीन स्वरूप

बखारी ला जसे ऐतिहासिक दस्तावेज म्हणून महत्त्व आहे तसेच त्यांचे वाडमयीन दृष्ट्या ही महत्त्व आहे. मराठी वाडमयांचा अभ्यास करणार अभ्यासक मराठी बखरींचा अभ्यास केल्याशिवाय आपले संशोधन पूर्ण करू शकत नाही. तत्कालीन समाजिक, राजकीय व्यवस्था समजण्यासाठी तसेच मराठा साम्राज्याचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी महत्त्वाचा संदर्भ म्हणून बखारी कडे पाहिले जाते, तसेच मराठी भाषेच्या इतिहासात भाषेत अनेक बदल होत समृद्धता येत गेली यांचा अभ्यास करताना मध्ययुगीन संत, पंत, तंत साहित्यात अत्यंत महत्त्वाचा भाग या साहित्यप्रकाराने व्यापलेला आहे. या बखारींचे वाडमयीन स्वरूप तपासताना अनेक वैशिष्ट्ये प्रकर्षाने जाणवतात.

१. वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य

बखरकार हे प्रामुख्याने मराठा शाहीतील पदाधिकारी होते अथवा राज्यकारभारच्या सर्व घडामोडींचे साक्षी होते. त्यांनी अनुभवलेला अभूतपूर्व काळ वर्णन करताना वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य किंवा जिव्हाळा लेखनातून व्यक्त होतो. र. वि. हेरवाडकर यांनी ‘मराठी बखर’ मध्ये याबाबत म्हटले आहे, “वर्ण्य विषयाशी तादात्म्य व निवेदनाचा प्रामाणिकपणा या गुणांमुळे बखरीत रसोत्कटता हा वाडमयीन गुण निर्माण जायला आहे. शौर्यवर्णन हा बखरींचा एकमेव विषय नाही. वीररसांप्रमाणे करुण, अद्भुत, भयानक, बिभत्स, रौद्र इ. रसांची उत्कटता बखरीत आढळते.” (र. वि. हेरवडकर, मराठी बखर, पृ. ३७) उदा. भाऊसाहेबांच्या बखरीतील दत्ताजी शिंदे, गोविंदपंत बुंदेले, बळवंतराव महेंदळे व विश्वासराव यांचे मृत्यूच्या वर्णनातील कारुण्य अथवा श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांच्या बखरीतील नारायणराव पेशव्यांवरील प्रसंग. या प्रसंगवर्णनातून बखरकार वाचकास त्या वातावरणात घेऊन जातो. तसेच प्रत्यक्ष अनुभव घेतल्याचा आनंद देतो; याचे प्रमुख कारण लेखक स्वतः या विषयाशी तादात्म्य पावलेला असतो. प्रत्यक्ष प्रसंग अनुभवलेला अथवा आपल्या कल्पनाशक्तीने त्या प्रसंगाचे साक्षीदार असल्याची त्यांची भूमिका असते. या गुणांमुळेच बखर वाचताना वाचक त्यात एकरूप होते. व ऐतिहासिक क्षणाचे मनःचक्षुने अनुभव घेतो.

२. निवेदनकौशल्य

बखर कार उत्तम निवेदनकार असतो. निवेदन कौशल्याच्या सहाय्यने घटना, प्रसंग, व्यक्तिचित्रणे अत्यंत प्रभावीपणे शब्दबद्ध करत असतो. “एखाद्या उत्कृष्ट ललीतकथेप्रमाणे सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत वाचकांच्या मनात उत्कंठा व विस्मय निर्माण करून त्याच्या चित्रवृत्ती तल्लीन करण्याचे सामर्थ्य बखरींत

आहे." बखरींत श्रोत्यांचे मन हरपण्यासाठी हरीदासी पद्धतीचा वापर केलेला असतो. अनुरूप भाषा, काव्यात्म कल्पना, अलंकार, सुभाषिते, म्हणी इ. चा वापर योग्य पद्धतीने केलेल्या आढळतो.

३. उत्कृष्ट भाषाशैली

"बखरींतील सुंदर भाषाशैलीमुळे लेखकांच्या भाषाप्रभूत्वाची कल्पना येतेच व त्याचबरोबर त्यांच्या अंतरंगातील विचार विकारांची स्पष्ट जाणीव होते. बखरलेखकांच्या सौंदर्यादृष्टी, सहृदता या कलात्मक गुणांची ओळख त्यांच्या भाषाशैलीमुळेच होते. बखरकरांची भाषाशैली ही कोणाच्याही अनुकरणाने तयार झालेली नसून ती त्यांच्या अंतरंगातून निर्माण झालेली आहे. म्हणूनच ती स्वतंत्र आहे. मराठी बखरींची भाषाशैली ही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे यात शंका नाही." (र. वि. हेरवडकर, मराठी बखर, पृ.३९) प्रसाद, ओज व माधुर्य हे गुण बखरीत आढळतात. "बखरींचे विषय व त्यांची मांडणी ही वाङ्मयदृष्ट्या आकर्षक आहेत. बखरींतील प्रसंग तत्कालीन स्वरूपाचे असले तरी त्यात सत्त्व, रज, तम आशा त्रिगुणात्मक मानवी भावनांचे वर्णन दिसते." (र. वि. हेरवडकर, मराठी बखर, पृ. ४०)

"एकंदरीत बखरीतील भाषाही साधी गद्य, नीरस, नुसतीच निर्जीव वर्णन करणारी ललितेत रसाहित्याची भाषा नाही; तर जिवंत, रसरशीत वाङ्मय मूर्तीचे दर्शन देणारी ललितवाङ्मयांची भाषा आहे. मूर्तीच्या दर्शनाने जो आनंद होतो, तो केवळ इतिहास ज्ञानाचा, नवीन माहिती मिळविल्याचा किंवा सामान्य कुतूहलपूर्तीचा आनंद नव्हे; बौद्धिक नव्हेच नव्हे. तर ज्याला वाङ्मयानंद म्हणतात, तशाच प्रकारचा हा आनंद आहे. बखरींचा वाङ्मय म्हणून एक स्वतंत्र वाङ्मय प्रकार मानावा असे वाटते ते यासाठीच." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र.आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ९)

४. शैली

विचारसौंदर्य, भावनासौंदर्य, रसात्मकता, व्यक्तित्व, वक्तृत्व, सुबोधता, परंपरासाहचर्य, जीवणानुभूतिविशयक आवेश, संयम, उदात्तता, वैचारिक क्रम, पारिभाषिक शब्द, व्याकरण दृष्ट्या रचना या गुणांमुळे बखरी ची शैली उत्तम आहे. बखरकरांची बहुश्रुतता हे बखरीतील बौद्धिक अंग होय. शैली गुणांच्या दृष्टीने बखरी समृद्ध आहेत. असे 'मराठी बखर' कार हेरवाडकर यांनी बखरींचे वाङ्मयीन गुण विषद करतांना शैली बाबत सविस्तरपणे मुद्दे मांडले आहेत.

५.६ बखरींची विश्वसनीयता

बखरी शिवपूर्वकालीन, शिवकालीन, व शिवकालोत्तर आशा कालखंडात विभागता येतात. त्यातील काही भाग अतिरंजित असल्याने, अथवा बखरलेखनाची आज्ञा देणाऱ्या व्यक्तीच्या उदात्तीकरणाच्या हेतूने काल्पनिक झालेला असल्याने अनेक पाश्चात्य अभ्यासक बखरींना ऐतिहासिक साधन मानण्यास तयार नाहीत. परंतु तसे करणे योग्य ठरत नाही, मराठ्यांचा इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन म्हणून बखरींकडे पाहिले जाते. बखर हे एक साधन आहे, ज्यातून मराठेशाहीचा इतिहास समजायला अभ्यासकांना मदत होते.

भारतीय अभ्यासकांनी बखरींना ऐतिहासिक साधनांचा दर्जा दिलेला आहे. बखर वगळता मराठी सत्तेचा इतिहास सांगणारी इतर कोणतीही साधने उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे बखरींना नाकारणे म्हणजे मराठेशाहीचा इतिहास नाकारणे असे होईल.

बखरींच्या विश्वसनीयते बद्दल वि. का. राजवाडे म्हणतात, “एक अस्सल चिटोरे सर्व बखरींच्या बहूमताला हाणून पाडण्यास पुरेसे आहे.” (वि.का. राजवाडे, राजवाडे लेख संग्रह, भाग १, पुणे १९२८, पृ. २)

राजवाडेयांच्या मते मराठी बखरी मध्ये साधारणपणे तीन प्रकारचे दोष आढळतात. १) स्थळ विपर्यास २) काळविपर्यास ३) व्यक्तीविपर्यास. बखरी कोणाच्या सांगण्यावरून लिहिल्या गेल्या असल्या तरी त्यात इतिहासाचे संदर्भ आढळतात. वाचकांसाठी रंजक करण्याच्या दृष्टीने जरी त्यात लालित्यपूर्ण भाषा वापरली असली तरीही त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व कमी होत नाही. यावरून काही अतिरंजित प्रसंग वजा करता बखरी या ऐतिहासिक दस्तावज ठरतात.

बखर हा शास्त्रशुद्ध इतिहास नसला तरी इतिहासाचे व एक साधन आहे हे मान्य करावेच लागते.

आपली प्रगती तपासा

प्रश्न – बखरीचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये स्पष्ट करा.

५.७ सारांश

मराठी साहित्यात बखर हा साहित्य प्रकार अत्यंत महत्त्वाचा मानला गेला आहे. त्याला साहित्यिक मूल्य आहे तसेच ऐतिहासिक महत्त्वही आहे. मराठेशाहीच्या उद्याचा व पराक्रमाचा इतिहास बखरी आपल्याला सांगतात.

बखरींच्या विश्वसनीयतेबद्दल मतांतरे आहेत. परंतु मराठेशाहीच्या इतिहासाची साधने म्हणून बखरींना महत्त्व आहे, तसेच साहित्य म्हणूनही आहे.

*****

बखर कालखंड व प्रकार

घटक रचना

६.१. बखर

६.१.१ शिवपूर्वकालीन बखर

६.१.१.१ महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर

६.१.१.२ राक्षसतागडीची लढाई

६.२ शिवकालीन बखर

६.२.१ शिवछत्रपतींचे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद

६.२.२ चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर

६.२.३ श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमलवाकेनिस

६.२.४ श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

६.३ पेशवेकालीन बखर

६.३.१ नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र

६.३.२ श्री रामदासस्वामींचे चारित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर

६.३.३ पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी

६.३.४ पानिपतची बखर – रघुनाथ यादव

६.३.५ भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव

६.४ समारोप

६.५ संदर्भग्रंथ

६.६ प्रश्नसंच

६.१. बखर

बखरींची निर्मिती शिवपूर्व काळापासूनच झालेली आढळून येते. शिवाजी महाराजांच्या काळात या लेखनप्रकाराला उर्जितावस्था आली असे या काळातील बखरींची संख्या पाहता आपण म्हणू शकतो. पेशवेकाळातही बखर लेखन सुरू राहिले. कालखंडानुसार बखरी तीन भागात विभागल्या जाऊ शकतात त्या पुढीलप्रमाणे :

- शिवपूर्वकालीन बखर (महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर, राक्षसतागडीची लढाई)
- शिवकालीन बखर (शिवछत्रपतींचे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद, चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर, श्री छत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस, श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र)

- पेशवेकालीन बखर (नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र, श्री रामदास स्वामींचे चारित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर, पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी, पानिपताची बखर – रघुनाथ यादव, भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव, खर्ड्याच्या स्वारीची बखर)

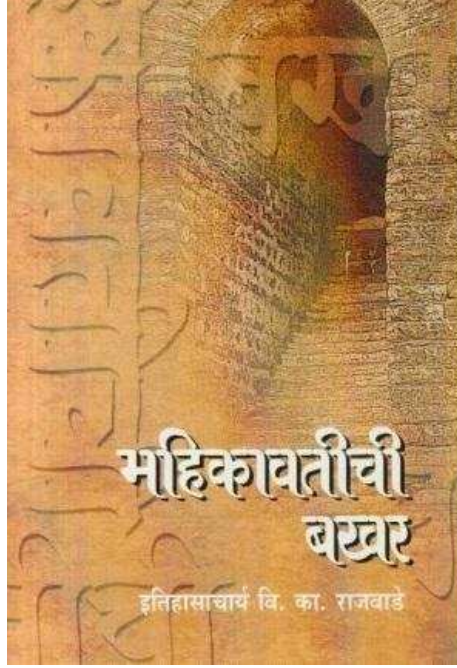
लेखन प्रकारानुसार बखरींची वर्गवारी पुढील प्रमाणे करता येते.

- १) चरित्रात्मक बखर – चरित्र नायकाच्या चरित्राचे वर्णन या बखरीत असते. (शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, ब्रम्होदरस्वामी यांच्या बखरी)
- २) वंशानुचरित्रात्मक- एखाद्या घराण्याची हकीकत सांगितलेली असते. (पेशव्यांची बखर, नागपूरकर भोसल्यांची बखर),
- ३) प्रसंग-वर्णनात्मक – एखाद्या महत्त्वाच्या प्रसंगाचे वर्णन असते. (पाणिपतची बखर, खर्ड्याच्या स्वारीची बखर),
- ४) पंथीय (श्री समर्थाची बखर),
- ५) आत्मचरित्र पर (नाना फडनीस, गंगाधरशास्त्री पटवर्धन, बापू कान्हो यांची आत्मवृत्ते),
- ६) कैफियती-विशिष्ट पक्षाची बाजू मांडणारी असते. (होळकरांची शैली, होळकरांची कैफियत),
- ७) इनाम कमिशनसाठी लिहिलेल्या बखरी (काही कारणे),
- ८) पौराणिक - (कृष्ण जन्म कथा बखर),
- ९) राजनीती पर- (आज्ञापत्र) वगैरे
- १०) स्थळ वर्णनात्मक बखर

६.१.१ शिवपूर्वकालीन बखर

शिवपूर्वकालीन बखरींमध्ये प्रामुख्याने मुसलमानी आक्रमणे व त्याची राजवट असतांनाचे सारे संदर्भ आढळतात. म्लेंच्छ असा उल्लेख सर्वत्र आढळतो. मालोजीराजे, शहाजीराजे यांचे संदर्भ येतात. या बखरींचा संदर्भ घेऊन अभ्यासक ठामपणे बखरींच्या प्रेरणा ह्या केवळ मराठा इतिहासंसाठी आहेत अथवा राज्यकर्त्यांचे गुणगान गाणे हा त्यामागचा हेतू आहे हा आरोप फेटाळून लावू शकतात.

६.१.१.१ महिकावतीची उर्फ माहीमची बखर

महिकावती म्हणजे पालघर येथील केळवे - माहीम मधील मोहीम. उत्तर कोकणचा इतिहास सांगणारी ही बखर साधारणपणे १४व्या शतकात लिहिली गेली असून ह्या बखरी मधला इतिहास काळ शके १०६० म्हणजे इ.स. ११३८ पर्यंत मागे जातो. आत्तापर्यंत सापडलेल्या सर्व बखरींमध्ये ही अत्यंत जुनी अशी बखर आहे." आज मुद्रित स्वरूपात उपलब्ध असलेली जुन्यांतली जुनी बखर म्हणजे 'महिकावतीची बखर' होय. ही प्रकरणे निरनिराळ्या लेखकांनी निरनिराळ्या काळी लिहिली आहेत. (इ. स. १४४८-१४७८)." - (गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठी बखर गद्य, व्हीनस बुक स्टॉल, पुणे, प्र. आ. १९५२, प्रस्तावना, पृष्ठ ३)

महिकावतीची ऊर्फ माहीमची बखरीतील काही पद्य प्रकरणे वगळल्यास सर्व बखर लेखन गद्यात झालेले आहे. मात्र हे गद्य लेखन ही सजवून केलेले असते. शूरवीरांचे गुणगाण करणे व माहितगाराकडून पुढीलांना मार्गदर्शन करणे, हाही एक हेतू आहे. बखरीतील केशवाचार्य लिखाणाचे कारण सांगतात. "सर्व कोकणप्रांत म्लेच्छांनी आक्रमण करून, येथून तेथून चोहीकडे सर्वत्र म्लेच्छवर्णाखाली पृथ्वी बुडून गेली. वर्णावर्णवोळख नाहीशी झाली स्वकुळाची वास्तुपुस्त कोणाच्या गावी ही राहिली नाही. क्षत्रियांनी राज्याभिमान सांडिला, शस्त्रे सोडिली व केवळ कृषिधर्म स्वीकारून कित्येक निव्वळ कुणबी बनले, कित्येकांनी कारकून वृत्ती आदरिली, कांहीक सेवावृत्ति अंगीकारून निभ्रांत शुद्र ठरले, शाणी कित्येक नष्ट होऊन नामशेष ही राहिले नाहीत. बहुत आचारहीन झाले. गोत्र, प्रवर, कुळस्वामी, कुळ गुरुह्यांची बहुतेकांस आठवणहि राहिली नाही. अशी ह्या तीनशें वर्षात भ्रष्टता माजली व महाराष्ट्र धर्म अज्जी बुडाला. अश्या संकटसमयी श्री देवी कुळस्वामिणी, मालाडचा देसला जो नायकोराव त्याच्या स्वप्नात येऊन, सांगती झाली की, नायकोरावा, उठ, महाराष्ट्रधर्म रक्षिण्याकरीता अठरापगड जातीचा मेळावाकर आणि केळव्या पासून मुंबईपर्यंतच्या सर्व गावचे, सर्व जातीचे व सर्व गोत्रांचे खलक जमवून, त्यांस केशवाचार्याच्या मुखे महाराष्ट्र धर्म सांगीव"

महिकावतीच्या ऊर्फ माहीमच्या बखरीतील एकूण सहा प्रकरणांपैकी भगवान्दत्ता ने लिहिलेली पद्य प्रकरणे (पहिले व चौथे) इ. स. सु. १५७८ ते १५९४ मधील असावीत, तर केशवाचार्या ने लिहिलेला गद्य भाग (प्रकरणे २ व ३) १४४८ मधील आहे असे दिसते. ह्या बखरीचे पाचवे प्रकरण १५३८ मध्ये लिहिले गेले असावे (त्याच्या लेखकाचे नाव अज्ञात आहे), तर सहाव्याचे लेखन १४७८ मध्ये झालेले दिसते.

ह्या बखरीचे एकूण ६ प्रकरणे असून त्यात विविध प्रकारची माहिती दिली आहे.

१. **पूर्व परंपरा** – वर्ण उत्पत्ती - वर्णावर्ण - व्याख्या : हे प्रकरण शके १५०० (इ. स. १५७८) च्या आसपास भगवान दत्त नामक व्यक्तीने लिहिले.
२. **राज वंशावळी** : हे प्रकरण शके १३७० (इ.स. १४४८) च्या फाल्गुन महिन्यात केशवाचार्य या व्यक्तीने लिहिले.
३. **निवाडे व हकीकती** : हे प्रकरण शके १३७० (इ. स. १४४८) नंतर केशवाचार्य या व्यक्तीने लगेचच लिहिले आहे.
दुसऱ्या आणि तिसऱ्या प्रकरणाचा काळ हा पहिल्या प्रकरणाच्या आधीचा आहे. शिवाय शके आणि इसवीसन यातील ७८ वर्षांचा फरक येथे लक्षात घ्यावा लागेल.
४. **श्री चिंतामणी कौस्तुभ पुराण** : हे प्रकरण शके १५०० (इ. स. १५७८) च्या आसपास भगवान दत्त नामक व्यक्तीने लिहिले.
५. **पाठाराज्ञाती वंशावळी** : हे प्रकरण शके १४६० (इ. स. १५३८) मध्ये लिहिले गेले. कर्ता मात्र अनामक आहे.
६. **वंशावळी** : हे प्रकरण शके १४०० (इ. स. १४७८) मध्ये लिहिले गेले आहे असे ह्या प्रकरणाचा अनामक कर्ता सांगतो.

६.१.१.२ राक्षसतागडीची लढाई

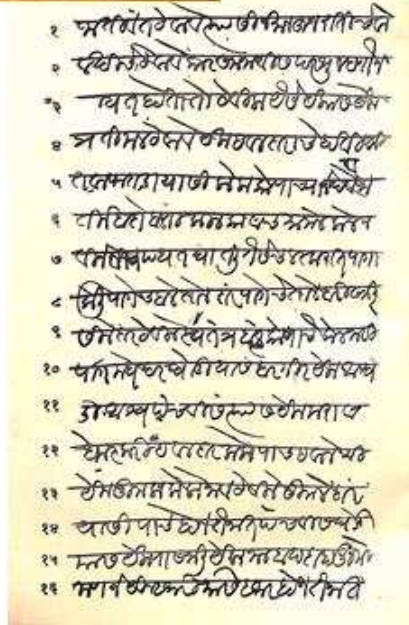
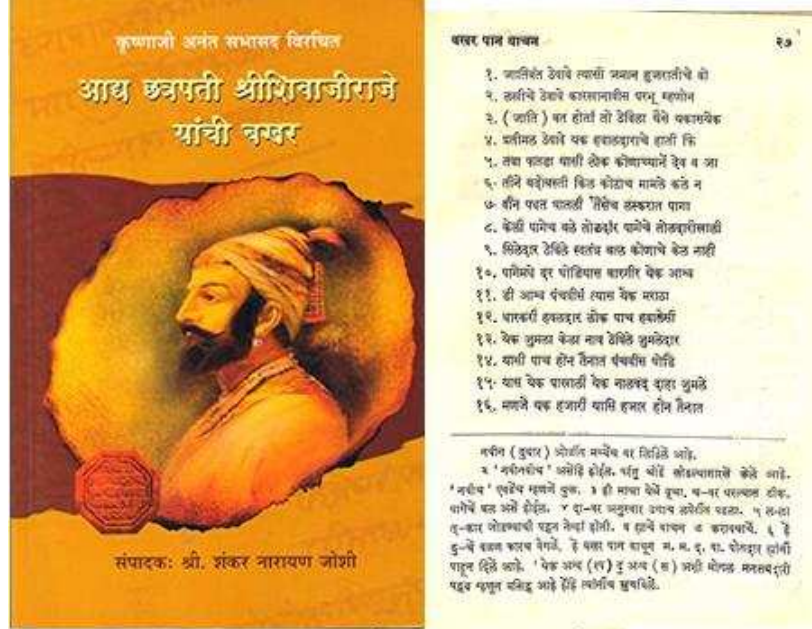
या बखरीत विजयनगरच्या विध्वंसाची माहिती मूळ कानडी बखरीच्या आधारे दिली आहे. व्यक्ती आणि घटनांचे तपशीलवार वर्णन यात लेखकाने केले आहे.

दक्षिण भारतात तालिकोटवा राक्षस-तागडी येथे झालेली ऐतिहासिक महत्त्वाची निर्णायक लढाई. विजयानगराच्या रामराजाचा मुसलमानी राज्यात होणारा वाढता हस्तक्षेप थांबविण्याकरिता, त्याच प्रमाणे वर्धिष्णू होणाऱ्या हिंदूसत्तेस पायबंद घालण्याकरिता आदिलशाह, निजामशाह, कुतुबशाह व बरिदशाह यांनी युती करून त्याच्यावर स्वारी केली. या युतीत अकबर ही सामील झाल्याची दंतकथात्मक माहिती प्रा. एच्. के. शेरवानी यांनी नंदियाळ कैफियतच्या आधारे दिली आहे. रामराजाच्या मराठी कन्नड बखरीनेही त्यास पुष्टी मिळते परंतु या माहितीची साधने अगदी उत्तरकालीन असल्यामुळे विश्वसनीय असण्याची शक्यता कमी. रामराजाचा भोंगळपणा व शत्रूच्या सामर्थ्यास कमी लेखण्याची प्रवृत्ती यांमुळे तीत त्याचा पराभव होऊन तो मारला गेला व विजया नगरचे हिंदू साम्राज्य पुढील शंभर वर्षांत प्रायःलय पावले. (मराठी विश्वकोश, प्रथमा वृत्ती)

कृष्णेच्या काठी असलेल्या रकसगीव तंगडगी या दोन खेड्या नजिक विजयनगरचा राजा रामरावो यांचा तळ होता. त्यावरून 'राक्षेसतागडी' ही नाव बखरकारांनी दिले.

६.२ शिवकालीन बखर

६.२.१ शिवछत्रपतींचे चरित्र – कृष्णाजी अनंत सभासद

कृष्णाजी अनंत हिरेपारखी तथा 'सभासद' विरचित सभासद बखरीतील एकपान. डावीकडे, मूळ मोडीलिपीतील प्रत व उजवीकडे, त्याचे देवनागरी लिपी.

कृष्णाजी अनंत सभासदयांनी लिहिलेली शिवछत्रपतींचे चरित्र (सभासदाची बखर) ऐतिहासिक प्रामाण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानली जाते. सभासद हा केवळ पुरातन माहीतगार नव्हता तर खंड लेखणी बहादूर, जाणकार निरीक्षक, शिवचरित्राचे व कार्याचे मर्म जाणणारा

आणि मराठी माणसाने शिवचरित्र कसे लिहावे, यांचा आदश घालून देणारा पहिलावहिला इतिहासकार होता. म्हणूनच राजरामाने सभासदास “तुमहीन पुरातन, राज्यांतील माहीत (गर) लोक आहां, तरी इस्तकबिलपासून (सुरुवातीपासून) चरित्र लिहून देणे.” अशी आज्ञा केली.

सभासद बखर ही मराठीतील पहिली चारित्रात्मक बखर होय. शिवचरित्र हा बखरीचा विषय आहे. श्रीमंत राजाराममहाराज यांच्या आज्ञेनुसार इ. स. १६९७ च्या सुमारास लिहिलेल्या या बखरीत शिवचरित्रातील ७१ प्रसंगांचे वर्णन आहे. शिवचरित्राचे विश्वसनीय साधन म्हणून या बखरीला महत्त्व आहे. शिवाजी महाराजांच्या राज्यकारभाराचे, व्यक्तिमत्त्वाचे, राजनीतीचे वर्णन करत राजनीतीची ओळख करून देण्याचे महत्त्वाचे काम या बखरीत कृष्णाजी अनंत सभासदांनी केले आहे. ही बखर संक्षिप्त स्वरूपात असली तरीही शिवकालीन बखर असल्याने तिला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. डॉ. र. वि. हेरवाडकर यांनी या बखरीचा वाङ्मयीन दृष्टीकोनातून सविस्तर अभ्यास करून पुस्तकरूपाने प्रकाशित केला आहे. समीक्षणात्मक टीपा अभ्यासकांना उपयुक्त ठरणारी आहे. सभासद बखर हे शिवछत्रपतींचे चरित्र आहे. स्वराज्यस्थापनेसाठी त्यांनी केलेल्या स्वान्या, गनिमी कावा, स्वराज्यविषयक धोरणयांचे चित्रण या बखरी मध्ये आहे.

“साहेबी मेहरबानी करून सेवकास.....आज्ञा केली” अशी सभासदांच्या बखरीची सुरुवात आहे. सभासदाने शिवाजींच्या घराण्याची सविस्तर माहिती दिली आहे. बाबाजी (इ. स. १५३०) – मालोजी (इ. स. १५५२) – शहाजी (इ. स. १५९४) – शिवाजी (इ. स. १६२७) अशी वंशावळ सभासदांच्या बखरीत लिहीली आहे. शहाजीराजे कर्नाटक बंगलूर येथे असल्याने त्यांनी त्यांची प्रथम पत्नी जिजाबाई व शिवाजीयांना पुण्याची जहागिरी सांभाळण्यास पाठविले. स्थानिक लोकांना देशप्रेमाची शिकवण देऊन राष्ट्रकार्यास प्रोत्साहित केले. जहागिरीतील किल्ले जे आदिलशहाकडे होते ते ताब्यात घेतले. सैन्य वाढविले व बारा मावळावर अंमल सुरू केला. शिवरायांनी मावळ प्रदेशातील तोरणा जिंकून स्वतःची राजधानी स्थापन केली. राजगड बांधला. पाठोपाठ जावळी काबीज करून प्रतापगड बांधला. शिवथरखोरे व श्रुंगारपूरचे राज्य जिंकले. सभासदांच्या बखरीत हे सारे प्रसंग सविस्तरपणे येतात.

अफझलखानाची भेट, अफझलखानाचा वध हे प्रसंग अत्यंत विस्तृतपणे चितारले आहेत. “खान ही उभा राहून पुढे सामोरं येऊन राजियासी भेटला. राजियाने भेटी देतं खानाने राजियाची मुंडी कवटाळून खांकेखाली धरिली. आणि हातींची जामदड होती, तिचे मेण टाकून कुशीत राजियाचे चालविली. तों अंगांत जरीची कुडती होती त्यावरी खरखरली. अंगास लागली नाही. हें देखोन राजियांनी डावे हाताचें वाघनख होतें तो हात पोटात चालविला. खानाने अंगात झगाच घातला होता. वाघनखांचा मारा करताच खानाची चरबी बाहेर आली. दूसरा हात उजवे हाताचे बिचवियाचा मारा चालविला. ऐसे दोन वार करून मुंडी आसडून चौथरियाखाले उडी घालोण निघोण गेले.” (सभासद बखर, सं. भीमराव कुलकर्णी, अनमोल प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. १९७७)

शिवाजीमहाराजांनी अफझलखानाच्या वधानंतर तळ कोकणातील सर्व किल्ले ताब्यात घेतले. जवळपास पन्नास-साठ किल्ले व घाटावरील प्रदेशही जिंकून घेतला. आदिलशाही पाठोपाठ मुघलांच्या परांडा, हवेली, कल्याण, कुलबर्गे, आवसे, उदगीर, गंगातीर, औरंगाबादया प्रदेशात आक्रमण करून ते विजयी झाले. किल्ले काबीज केल्यावर प्रशासन

व्यवस्था सुरु केली. समान दर्जाचे तीन अधिकारी नेमले. हवालदार, सबनीस, कारखानीस यांच्या सहीने कारभार होईल अशी व्यवस्था केली. किल्यांसाठी नियमावली बनविली. युध्दातील पराक्रमा इतकेच महत्त्व प्रशासनातील कार्याला ही दिले.

शाहिस्तेखानाची स्वारी, मिर्झाराजे तह, आग्रा भेट व सुटका याप्रसंगांचे वर्णन सभासदाने केलेले आहे. यानंतरच्या भागात संभाजीराजे स्वराज्यात परत आले ती घटना, राज्याभिषेक सोहळा, दिग्विजय मोहीम अशा घटनांचे वर्णन येते. या बखरीत साक्षात पध्दतीची व प्रतिबिंबात्मक पध्दतीची आशा दोन प्रकारची व्यक्ती वर्णने आढळतात. शिवाजीच्या संपूर्ण आयुष्याचा पट उलगडत जातो. धैर्य, चातुर्य, शौर्य या गुणांचे यथोचित वर्णन या बखरीत सभासदाने केले आहे. जाणता राजा, थोर प्रशासक, आदर्श पिता या पैलूंचे दर्शन घडते.

का. ना. साने यांनी सभासद बखर १८८१ मध्ये 'काव्येतिहाससंग्रह' या त्यांच्या मासिकात प्रसिद्ध केली. ही सभासद बखरीची पहिली आवृत्ती होय.

६.२.२ चित्रगुप्त विरचित शिवाजी महाराजांची बखर

ही बखर सभासद बखरीवर आधारित आहे. हिचा कर्ता रघुनाथ यादव चित्रगुप्त (चित्रे) हा आहे. बखरीच्या मजकूरात अधूनमधून त्याने आपल्या कविता घातल्या आहेत. हा बखरकार बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्याच घराण्यातील होता. सभासद बखरीतन आढळणारी आडनावे या बखरीत सापडतात. ही बकर १७६५च्या सुमारास लिहीली गेली असावी असे अनुमान आहे.

६.२.३ श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस

दत्ताजीत्रिमलवाकेनवीस याने इ. स. १८८६ ते इ. स. १७०६ याकाळात श्री शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर लिहिली असावी. फारसी तवारीखा वाचून बखर लिहिली अशी प्रेरणा लेखकाने नोंदविली आहे. या बखरीला तो आख्यान म्हणतो. यात ९० प्रकरणे आहेत. 'पुण्यश्लोकराजाची कथा' लेखकाने स्वप्रेरणेने लिहिली आहे. अफझलखानाचा वध प्रसंग, आग्याहून सुटका, इत्यादी प्रसंग त्रोटक आहेत. राज्यभिषेकाचे ही वर्णन मोजक्याच शब्दात येते. जुनी सभासद पूर्व बखर म्हणून हिला निश्चितच मोल आहे.

या बखरीत मालोजीराजे भोसले ते शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूपर्यंतचा इतिहास लिहीलेला आहे. या बखरीची नवीन आवृत्ती (सन २०१८) वि. स. वाकसकर यांनी संपादित केली आहे व व्हीनस प्रकाशनने प्रसिद्ध केली आहे.

श्री शिवछत्रपतींची ९१ कलमी बखर आणि भोसले घराण्याची चरितावली दत्ताजी त्रिमलवाकेनवीस याने इ. स. १७०१ ते इ. स. १७०६ या काळात ही बखर लिहिली. फारसीत वारिखा वाचून बखर लिहिली अशी प्रेरणा लेखकाने नोंदविली आहे. या बखरीला तो आख्यान म्हणतो. यात ९० प्रकरणे आहेत. 'पुण्यश्लोकराजाची कथा' लेखकाने स्वप्रेरणेने लिहिली आहे. अफझलखान वध प्रसंग, आग्याहून सुटका, इत्यादी प्रसंग त्रोटक आहेत. राज्यभिषेकाचे ही वर्णन मोजक्याच शब्दात येते. जुनी सभासदपूर्व बखर म्हणून हिला निश्चितच मोल आहे. या बखरीची नवीन आवृत्ती (सन २०१८) वि. स. वाकसकर यांनी संपादित केली आहे व व्हीनस प्रकाशन ने प्रसिद्ध केली आहे. - (विकीपीडिया)

६.२.४ श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र

श्री शिवछत्रपतींचे सप्तप्रकरणात्मक चरित्र मल्हाररामराव चिटणीस यांनी शाहू छत्रपतींच्या आज्ञेनुसारी इ. स. १८११ मध्ये लिहिले आहे. या बखरीत सात प्रकरणे आहेत. म्हणून 'सप्तप्रकरणात्मक चरित्र' म्हणून ओळखली जाते. ही बखर सभासद बखर व ९१ कलमी बखर या दोनहीच्या आधारावर लिहिलेली आहे. परंतू दोन्ही मध्ये नोंदविलेल्या काही गोष्टी चिटणीस बखरी मध्ये आलेल्या आहेत. विविध कागदपत्रांचाही आधार सदर लेखनासाठी घेण्यात आला होता. शिवकाळानंतर जवळपास १०० वर्षानंतर लिहिली गेली असल्याने ही बखर फारशी विश्वसनीय मानली जात नाही. ही बखर आख्यायिका, ऐकीव माहिती, संताच्या दपटरखान्यातील माहिती याआधारे मल्हारराम रावाने लिहिली आहे.

सप्तप्रकरणात्मक बखर ही शिवाजीच्या चरित्रावर आधारित मल्हाररामराव चिटणीस विरचित सप्तप्रकरणात्मक बखर उत्तरकालीन आहे. या बखरीत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे लोभस आदर्श राजा, महापुरुष म्हणून वर्णन केलेले आहे. शिवरायांचे संगीत-नाट्य, कला कुशल व्यक्तिमत्त्वाचा; पराक्रमी, तेजस्वी राजा म्हणूनही परिचय होतो. बखरकाराने सुभाषितांचा ही वापर केला आहे. मानवी स्वभावाचे विविध नमुने त्यांनी सादर केले आहेत. तत्कालीन लोक स्थितीचे ही दर्शन या बखरीत आहे.

जुन्या बखरीत भाऊसाहेबांची बखर भाषेच्या दृष्टीने अगदी अप्रतिम आहे. भाषा डौलदार आणि रसभरीत वर्णने व चटकदार भाषेनी युक्त आहे. ही चरित्र अभ्यासकां मध्ये आदरणीय आहे.

अरबी साल, फसली साल, हिजरी साल यांचे शकात किंवा इसवीसनात कसे रूपांतर करायचे या विषयीची माहिती दिली आहे ती संशोधकास उपयुक्त आहे.

६.३ पेशवेकालीन बखर

६.३.१ नाना फडणवीसांचे आत्मचरित्र

बाळाजी जनार्दन उर्फ नाना फडणवीस यांचे ही स्वलिखित आत्मवृत्त आहे. यात स. १६८३ आषाढ वद्य (ता. २०.०७.१७६१) या दिवशी पहिल्या माधावरावास पेशवाईची वस्त्रे मिळाली तो पर्यंतची हकीकत आहे. कॅप्टन मॅकडॉनल्ड यांनी नाना फडणवीसांचे चरित्र इंग्रजीत लिहिले. त्याचे मराठी भाषांतरही त्यांनी स्वतःच करून ते प्रसिद्ध केले. विष्णू परशुराम शास्त्री पंडित यांनी हे संक्षिप्त चरित्र तयार केले आणि १८५९ मध्ये 'दक्षिणा प्राइज कमिटी' नेते मुंबईमध्ये टॉमस ग्रेहाम यांच्या छापखान्यात छापून प्रसिद्ध केले. 'नाना फडणवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर' या नावाने प्रसिद्ध झालेले हे ८४ पानांचे पुस्तक तत्कालीन राजकारणाचा आणि समाज स्थितीचा परिचय करून देणारे आहे.

ज्या ग्रंथाच्या आधाराने विष्णुशास्त्री यांनी नाना फडणवीसांची बखर लिहिली, तो इंग्रजी ग्रंथ Chronicle of Nana Paranjape या पुस्तकाचा मराठी अनुवाद मॅकडॉनल्ड यांच्याच नावावर प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर सात वर्षांनी विष्णुशास्त्री यांनी केलेले त्याचे संक्षेपीकरण प्रसिद्ध झाले.

‘नाना फडणवीस ह्यांची संक्षिप्त बखर’ असे या पुस्तकाचे नाव असले तरी पुस्तकाच्या रचनेचे स्वरूप एखाद्या व्यक्तीच्या चरित्रा पेक्षा तत्कालीन इतिहास सांगणारे जास्त आहे. ‘नानांनी एकंदर पाच असामींच्या (पेशव्यांच्या) कारकीर्दी पाहिल्या. त्या पैकी चार असामींच्या कारकीर्दीत त्यांनी आपल्या हुद्द्याचे काम बजावले. ते काम बजावत असता दिवसानुदिवस त्यांचा लौकिक व प्रतिष्ठा पुष्कळ वाढून मोठी भरभराट झाली. अखेरच्या कारकीर्दीच्या सुमारास म्हणजे धाकटे माधवराववारल्या नंतर त्यावर मोठमोठे प्रसंगही येऊन गुजरले. त्यांचे निवारण त्यांनी कसकसे केले वगैरे गोष्टींचे निरूपण या ग्रंथात केले आहे. त्यावरून वाचणारा सत्यांचे शाहणपण, चातुर्य, बेतबात, दूरदर्शित्व इत्यादी गुण दिसून येतात.

पेशवाईच्या शेवटच्या पर्वात इंग्रजांची मुत्सद्देगिरी आणि मराठ्यांचा आपापसात बेबनाव यामुळे दुर्दैवाची परंपरा कशी सुरू झाली, याचा तत्कालीन घडामोडींच्या आधारे शास्त्रीबुवांनी निर्देशकेला आहे. शिंद्यांच्या पदरी असलेले एक सरदार सर्जेराव घाडगे हे पुढे त्यांच्या दिवाणाचे काम करू लागले व पेशवे कुटुंबातील बेबनावानंतर नाना शिंद्यांच्या छावणीत आले असताना त्यांना कैद करण्यात आले. या शिवाय पेशव्यांच्या अनेक अधिकाऱ्यांना सर्जेरावांनी कैद केले व पुण्यात लुटालूट केली. नानांना कैदेत ठेवल्यामुळे आणि त्यांचा अधिकार संपल्यामुळे बाजीराव पेशव्यांनाही आनंद झाला. पुढे नानांनी कैदेतून काही द्रव्य कबूल करून आपली सुटका करून घेतली व सुटका झाल्यावर त्या पैशाचा भरणे केला. इ. स. १८०० च्या मार्च महिन्याच्या १२ तारखेला नाना फडणवीस निधन पावले.

त्यांच्या योग्यतेमुळे अनेक मराठी संस्थानांतून वेगवेगळा सरंजाम देण्यात आला होता. या सगळ्याची बेरीज २,२३,००० रुपयांची होती. नानांच्या मृत्यूनंतर बाजीरावांनी तो सर्व जप्त केला.

६.३.२ श्री रामदासस्वामींचे चरित्राची बखर उर्फ हनुमंत स्वामीची बखर

रामदास वचनामृत प्रकरणात दिल्याप्रमाणे रामदासांनी शिवाजी महाराज यांना शके १५७१ या साली अनुग्रह दिला असा उल्लेख हनुमंत स्वामींची बखर यांच्या बरहुकूम आहे असे मत राजवाडे यांनी व्यक्त केले आहे.

हनुमंत स्वामी हे समर्थांच्या ज्येष्ठ बंधूच्या नातवा चे नातू. या बखरीची मूळ आवृत्तीस. १७१५ मध्ये लिहीली गेली व नंतर स्वामींच्या आदण्ये वरून रंगोलक्ष्मण व मल्हाररामराव चिटणीस यांनी वाढवून दुसरी आवृत्ती इ. स. १७४० मध्ये तयार केली. इ. स. १८७० मध्ये प्रसिद्ध झाली व नंतर इ. स. १८८८ मध्ये शुद्ध करून दुसरी आवृत्ती छापली गेली. त्यामुळे तिच्यातील भाषेला बरेच अर्वाचीन स्वरूप आलेले दिसते.

हनुमंत स्वामी शिवराय व रामदास स्वामींच्या प्रत्यक्ष सानिध्यात राहिलेले असल्यामुळे या बखरीला महत्त्व आहे. ही चरित्रात्मक बखर आहे.

चरित्रात्मक बखरीची वैशिष्ट्ये:

- १) चरित्रनायक हा अशा बखरीत केंद्रस्थानी असतो.
- २) घडलेल्या घटना, प्रसंग, व्यक्ती, त्यासंबंधीचा तपशील हा पूर्णपणे अशा बखरीतील चरित्र नायकाशी निगडित असतो.

- ३) या बखरीतील अन्य पात्र, प्रसंग, घटना यावर चरित्रनायकाचा प्रभाव पडलेला असतो.
- ४) या बखरीत चरित्रनायकाची भूमिका सर्व श्रेष्ठ, महत्त्वाची व परिणाम करणारी असते.
- ५) बखरकार अशा बखरीतील चरित्रनायकाशी पूर्णपणे तादात्म्य पावलेला असतो. काही वेळा बखरकार अतिरिक्त पूज्य भावनेने अथवा अति आदरापोटी चरित्रनायकाला वंदनीय बनवितो अथवा त्याला देवतास्वरूप प्राप्त करून देतो.
- ६) अशा बखरीचा अंतिम परिणाम हा बखरीच्या चरित्रनायकाच्या उदात्तीकरणात अथवा त्यास देवत्व देण्यात झालेला असतो.
- ७) परिणामी बखरीतील चरित्रनायकाचे सर्वकश विश्लेषण, चिकित्सा त्याच्यातील उणिवा, कमकुवतपणाअथवा त्याच्या जीवनचरित्रातील कच्चे दवे याकडे बखरकाराचे कळत-नक दुर्लक्ष (त्याच्याकडून) झालेले असते.
- ८) वर्ण विषयाशी म्हणजे त्या बखरीत चरित्रनायकाशी बखरकार तादात्म्य पावताना चरित्र नायकाबाबतचा जिव्हाळा आपुलकी, पूज्यभाव यास प्राधान्य देत असतो, त्यामुळे साहजिकच तटस्थते भूमिकेकडे कानाडोळा होतो.
- ९) सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, धार्मिक भाव भावनांचा परिणाम बखरकारावर कमी-अधिक प्रमाणात झाल्यामुळे नायकार 'बिनतोड' वर्णन चरित्र, बखरीत होऊ शकत नाही.
- १०) बऱ्याचदा गुण संकीर्त ही बखरकाराची भूमिका असते. म्हणून चरित्रात्मक बखरीचे लेखन एकांगी अथवा अन्यकशाच्यातरी ओझ्याखाली अथवा आज्ञेने होत असते, असे डॉ. हेरवाडकर नोंदवतात.
- ११) अतिरिक्त भावनविवशता हा दोष या प्रकारच्या बखरीत आढळतो. एखाद-दुसरा अपवाद वगळता चरित्रात्मक बखरीत हा दोष पानोपानी, अथवा अनेक प्रसंग घटनांमध्ये आढळतो.
- १२) बखरकाराच्या व्यक्तित्वाचा प्रभावही अशा प्रकारच्या बखर लेखनावर पडलेला असतो.

बखरकाराची मानसिकता, त्याची मानसिक, बौद्धिक जडण-घडण सभोवतालचे वातावरण, त्याचे निरीक्षण, त्यावरील चिंतन वर्णविषयाचा शोध, चिकित्सा व वेध घेण्याची क्षमता, याचा कळत नकळत कमी अधिक प्रमाणात परिणाम बखर लेखनावर होतच असतो. त्यामुळे एकाच चरित्र नायकावर एकापेक्षा अनेक, भिन्न लेखकांनी बखर लेखन केले असेल, तर तो एकच विषय असूनही त्याबाबत गुणात्मक, मूल्यात्मक व वर्णनात्मक फरक जाणवतो. उदा. शिवाजी महाराजांवर लिहिल्या गेलेल्या अनेक बखरीबाबत असे घडले आहे.

संप्रदायातील गुरुपरंपरेचा त्यात इतिहास असतो. सर्वसामान्यांसाठी अथवा संप्रदायातील लोकांसाठी ह्या बखरी लिहिलेल्या असतात. उदा. हनुमंत स्वामीकृत श्री समर्थाची बखर, जयरामस्वामी वडगावकर यांच्या चरित्राची बखर, दामाजीची बखर, गोपीचंदाची बखर, इत्यादी.

बखर वाङ्मयचा उद्गम आणि विकास या प्रबंधरूप ग्रंथात डॉ. बापूजी संकपाळ यांनी पृ. १६९ वर डॉ. हेरवाडकरांसारखेच मत नोंदविले आहे. गद्यात्मक पुराण, अद्भुतता, अत्युक्ती, देवकोटीतले नायक इत्यादी पौराणिक कथांची वैशिष्ट्ये, श्रद्धामय अंतःकरण हा या बखरीचा गाभा असतो. एका विशिष्ट संप्रदायातील थोर पुरुषांची हकीकत या प्रकारच्या बखरीत असते.

बखरीची रचना अथवा स्वरूप : ही बखर एकूण ३२० पृष्ठांची आहे. (आकार १/८), तिच्यात पृष्ठ ३०४ पर्यंत श्री स्वामी समर्थांच्या २६४ लीला दिलेल्या आहेत, नंतर ३ पृष्ठांत सारांश दिला आहे. स्वतंत्र १० पृष्ठांत श्री स्वामी समर्थांच्या महानिर्वाणाचा प्रसंग दिला आहे.

बखरीचा घटना कालखंड : मंगळवेढ्यापासून म्हणजे शके १७६० (इ.स. १८३८) ते शक १८०० (इ.स. १८७८) म्हणजे ४० वर्षांचा हा घटना कालखंड आहे. या अगोदरच्या प्रकरणात श्री स्वामी समर्थांच्या भ्रमणाबाबत सविस्तर वर्णन आलेले आहे. मंगळवेढे, पंढरपूर, मोहळ, सोलापूर त्यानंतर अक्कलकोट; परंतु त्यांचे वास्तव्य २२ वर्षे अक्कलकोटात होते या कालावधीत त्यांच्या दर्शनासाठी, दुःख, पीडा, विविध प्रकारच्या यातना दूर करून घेण्यासाठी, मनोकामना पूर्ण व्हाव्यात म्हणून तर काही त्यांचे देवत्व, अवतारित्व जोखण्यासाठी, उद्योग-धंदा व्यवसाय वाढीसाठी, विविध औषधोपचार विचारण्यासाठी, त्याकाळी दररोज शेकडो लोक येत असल्याच्या नोंदी त्यांच्याविषयीच्या साहित्यात आढळतात. (उदा. भागवतांचे चरित्र)

यात अठरा पगड जातीचे, राव-रंक, राजे-महाराजे, संस्थानिक, सरदार, जहागिरदार, वतनदार, बाराबलुतेदार, सुतार, न्हावी, साधू, बैरागी, गोसावी, संत, महात्मे, अधिकारी पुरुष, योगी, हटयोगी, विद्वान, पंडित, इंग्रजी, पारशी, पंजाबी, इस्रायली आदी विविध जाती धर्म-पंथाचे लोक येत असत. यात श्री स्वामींमुळे प्रभावित व वलयांकित झालेलेही अनेक होते. त्या संबंधात घटना व कालखंड याचा सविस्तर पट कै. केळकरांनी बखरीत उलगडून दाखवला आहे.

शके १८६० (इ.स. १८३८) ते शके १८०० (इ.स. १८७८) या कालखंडात म्हणजे सुमारे १३२ वर्षांपूर्वी असलेली सामाजिक, राजकीय, धार्मिक स्थिती, रूढी, परंपरा, वाहतुकीच्या व इतर दळण-वळणाच्या साधनांचा अभाव, सर्वच बाबतीतील प्रतिकूलता आदींचा विचार करता, त्या कालखंडातील घटनांचे व समाजदर्शनाचे प्रतिबिंब ह्या बखरीत पडलेले जाणवते. उदा. १) एका ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटदुखीच्या परिहाराची लीला (लीला क्र. ८६. पृ.८८,८९) २) वृध्द मराठा जातीच्या बाईस पुत्रलाभ (ली.क्र.८८पृ.८९,९०) ३) पांडू सोनाराबाबतची श्री स्वामींची लीला (ली.क्र. ९८, पृ.१०४,१०५) ४) मैदर्गी येथील मुसलमान जमादारास अवलिया बनवून समाजकार्यास लावले (ली.क्र.९९, पृ.१०६,१०७) ५) भगवंत आप्पा सुतार ली. क्र. १०१ पृ.क्र.१०९,११०) ६) सोलापूरच्या शिंप्याच्या संदर्भातील लीला (ली.क्र.१०२.पृ. ११०,१११) ७) रेल्वेतील युरोपियन अधिकारी, (ली.क्र. १२०, पृ. १३०) ८) इस्रायल धर्माचा डॉक्टर (ली.क्र.१२१ पृ.१३१) ९) शेणवी जातीच्या केरोबा यांच्याबाबतची लीला (ली. क्र. १७७, पृ.२०८,२०९) १०) कोळी समाजातील लक्ष्मण कोळ्याच्या (आनंद भारती) जहाज उचलण्याच्या संदर्भातील लीला (ली.क्र.१८६, पृ.२१७,२१८) ११) तरुण मारवाडी (ली.क्र.१८७, पृ.२१८,२१९) १२) एका शुद्राचे गळितकुष्ठ निवारण (ली.क्र.१९३, पृ. २२४,२२५) १३) वृध्द तेल्याच्या स्त्रीचा शोध

(ली.क्र.२०१, पृ.२३७,२३८), इ. उदाहरणादाखल वर दिलेल्या बखरीतील बहुतेक लीलांमधून कै.केळकरांनी त्या कालखंडातील श्री स्वामींचा भेदातीत, सर्व समावेशक, कालातीत असलेल्या आचार-विचार, धर्म व तत्त्वज्ञानाचे वर्णन, या बखरीत केले आहे.

वरील घटना 'जसे जसे घडले, प्रत्यक्ष पाहिले, खात्रीपूर्वक ऐकले, तसे मांडले' या बखरसूत्राने लिहिलेल्या आहेत.

बखरीची वैशिष्ट्ये : बखरीत संवाद, वर्णन, शैली, प्रसंग अथवा घटना उभे करण्याचे कै.केळकरांजवळ सामर्थ्य आहे. पात्रांच्या संवादातून चरित्र नायकाचे व्यक्तिमत्त्व उलगडत जाते, उदा. बखरीतील लीला क्र. २३५ 'हत्तीचा मद जिरवला' यातील संवाद पहा - 'महाराज, आमचा हत्ती मस्त होऊन फारच बेफाम झाला आहे. लोकांना मोठी भीती वाटू लागली आहे, तर गोळी घालून ठार मारावा की काय?' अक्कलकोटचा राजा, त्यावर समर्थ म्हणाले 'अरे, त्याला मारू नकोस,' असे म्हणून श्री स्वामी हत्तीकडे निघाले तेव्हा लोक विनवू लागले य महाराज, या रस्त्याने जाऊ नका. हत्ती मोठमोठे दगड सोडने सारखा फेकीत आहे; परंतु त्यांचे न ऐकता श्री स्वामी कटीवर हात ठेवून पंढरपूरच्या पांडुरंगासारखे त्या खवळलेल्या उन्मत्त हत्तीच्या पुढे उभे राहून त्यास म्हणाले 'मूर्खा, माजलास काय? यापूर्वीचे स्मरण विसरलास वाटते? चढेल तो पडेल, बाष्कळपणाचा अभिमान सोडून दे!' स्वामींच्या तोंडची ह वचने ऐकताच तो उन्मत्त हत्ती शांत होऊन श्री स्वामींजवळ आला. पुढच्या दोन्ही पायाचे गुडघे टेकवून गंडस्थळ श्री स्वामी चरणावर ठेवले, त्याच्या डोळ्यातून घळाघळा अश्रू वाहात होते. या घटनेवरून बखरकाराच्या प्रसंग उभा करण्याच्या क्षमतेचा प्रत्यय येतो. अशीच संवाद शैली लीला क्र. २०४ दोन वाघांना मुक्ती. क्र.२८, वर 'राजवाड्यातील उंदरांची गोष्ट' (३) लीला क्र.५४'चिमणीची गोष्ट' येथे दिसते.

याच बखरीत श्री स्वामींनी त्यांच्याकडे आलेल्या अनेकांना 'प्राण्यांवर दया करा, मुक्या प्राण्यास अन्न-पाणी म्हणजे चारा वैरण द्या, कुत्र्यास भाकरीचे तुकडे घाला,' असे सांगितले. त्यांचे सेवेकरी अथवा अन्य कुणी आपापसात भांडू लागले तर त्यांच्या हातावर ते 'मुंगी' ठेवत 'मुंगीसारखे वागा' म्हणून बजावत. या बखरीत श्री स्वामींचे प्रेम, कधी संवादातून तर कधी कृतीच्या वर्णनातून कै. केळकर वर्णन करतात.

श्री स्वामींची 'भागिरथी' नावाची लाडकी गाय होती. ती सतत त्यांच्या सान्निध्यात राहात असे. पुढे तिला झालेल्या कालवडीचे नाव त्यांनी 'गोदावरी' ठेवले. त्यांच्या लाडक्या भागिरथी गाईची समाधी अक्कलकोटात त्यांच्या समाधीलगतच बांधण्यात आली. त्यांच्या महानिर्वाण समयाचे त्यांचे गाई- वासरांवरचे प्रेम बखरीत पृष्ठ क्र. ३१३ वर सविस्तर दिले आहे. ते असे "एक वाजण्याच्या सुमारास गाई-वासरे, त्यांच्या अंगावरून हात फिरविला व (ते) आपल्या पलंगावर येऊन बसले." या व अशा प्रसंगांना बखरकाराने शब्दबद्ध करून बखरनायकाचे वास्तववादी वर्णन केले आहे. त्यातील सहजता, वाचनीयता, प्राण्याबद्दल प्रेम, जिव्हाळा, चरित्रनायकाचे बाह्य आणि अंतर मूळ तत्त्व, वर्णनातील समतोलपणा, चरित्रनायकाचे वाचकांना भावणारे श्रेष्ठत्व व देवत्व आदी समर्थपणे वर्णन केले आहे.

दुसरा प्रसंग आहेलीला क्र. २४९ पृ.२८७. 'मल्लू गवळ्यास शिक्षा' यात मल्लू गवळी दुधाची दुप्पट किंमत घेऊनही दुधात पाणी घालतो; त्यामुळे दूध नासते, सेवेकरी श्री स्वामींस हे वृत्त सांगतात, तेव्हा मल्लू गवळ्याच्या गोठ्यातील १५-२० म्हशी स्तनास हात लावू देईनात,

स्तनातून रक्ताच्या येणाऱ्या धारा बघून 'मल्लू' भयभीत होतो. पुष्कळ औषधोपचार करूनही गुण येत नाही तेव्हा तो श्री स्वामींकडे जाऊन केलेल्या अपराधाची कबुली देतो व श्री स्वामींची क्षमा मागतो, 'आजपासून अशी लबाडी कधीच करणार नाही अशी कबुली देतो, तेव्हा क्षमाशील वृत्तीचे श्री स्वामी 'जा होईल बरे' म्हणून सांगतात. म्हशी पूर्ववत होतात. यात घटनांचे, प्रसंगाचे, व्यक्तीचे शब्दचित्र बखरकाराने प्रभावीपणे रेखाटले आहे.'

बखरीतून समाजजीवनाचे दर्शन घडावे या हेतूने श्री स्वामी अक्कलकोटात कार्यरत असताना इ.स. १८५७ ते १८७८ च्या दरम्यान असलेल्या राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक स्थितीचे प्रतिबिंब त्यांनी केलेल्या अनेक लीलामधून पहावयास मिळते. श्री स्वामी समर्थ व त्यांच्याशी संबंधित पात्र, प्रसंग, घटना आदींचे 'अंतरमूलतत्त्व' उलगडून दाखवावे या हेतूने (ली.क्र. २०४) या लीलेत श्री स्वामी हिमालयावर काही तपस्व्यांसह एका गुहेत वेदांतावर चर्चा करीत असताना, दोन बाघ गुहेच्या प्रवेशद्वाराजवळ बसून ती चर्चा ऐकत होते तेव्हा श्री स्वामी त्या दोन व्याघ्रास म्हणाले 'का हो पंडित! अंधारात का बसलात? आमची सेवा करून मुक्त व्हाल,' असा आशीर्वाद देऊन त्या दोन वाघांस जाण्यास आज्ञा दिली.

अशाच स्वरूपाची एक लीला क्र. १६६, पृ. १९१ ते १९५ 'बावडेकर पुराणिक' या शीर्षकाखाली आढळते. उदा. दारिद्र्याने गांजलेले बावडेकर पुराणिक 'जन्मोजन्मीचे सार्थक झाले, असे म्हणून घळघळा रडू लागले. श्री स्वामींचे पाय कधीच सोडायचे नाहीत,' असा निश्चय करून ते श्री स्वामींचा निरोप घेऊन बिन्हाडी आले.

बखररचनेचा वेगळेपणा : रूढ बखरीच्या बहिरंगापेक्षा प्रस्तुत बखर वेगळी आहे. उदा. 'साहेबांनी मेहरबानी करून आज्ञा केली. त्यावरून वर्तमान ऐसे जे' (पृ. १०) अशी साधारणतः सुरुवात असते. दुसरे म्हणजे बखरीचा शेवट विशिष्ट पध्दतीचा असतो, ती बखरीची फलश्रुती असते. उदा. जे लक्ष्मीवंत असतील ते विशेष भाग्यवंत होतील, यशस्वी असतील ते दिग्विजयी होतील. येणेप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील.' प्रस्तुत बखररचना वेगळी आहे.

या बखरीच्या लेखनावर इ.स. १८३८ ते इ.स. १८७८ मधील राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, शैक्षणिक आदींचा परिणाम झालेला दिसतो. इंग्रजी राजवटीचा अंमल तेव्हा महाराष्ट्रावर होता. अक्कलकोट संस्थानही इंग्रजांच्या अधिपत्याखाली होते. सामाजिक विषमता, बारा बलुतेदारी आणि अठरापगड जाती, अस्तित्वात होत्या. ब्राह्मण वर्गाचे वर्चस्व, सोवळे-ओवळे याचा बडिवार होता. 'संस्कृत' ही ज्ञान भाषा होती. उच्चवर्णीय सोडून अन्य वर्ग (वर्ण) शिक्षणापासून वंचित होता.

अशा विपरित परिस्थितीत या बखरीचे नायक श्री स्वामी समर्थ विविध प्रकारच्या लीला करीत होते. त्यांच्या या लीलामधून बखरकाराने स्थळ, काळ, व्यक्ती, घटना, प्रसंग आदींच्या सहाय्याने 'श्री स्वामींचे' दैवी स्वरूप वाचकांसमोर शब्दबद्ध केले आहे. ते करीत असताना बखरीचा जो आकृतिबंध वर निर्देशित केला आहे तो बहुतांशी कै. केळकरांकडून कमी-अधिक पाळला गेला आहे. या बखरीतील नायक श्री स्वामी समर्थ, त्या अनुषंगाने आलेली पात्रे, घडलेल्या घटना, प्रसंग आदी त्यांनी 'जसे पाहिले, खात्री करून त्यांनी जसे ऐकले, त्यांना जसे भावले तसे त्यांनी लिहिले,' हे या बखरीचे लिखाणसूत्र दिसते.

या संपूर्ण बखरीत श्री स्वामी समर्थ हे एकमेव नायक आहेत. सर्व लीला (२६४) त्यातील घटना, प्रसंग, व्यक्ती श्री स्वामींशी प्रत्यक्ष संबंधित आहेत. त्यातूनच श्री स्वामींचे 'व्यक्तिमत्त्व' उकलत जाते. श्री स्वामी हे अवतारी, दैवी, तारणहार, सुख समाधान देणारे, इच्छित कामना पूर्ण करणारे कल्पतरू आहेत, नाठाळ, पापी, ढोंगी, लबाड, खोटा आचार धर्म पाळणारे, अधमन वागणारे, षड्रिपुत लिप्त असणारे, अशा सर्वांना ठिकाणावर आणणारे ते आहेत. श्री स्वामी समर्थांच्या भव्य व्यक्तित्वाचा पट डोळ्यासमोर शब्दबद्ध करण्यात बखरकार कै. केळकर यशस्वी ठरले आहेत. हेच या बखरीचे यश आहे.

शिवरायांचे बंधु व्यंकोजीराजे भोसले यांनी तंजावरच्या नायकराजांचा पराभव केला आणि दक्षिणेला मराठा साम्राज्य स्थापन केले. व्यंकोजी महाराजांनी समर्थशिष्य भीमस्वामी यांना तंजावर मध्ये समर्थांचा मठ स्थापन करण्यासाठी जागा दिली. त्या ठिकाणी समर्थांचा मठ निर्माण झाला. (म. र. जोशी, दासबोध प्रस्तावना, नागपूर)

६.३.३ पेशव्यांची बखर – कृष्णाजी विनायक सोहोनी

या बखरीचा लेखक कृष्णाजी सोहोनी आहे. इ. स. १७१३ ते १८१८ या काळातील घडामोडींचा तपशीलवार उल्लेख याबखरीत आढळतो. ही बखर पेशव्यांच्या पराक्रमाची गाथा आहे. मराठ्यांच्या इतिहासातील विविध प्रसंगांचे वर्णन त्यामध्ये आहे.

६.३.४ पानिपतची बखर – रघुनाथ यादव

गोपिकाबाईंच्या आज्ञेवरून रघुनाथ यादव चित्रगुप्त यांनी ही बखर लिहीली. पानिपताच्या युद्धानंतर २ वर्षांतच इ. स. १६८४ - इ. स. १७६२) या काळातही बखर लिहीली गेली. यात पानिपतच्या युद्धाचे सूक्ष्म व वीररस पूर्ण वर्णन केले आहे.

पानिपतच्या युद्धाचे वर्णन करणारी दुसरी बखर म्हणजे पानिपतीची बखर. लेखक रघुनाथ यादव. श्रीमंत महाराज मातुःश्री गोपिकाबाई यांच्या आज्ञेवरून बखरीचे लेखन झाले. लेखन काळ इ. स. १७७० च्या आसपास या बखरीचा नायक कल्पांतीचा आदित्य-सदाशिवरावभाऊ शिंदे – होळकरांच्या भांडणाला स्पष्ट उत्तर देणारा हा नायक, विश्वासरावाला गोळी लागताच गहिवरून येणारा भाऊ येथे दिसतो. भाऊसाहेबांची विविध रूपे लेखक चितारतो. युद्ध वर्णनात त्यांचा हातखंडा आहे. वर्णन प्रसंगी तो रामायण महाभारताच्या उपमा वापरतो. निवेदन शैली, भाषा हुबेहूब वर्णन यात लेखक वाकबगार आहे. पानिपत ही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक शोककथा आहे, आणि या शोककथेचा शोकात्म प्रत्यय बखरीत मिळतो हेच तिचे यश आहे. असे या बखरीबद्दल म्हटले जाते. (विकीपीडिया)

पानिपतच्या युद्धाचे वर्णन करणारी दुसरी बखर म्हणजे पानिपतीची बखर. लेखक रघुनाथ यादव. श्रीमंत महाराज मातुःश्री गोपिकाबाई यांच्या आज्ञेवरून बखरीचे लेखन झाले. या बखरीचा नायक कल्पांतीचा आदित्य – सदाशिवरावभाऊ शिंदे – होळकरांच्या भांडणाला स्पष्ट उत्तर देणारा हा नायक, विश्वासरावाला गोळी लागताच गहिवरून येणारा भाऊ येथे दिसतो. भाऊसाहेबांची विविध रूपे लेखक चितारतो. युद्ध वर्णनात त्यांचा हातखंडा आहे. वर्णन प्रसंगी तो रामायण महाभारताच्या उपमा वापरतो. निवेदनशैली, भाषा हुबेहूब वर्णन यात

लेखक वाकबगार आहे. पानिपतही मराठ्यांच्या इतिहासातील एक शोककथा आहे, आणि या शोककथेचा शोकात्म प्रत्यय बखरीत मिळतो हेच तिचे यश आहे. असे या बखरीबद्दल म्हटले जाते. पानीपताचा हा प्रसंग १४ जानेवारी १७६१ मध्ये घडला.

६.३.५ भाऊसाहेबांची बखर – कृष्णाजी शामराव

भाऊसाहेबांची बखर ही मराठी वाङ्मयेतिहासातील अत्यंत लालित्य पूर्ण, श्रेष्ठ वाङ्मयगुणांनी युक्त असणारी नावाजलेली बखर आहे. बखरीच्या कर्त्याबद्दल मत भिन्नता आढळते. कृष्णाजी शामराव व चिंतोकृष्ण वळे अशी लेखनकर्त्यांची दोन नावे आढळतात. परंतु कृष्णाजी श्यामराव हेच याचे लेखक असावेत असे वाटते. बखरीचा रचना काळ इ. स. १७६२-६३ असावा. 'भाऊसाहेबांची बखर' असे याचे व्यक्ति वाचक नाव असले, तरीही बखर व्यक्ति केंद्रित नाही. इ. स. १७५३ साली रघुनाथरावांनी जाटाच्या कुंभेरीवर स्वारी केली. तेथे पासून इ. स. १७६१ साली पानिपतच्या पराभवाने शोक होऊन नानासाहेब पेशवे यांचे निधन झाले व माधराव पेशवेपदी आरूढ झाले, इथे पर्यंतचा इतिहास व उत्तरी भारतातील मराठ्यांच्या राजकीय घडामोडींचे सूक्ष्म व वास्तव वर्णन यात येते.

इतिहास व वाङ्मय तसेच भाषा सौंदर्य व विचार सौन्दर्य याचा मिलाफ या बखरीत दिसून येतो. व्यक्तीवर्णने, प्रसंगवर्णने, वस्तुवर्णने यांनी बखरीला समृद्ध केले आहे.

'भाऊसाहेबांची बखर' या विषयावर, मु. श्री. कानडे, र. वि. हेरवाडकर, श.ना. जोशी यांची पुस्तके आहेत.

भाऊसाहेबांची बखर ही मराठी भाषेतील एक प्रसिद्ध बखर आहे. मराठी वाङ्मयेतिहासातील अत्यंत लालित्य पूर्ण, श्रेष्ठ वाङ्मयगुणांनी युक्त असणारी नावाजलेली बखर म्हणजे भाऊसाहेबांची बखर होय. या बखरीच्या कर्त्या बद्दल मत भिन्नता आढळते. कृष्णाजी शामराव व चिंतोकृष्ण वळे अशी नावे अभ्यासक मानतात; परंतु कृष्णाजी श्यामराव हेच याचे लेखक असावेत असे वाटते. बखरीचा रचना काळ इ. स. १७६२-६३ असावा. 'भाऊसाहेबांचीबखर' असे याचे व्यक्ति वाचक नामाभिमान असले, तरीही बखर व्यक्ति केंद्रित नाही. इ. स. १७५३ साली रघुनाथरावांनी जाटाच्या कुंभेरीवर स्वारी केली. तेथे पासून इ. स. १७६१ साली पानिपतच्या दारुण पराभवाने नानासाहेब पेशव्यांचे निधन झाले व माधवराव पेशवेपदी आरूढ झाले, इथे पर्यंतचा इतिहास व उत्तरीभारतातील मराठ्यांच्या राजकीय घडामोडींचे सूक्ष्म व साद्यंतवर्णन यात येते. त्यातील काही वाक्ये – जैसे भडभुंजेला ह्या भाजतात की विद्युल्लतापात व्हावा तसा एक धडका जहाला. 'भाऊसाहेबांची बखर' या विषयावर, याच नावाची मराठीत अनेक पुस्तके आहेत,

बखरीतील मजकूर तत्कालीन समाजातील काही चालीरीतीवर प्रकाश टाकतो. सतीची पद्धत, पाठीवर जखम झालेल्या सैनिकांची समाजात होणारी हेटाळणी यांचा उल्लेख बखरकाराने केला आहे.

१. प्रश्न : बखर म्हणजे काय? बखरींची स्वरूप व वैशिष्ट्ये सांगा.

६.४ समारोप

बखर हा स्वतंत्र आणि संपन्न वाङ्मय प्रकार आहे. बखरकार भूतकाळातील व्यक्तींना आणि घटनांना जीवंत करून मराठ्यांच्या इतिहासावर प्रकाश टाकणाऱ्या काही महत्त्वाच्या बखरी आहेत. याबखरी इतिहास संशोधनात अत्यंत महत्त्वाचे काम करतात. इतिहाससंशोधनाची इतरही साधने असली तरी ही बखरीमध्ये अनेक घटनांचा उलगडा होत जातो. महिकावतीच्या बखरीपासून पेशवेकाळात अनेक बखरी लिहिल्या गेल्या आहेत. बखर वाङ्मायतून अनेक थोर पुरुषांची व्यक्तिचित्रे आकाराला आली आहेत. बखरीतून आपल्याला मराठ्यांचा इतिहास जाणता येतो. शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज, शाहू महाराज, भाऊसाहेब, मल्हारराव होळकर, यशवंत होळकर, पहिले बाजीराव पेशवे, जिजाबाई, ताराबाई, येसूबाई, सोयराबाई अशा अनेकविध व्यक्तिचित्रणे बखरीत आलेले आहे. या बखरीमध्ये आपणास काव्यात्मकता, कलात्मक आविस्कार, भावसौंदर्य, रचना वैशिष्ट्ये, प्रसंग वर्णन, विचारसौंदर्य, संस्कृतप्रचुरता या सारख्या अनेकविध विशेषांनी बखर समृद्ध आहे. मराठी बखरीची भाषा ही गद्य-पद्य मिश्रित आहे. बखरीतून मोठ्या प्रमाणात तत्कालीन मराठी सत्तेचे आणि साम्राज्याचे आपणास दर्शन घडते.

बखर केवळ साहित्य म्हणूनच अभ्यासता येत नाहीतर त्यातून मराठ्यांचा इतिहास कळत जातो. बखरची भाषा अत्यंत आकर्षक असल्याने त्या अधिक वाचनीय झाल्या आहेत. इतिहासवाचकांच्या डोळ्यांसमोर उभा करण्याची ताकद या साहित्य प्रकारात निश्चितच आहे.

६.५ संदर्भग्रंथ

- i. गं. ब. ग्रामोपाध्ये, मराठीबखरगद्य, व्हीनसबुकस्टॉल, पुणे, प्र.आ. १९५२
- ii. वि. का. राजवाडे, राजवाडेलेखसंग्रहभाग १ - ऐतिहासिकप्रस्तावना, कितरशाळाप्रेस, पुणे
- iii. संपा. मु. श्री. कानडे, भाऊसाहेबांचीबखर
- iv. कुलकर्णीअ. रा., देशपांडेप्र. न. ,मराठ्यांचा इतिहासभागपहिला
- v. कुलकर्णीअ. रा., खरेग. ह. (संपा), मराठ्यांचा इतिहासखंड १
- vi. र. वि. हेरवाडकर, मराठी बखर, अनमोल प्रकाशन, पुणे
- vii. <https://rmvs.marathi.gov.in/books>
- viii. <https://vishwakosh.marathi.gov.in/२७९२७/>

६.६ प्रश्नसंच

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न लिहा.

१. बखर शब्दांची व्युत्पत्ती सांगून लेखना मागची प्रेरणा स्पष्ट करा.
२. बखरीचे ऐतिहासिक व वाङ्मयीन मूल्य स्पष्ट करा.
३. 'इतिहास संशोधनाचे साधन म्हणून बखरीचा कसा उपयोग होऊ शकतो.' स्पष्ट करा.
४. शिवपूर्वकालीन बखरींवर प्रकाश टाका.
५. शिवकालीन बखरींवर प्रकाश टाका.
६. पेशवेकालीन बखरींची माहिती द्या.
७. महिकावतीची बखर अत्यंत महत्त्वाची का मानली जाते?
८. भाऊसाहेबांची बखर प्रसिध्द का आहे, याचे सविस्तर स्पष्टीकरण द्या.

ब) टीपा लिहा

- १) 'श्रीछत्रपतींची ९१ कलमी बखर – दत्तोत्रिमल वाकेनिस '
- २) भाऊसाहेबांची बखर
- ३) पेशवेकालीन बखरी
- ४) 'सभासदांची बखर'
- ५) राक्षस तागडीची लढाई

*****

Turnitin Originality Report

Processed on: 22-Nov-2022 13:44 IST

ID: 1961112381

Word Count: 35488

Submitted: 1

History of Medieval Marathi Literature By Tyba Sem 6

Idol, University Of Mumbai

1% match
(student papers
from 17-Aug-
2022)

Class: Marathi
Assignment:
TYBA
Paper ID:
[1883485964](#)

Similarity Index	Similarity by Source
1%	Internet Sources: 0% Publications: 0% Student Papers: 1%

< 1% match (student papers from 09-Sep-2022)

[Submitted to University of Mumbai on 2022-09-09](#)

< 1% match (student papers from 02-Aug-2022)

[Submitted to University of Mumbai on 2022-08-02](#)

श हार वी डाःमय घटक रचन ा १.१ उददशे १.२ पर्सत् वान ा १.३ विषय पर्वशे १४. प वो डा ाक वाय्पर्क रा १.४.१. प वो डा का वाय्पर्क रा विशषे १.५ ल वाण की वाय्पर्क रा १.५.१. विषय विवचेन १.५.२ ल वाण ची े सम जा शा आसलले े न ता े १.५.३ ल वाण ची े व शै?य े १.५.४ ल वाणय् चा े पर्क रा १.६ क हा ीपर्मखु श हा री – र मा ज शो –र मा जगनन् था त सा े १.७ ह नो जा बी ळा ा १.८ परशर मा १.९ श हा री पर्भ कार १.१० अनतं फंद ी १.११ पर्भ कार १.१२ सम रा पो १.१३ सदंभरग्रंथ १.१४ पर्? वाल ी १.१५ उददशे • श हार ीक वाय् चा मी हात ी मिळले • मह रा षाटू ता ली पर्मखु श हार चां ीम हात मीळले • ल वाण वी प वो डा ाय शा हार की वाय्पर्क रा चा ीम हात ही डील • श हार की वाय् चा े पर्क रा समजत ली • श हार ीव डाःमय तानू चितर्ण झ लाले सम जा ज वीन समजले १.२ पर्सत् वान ा श हार ी क वाय् ह े मर ठा ी ब णाय् चा े क वाय् आह े ह े बह?जन सम जा चा े आवडत े क वाय् आह े ततक ला नी [स मा जाक आ णि र जाक?य](#) ज वीन [चा](#) े पर् ति बिबं [आह](#) े ह ी क वित ा ल कोज वीन तानू निमरा णू झ ला ीइ.स १८१८ स ला पीशेव ईच अासत् झ ला ामह रा षाटू ता ली म णास चां ासब्भ वा, तय् चां े विच रा, तय् चां े गणुद षो, विव हा, पत ीपतन् मीलन, पर्णय च?े ,ा मदर् गडय् चा ा शगं? रा, निर पो, विरह, पर्मे, स हास, व रीगत ,ी पर कार्म, उपदशे, दवेसत्तु ,ी भ ?ि ई वय्? झ लो आह.े अठर वाय् ाशतक ता उगम प वालले ीक वित ामहज े श हा री ीक वाय् ह यो.'श हा री' ह ाशब्द क वि य अाथरा च्य 'ाश इार' य माळू अरब शीब्द वा?न आल आह े य शा हार की वितचे पी वो डा आ णि ल वाण ीअश ीद नो अगं े आहते य ाव डागम्य माळुचे १९वय् ाशतक ता ली क वाय् अ धिकच समदध् झ ला े मह रा षाटू चाय् ासपंणूर ससंकृत ची े दशरन् य सा हातय् तानू घडत.े १.३ विषय पर्वशे प वो डा ास दार करण रा े ग याक मर ठाम व्ण्य पादधत् ची पाहेर वा क?न डफचय् सा था वीर प वो डा ा स दार करत ता. ल वाण ी स दार करत ना ा मर ठाम व्ण्य ा वशे ता ली ? ी कल का रा ल वाण ी स दार करत.ेश हार ी व डाःमय चा ी मळू परपरं ा ल कोस हातय् तानू आलले ी असल ,ी तर ही ी अ भिज ता स हातय् चा े ससंक रा सव् की राल े आहते. प वो डा ाव ल वाण ी मिळनू श हार ीव डाःमय पर्क रा अ सित्तव ता आल ाआह.े प वो डा वा ल वाण ी रचन ा करण राय् ला ा 'श हा री' महत्त ता. प वो डा ा ह ा क वाय्पर्क रा शिवक ला ता तर ल वाण ी ह ा क वाय्पर्क रा पशेव ईत उदय सा आल .ा सगं ती नतूय् आ णि अ भिनय य अागं नां ी विक सित झ ला .ा श हार वी डाःमय महज्जे प वो डा े आ णि ल वाणय् ाह े ल कोव डाःमय आह.े जतर् ा किंव उातस्व चाय् ा वळे ी श हा री चां ी प लो ग वा गा वा ता उभ ी र हात ता. तिथ े ह ी कल ा स दार केल ी ज ता.े ह ा सहज आकलन ह णो रा ा क

वाय्पर्क रा आहणे पर राभं ही ही रचन ा ल को चांय् ा शर्म प?रह रा सा ठा ि झ ला ि व तय नातरं मन रोजंन सा ठा झी ला ि हळहळू प?र सिथ्त ि बदल ल गाल ि सम जा चाय् आ विषक् रा ता बदल ह ऊो ल गाले श हार ि करण राे श हा री हे सवर् ज ता िजम ता चींे हे तोे हे के वाय् सम जा प?रवतरन् चाे आ णि ल कोज गात् चीे स धान ह तोे श हा री हे बह?त क?न बह?जन सम जा ता ली ह तोे ते सम जा चाे उपदेशक, कव, ि नट, ग याक सवर् क हा िह तोे ते ल को चांे मन रोजंन कर ती असत. तय् चां शार् तो सावर् स मा नाय् शतेकर आ णि क माकर वीगर् ह तोे ा तय् चांय् वा डागम्य नी ज णा वीतेनू ल कोग ती आ णि ल कोकल ा य नां ि घड विलय् ा ह तोय् ा अवत ि भ वोत चीय् ा प?रसर ताले ? ना तय् चांय् पा शा िह तोे म ख्ळीक परंपरनेे मिळ लाले हे ? ना ते ज पो सात ह तोे श हार नां आीपलय् ा पदधत्त नीे ल को चांे मन रोजंन केले आपलय् ा प?रसर ता ली ब लो भी षा ा आ णि निसगर् य चांय् शा ि तय् चांे न ताे ज डोलेश हा री चांे क यारक्रम ग वाचय् ा चवह टाय् वार, झ डा चांय् ा स वाल ती, जतर्चेय् ा ठिक णाचय् ा म कोळय् ा ज गाते, क हा ि वळे ा बलैग डा वीर रगंमचं तय रा क?न ह तो असत. श हार चांय् ा क यारक्रम ला ा कश चा ही िवगारव् रा ि नसेे तवेह् ा सम जा ता ली सवर् पर्क राचे र सिक तय् ा क यारक्रम ला ा गद? करत असत. श हा री आपलय् ा शर् तोय् चां ि व डागम्य नी ज ना ल? ता घडेन रचन ा स दार करत असत. सवर्स् मा नाय् म णास ला ाजे हवे ते दणेय् चा ा पर्यतन् श हार नां िकेल ा आहणे पर सिद्ध श हार नां आीपलय् ा नि मिरत् ि स ठा ि सतं क वित, ा प डंित क वित, ा ल कोव डागम्य य तानू सदंभर् उभेे केले आ णि आपले स हाितय् ल कोसमहू काडेे स दार केले १.४ प वो डा का वाय्पर्क रा प वो डा ाग याक किंवा स दार करण राे मर ठाम लीय् ापदधत्त ची ापहेर वा क?न डफचय् ास था वीर प वो डा ास दार करत ता. एख दा ापर्सगं, घटन, ा लह ना- सह ना पर्सगं, श योर् प वो डाय् ता म डांणेे अप ?ित असते. तय् चा ि ल बां ि ब घितल ि ज ता न हा ि फ? घटन ा शर् तोय् चांय् ा ?दय पाय?त प होचव वा ली गाते. य माधय्े पर माखुय् नाे व री रस असत.ो प वोडय् चा शाबदशः अथर् उचच रा ता ली सवं दा (ससंक्ृत पर +वद > पवद> पवड>पव डा ा>प वो डा)ा अस ाह तो.ो व री चांय् ापर कार्म चा,े ब दिध्म?चेे तसचे एख दाय् चाे स माथय् गणु, क शौलय् ई. क वाय् ताम्क वणरन् पर्ससत् ि किंवा सत्तु सीमुने मळ्जेे प वो डा ास ापव डा ाय ाशबद् चा अाथर् आहणेप वो डाय् चा उचच रा ? ना?ेर ि मधय्े "पवद"अस ाकेलले आढळत.ो प वो डाय् ता बह?तक?न ऐ तिह साक घटन ासम रो ठडेन रचन ाकेल जी ताे आ णि मन रोजंन पदधत्त नीे स गांितल जी ताेे प वो डा ामळ्जेे सत् तु करण,े प वो डा ामळ्जेे पर कार्म चाे वणरन् करण,े हे कथक वाय् आहणे य चा ि च ला ध वात िआ णि वगे नाे असते. तय् माधय्े न टाय्णूरत् ाअसते. श हा री य ता ली व ता वारण शा ि एक?प झ लाले ा असत.ो तय् माळुे तय् ता रस नि मिरत् ि ह तोे तय् ता ल कोग ती चांय् ा भ वाभ वान ा चि तिर्त झ लालेय् ा असत ता. प वो डाय् ता ली वणरन्े सतय् असत लीच असेे न हा ि क हा ि वळे ा अव सात्व सत् तु दखे ली असते.तय् ता क हा वीळे ादतं कथ चां हा िउलखे के ल ाज ता.ो तय् चां ि रचन ा व रीव? ली ा आव हान करण रा ि असते. प वो डा ा दकुशर् वाय् असत.ो प वो डा ा स गांत ना ा अभिनय कर वा ाल गात.ो ह ताव राे कर वाेे ल गात ता. प वोडय ला डाफ आ णि तणुतणुेे य चां सी था अस वा िल गाते. ह गादय् पदय् ताम्क असत.ो हेे व री चांय् ापर कार्म चाे वणरन् असते. तय् ता जयग णा गदय् पदय् सव?प ता असते. निवदेन सव?प द घीर् रचन ा असते. पर्वत्के प वो डाय् चाय् ा स?ुव ता सी, मधय्े आ णि शवेट िसप? कीरण सा ठा िगदय् भ गा ट का वा ाल गात.ो य ता अनेके प तार्े असत ता. पण तय् ता ली मखुय् श हा री आ णि तय् चा ास था दी रा असत.ो तेे द घोहे पी वो डाय् ता ली वय?च, ि पर्सगं चा िबत वाण िकरत ता. च को ता वणरन् केललेय् ामखुय् प तार् चा िबत वाण िश हा री करत.ोआ णि ग णो प तार् चा िबत वाण िस था दी रा करत.ो सतूर्ध रा चाे क मा मखुय् श हा री करत.ो श हा री हेे सवर् करत असत ना ा मखुय् कथ नाक पकडनू ठवेत.ो प वो डाय् चाे मखुय् उदद् ?ी ल कोज गात् आीहे छतर्पत ि शिव जा िमह रा जा चां पा वो डा, ा सव ता?ंयव री स वारकर चां ाप वो डा, ा झ शा चीय् ार णा ची ा प वो डा, ा आ दि प वो डाे ल कोज गात् ि आ णि जयग नाह ि करत ता. पठठेे ब पारू वा चां ा मबंईवर ली ल वाण वीज ा प वो डा, ा र माज शो चीं ा दषुकुळा वार ली प वो डा ा हेे वणरन् करण राे आहते. अ? नाद सा चां ा शिवकळा ता ली प वो डा ाहेे इ तिह सा चाे वणरन् करण राे आहते. १.४.१ प वो डा का वाय्पर्क रा विशाेषः १) श हा री प वो डाय् ता ली वणग्र- विषय शा ित दा ताम्य झ लालेे असत.ो २) प वो डा ाक वाय्पर्क रा सव्यसंफूतरं नसनू परपर?ेरत असत.ो ३) प वो डा ा क णो चाय् ा तर ि स गांणय् नासु रा आ णि आ थिरक् ल भा सा ठा ि तो लि हिललेे असत.ो ४) प वो डा भा वा तोवट असत.ो ५) प वो डा ा?क-शर् वाय् असत.ो प वो डा ास गांत ना ाह वाभ वा कर वाेे ल गात ता. ६) प वो डा ाव रीव? ली आवह् ना करण रा ाअसत.ो ७) प वो डाय् ता ली वणरन्े सतय् असत लीच असेे न हा ि तय् माधय्े अभिम ना, अव सात्व सत्तु, ि अ तिशय ?ो?, निदं अासते. ८) प वो डाय् चा िरचन गादय्-पदय् मि शिर्त असते. प वो डाय् ता प?रण मा स धाणय् सा ठा आीधनू- मधनू गदय् चा वा पार केल ाज ता.ो तय् माळुचे इ तिह सा चायर् वि.क.ा र जाव डाेे प वो डाय् सा 'चपंकू वाय्' महटलेे आहणे ९) प वो डा ाग णा रा ाएकट अासल ातर तीय् ला ास था दी रा घय् वाेे ल गात ता. १०) प वो डाय् चा िरचन ाग धौळ सा राख िअसते. गणशे, श राद अाश ादवेत नां नामन असते. १.५ ल वाण ही का वाय्पर्क रा १.५.१

विषय विवेचन ल वाण ीमहज े भ ता चा ीर पो े ल वात ना माह वाय चा े ग ती. "ल"ू महज े क पाण े पिक चां ीक पाण ी करत ना माह वाय चा े ग ती. "लवण" महज े सदुर य वा? न ल वाण ीसहे मीहृत याते.े ल वाण ी ह ाएक नृत्यर्क रा आह े आ णि त े च ला नी े ग ईले ज ता.े ल वाण मीधय े स मा नाय म णास चा े सखु-दुख आ णि शर्ग ू रा य चां े वणरन् यते.े प वो डाय चाय ाम ना ना े ल वाण ीआक रा ना े लह ना असते.े तिचय ता निवदेनप?े ाभ वान ाअ विषक् रा ला ाज सात् पर धा नाय असते.े त ी य ा सव?प चा ी असते.े ल वाण ी अ धिक त ला ठकेय वार, सगं ती चाय ा व नृत्य चाय ा अगं ना े ग ता याते.े ल वाण दीर्कु शर् वाय असते.े त नीतृय, न टाय, सगं ती आ दि अगं ना सी दार केल ी ज ता.े तय माळे त ीअ धिक आकषरक् असते.े तय ता ल वाण ती दिसण रा ीमर ठाम ळोय ावळण चा ी ख सा मह रा ष्ट्र यीन वशे प?रध ना केलले ी न यिक ा असते.े ल वाण मीधय े शर्ग ू रा, क टौ बुंिक ज वीन, भ ?ि, अधय ताम्, स मा जिाक, वै गाय, उपदशे आ दि विषय वार ल वाण ी लि हिल ीज ता.े ल वाण ली ाक णोत हा ी विषय वजय न हा .ी ल वाण ीत ला ठकेय ता महत ा यणेय सा राख ीरचन ा असते.े ल वाण ी ह ी सगं ती ??य ा आकषरक् असते.े क हा ी वळे ा त ी बटबट ती भडक सखू सव?प ता असते.े १.५.२ ल वाण ची े सम जा शा ीसलले े न ता े - ल वाण ीह ारचन पार्क रा वि विध अगं ना ी विक सा प वालले ाआह.े तय चा े सम जा शा ीन ता े आह.े म णास चाय ा आयषुय ता ली त ?ाणक् ळा महज े बहर चा ा क ला शर्ग ू ?ारक वणरन् तर आहचे. ल वाण ीव डाःमय ता शर्ग ू ?ारक ल वाणय बार बोर, दवेत ावणरन्पर, सतं म हा ताम्य, ?तेर वणरन्पर, पर सा गंिक निप तिर्केच तीकर रा, पर? रीत, प?ुष, सवत मीतस, पहलेव ना, पत आी दि विषय वार ल वाणय ा आहते. कृषण आ णि ग षोिक ा य चांय ा शर्ग ू रा वार ल वाणय ा आहते. ल वाण ती दवेदवेत माधल ाशर्ग ू रा द खा विल ाज ता .ो तस ाल किौक विषय वार ली शर्ग ू रा द खा विल ाज ता .ो न ती ची े चितर्ण ल वाण ती केल े ज ता.े क टौ बुंिक आ णि स मा जिाक ज वीन ता परंपरने े च लात आललेय ना ती कीलप्र ा टिकवनू धरण,े कजर क ढाणय चाय वा?ू ली ास मा जिाक विर धो दशर व्िल ा आह.े ल वाण ती ली ? ीनतृय तानू प?ुष ला ाआक षित् करण रा ी? ीआह.े ततक् ला नी ? यी चां े नटण,े मरुडण,े द गिान े आद चीं ीकलप्र ाल वाण वी?न करत ायते.े वि विधतचे े वणरन् ल वाण ती आल े आह.े तय ाक ळा ता ली वि विध खळे चां े दशरन् ल वाण ती घडते " विट ीद डांू आ णि चडैू -लग रोय ,ा लपडं वा ,ी क वाड ीी स खारप डाय ,ा भ वोर,े चकर ग ठोय चाय ापरवड ीी ह?ततु,ू हम मा ,ा ह?बंर घ लानू मले वडत ीब बोड ीी" श हार नां ली वाण ती शर्ग ू रा रस ला पार् धा नाय दिले सवर् ?िय चांय वादेनचे े सव?प व तय वादेनले ा अ तिशय ?ो?च े सव?प पर ?ा झ ला े आह.े ?िय ा आ णि क हा ी प?ुष य चांय ा दखे ली दुःख माळे ल वाण ती वि विध रस पर्गट झ लो आह.े आपलय काडे अनके वषरा च् पीरपंर आह.े तय पारंपरने े क हा ीसमजतु तीर क हा सीकंेत आलले े आहते. १ एख दाय साख्ळ ला ा किंव वासत्लू ा विट ळा झ ला ,ा तर वसत् ु ग मोतूर ना े शिपंनू प वितर् क?न घणे.े २. ३. ४. ५. ६. उ ळोय चा ीप पाण लीवणे उ वा ीब हा ीफुरफुरणे शभु चिनह म नाणे घरचय आडय वार बसनू क वाळ ओरडल ातर शभु चिनह म नाले ज ई. ब लाक ह णोय सा ठा मी ता ानवस करते.े य ासवर् सकंेत नां ाल वाण ची ाशर् तो ासमरस ह तो .ो मन चा े रजंन कर वा े ह ची भ म्मिक ामहतव चा ी आह.े ल वाण ची रीचन ाकरत ना ता ील को नां जा सात् ती-ज सात् कश ीआवडले ह े प हिल े ज ता.े ल कोरजंन करत ाकरत ला को शि?ण ह पार्थतन् केलले ा दिसत .ो १.५.३ ल वाण ची े व शै?य े १) ल कोरजंन ह ा ल वाण ची ा उददशे असत .ो तर ही ी क हा ी ल वाण तीनू आधय तिाक्त ा दिसते.े २) ३) ल वाण ची ीरचन सात्रै नसनू अ तिशय ब धांसेदू अश ीसते.े ल वाण ची ा विषय ध मिारक् आ णि प रौ णाक असल ातर ही बीवहशं ील वाणय तानू उतक्ट, कध ीकध ीउ? ना शर्ग ू रा असत .ो ४) ल वाण ची रीचन ात लाबदध, खटकेब जा असते.े य सा ठा ीअनपुर सा व यमक अलकं रा चा ा व पार केल ाज ता .ो ५) ६) ल वाण ती ८ किंव द्वा म तार् चां े आवतरन् असते.े विव हा, पत ीपतन् ी मिलन, पर्णय च?े ,ा शर्ग ू रा, पत ीपतन् ी विरह, वय भिाच रा ी पर्मे, ज ?ारण ची े पर्मे अस े वि विध विषय आढळत ता. ७) ल वाण ली ातणु-तणुय चा वी ढ लोक?च गीरज असते.े ८) ल वाण मीहृत नां ,ा त ला व सरू स भां ळा वा ाल गात .ो १.५.४ ल वाणय चां े पर्क रा - १) आधय तिाक्त ल वाण ी - स हाितय ता ली क वायू य तानू आधय तिाक्त ल वाण ची ा उगम झ ला ा आह.े ? ना भ ?ि वि? चा ा पस रा ा ह े स रा े उभ े करणय सा ठा ी य ा पर्क राचय ा ल वाणय चां ीरचन ाझ ला ी २) भदे की ल वाण ी वि विध पर? ?ोर,े ग?ु शिषय सवं दा, र मा याण मह भा रात य वार पर? द नो प? माध ली पर तिप? ला ा पर? विच राण े ह ी चढ चा ी ल वाण ी आ णि दसुरय ा प? ना े ल वाण तीनू उ?र दय याच े य ला ा'उत रा चा ली वाण 'ी अस े महृत ता. कलग तीरू ाह ासदुध ा सव ला जव बाच ा पर्क रा आह.े ल वाण ती ली एक ा गट ला ा 'कलग पी?' महृत ता आ णि दसुरय ागट ला ा'तरू ाप?' महृत ता. ३) शर्ग ू ?ारक ल वाणय ा- स दौयरत्त ची ास जा - शर्ग ू रा, पर्यस चीय ाभ वान ाइ. कित तीर ी विषय यते ता. ऐ तिह सािक सव रा वीर गलेलेय ा किंव ामशु फार सी ठा ीपरदशे ता गलेलेय ा आ णि विरह ता असण राय ा? पी?ुष चांय ाभ वा-भ वान चां े चितर्ण यते.े ४) वि विध विषय वार आध ?ारत ल वाणय ा - उपदशेपर, वै गायपर, प रौ णाक, दवेत ा वणरन्पर, ग?ु म हा ताम्य, सतं म हा ताम्य, वय?वणरन्, विन दोपर अस े सथ ना मिळ लो आह.े छके पानह?त ,ी उपम चा ाव पार ल वाण ती केल ाआह.े "लह ना चिर ीकुंकव चा ीकप ळा ी ल ला जश ी पिकल ी मिरच 'ी' य ाउपम

तानू असस्ल मर ठा पीण ज णावत .ो श हारि चां ि भ षा ा ओबडध बोड असल ि तर ही ि भ षाते ओजसपण ा आहे.े कल ताम्कत हा आीहे.े ल वाणय् ता ली भ षा हा ि दिलखचेक आहे.े न रा नव तीरण ,ी छब दी रा सरूत फ काड नी रा गलुज रा, इशक् चा ि चटक अश ा शबद् चां ा चटकद रा उलख्खे आहे.े तय् सा ठा ि मर ठा ि आ णि ग वार ना शबद् चां ाव पार आहे.े नमेकय् आ णि म जोकय् शाबद् तानू रखे टालले .े आहे.े एकूण वणरन्.े उपम ,ा वशेभषू ,ा अलकं रा, मल्ल ि व व काय्पर्च रा आहेत. ते जय् ा भ षाते र सिक नां ा व ल कोसमहू ला ा समजत ली तय् चा भ षाते आहेत. तय् चा ची भ षा ा ह ि ल कोज वीन शा ि पणुरण्णे समरस ह ऊोन क वाय् लि हिले गले .े आहे.े तय् ता असस्ल मर ठाम व्णोपण ाआहे.े १.६ क हा पीर्मखु श हा री - र मा ज शो िर मा जगनन् था त साे न ना सा हाबे पशेव .े य नां िर माज शो िय चांय् ाघर णाय् ला ाज मिन ची िइन माद रा िसनद दिल िह तो .ी तय् चांे घर णाे व दिक परंपरचे .े ह तो.े तय् चांे घर णाे वदेसपंनन् ह तो.े तय् नां शी हा री ली को तां व वारन .े ह .े तय् चांय् ाघरचय् नां ा?चत नवहत.े तय् चांय् ाघर णाय् काड .े प रौ हितय् करणय् चा .े अ धिक रा ह तो.े र माज शो िी हे फ रा ब दिध्म ना ह तो.े लह नापण ची आई व डिल चां ा मत्तय् ू झ ला ा ह तो .ा तय् चांय् ा घर साम रो क डों बी चा ाफड ह तो .ा तय् फाड ता तय् नां िरचन ा लि हिलय् ातय् चांे पुनहु ातय् ाफड ता स दार ह ऊो ल गालय् .ा विदव्? ा तय् चांय् ा कडे ह तो ,ी पण श हा री चांय् ा संगत ती ते ज सात् रमले.े तय् चां िव?ू की हा शी िरगंले ह तो .ी ल वाण रीचनते तय् चांे मन रमत ह तो.े ससंकृत परंपर ाआ णि ससंकृत क वाय् य चा छी पा ह तो .ी उद ा- "सदंुर ामन माधय्े भरल जीर ना हा ठीरल .ी" य ाल वाण ती ? सी दौयरा च्े तपश लीव रा वणरन् आले आहे.े ह ?ा सी दौयरा च् आ विषक् रा आहे.े "भल ाजनम् ह तालु ाल भाल 'ा' "छके पानह?त "ी य अलकं राच अा तिशय च गांल उापय गो केल आहे.े क हा ली वाणय् माधय्े तय् नां ि र खो ठ को सव ला केले आहेत. पदु .े तय् चांय् राचन का डों बी शा हा री ल वाणय् फाड ता स दार क? ल गाल.े तय् नां ा ससंकृत क वाय् अवगत ह तो.े तय् नां ि ससंकृत रचन ा केलय् माळुे श हा री ि व डाःमय ला पार् ति? ला भाल .ी तय् चांय् कृषणल ली ाय ा विषय वारह ली वाणय् आहेत. ? मीन चाे भ वा टिपलले .े आहेत. तय् चांय् ा मधय्े बह?शर्तुपण ा दिसत .ोपदल लाितय्, समपरक् शबद् य जोन ा आकषरक् वणरन्शले ि दिसत.े ससुगंत अश सीब्म वा चितरे यते ता. तय् नां ाछदंश ?ा अवगत ह तो.े ल वाणय् चां ि ज ि जडणघडण आहे.े तय् ता स माथय् ज णावत.े रचन ा ओबडध बोड आहे.े न दास दौयर् आहे.े तय् ता ओजसगणु पणूरण्णे .े आहे.े तय् चां िभ षा सासंकृतपर्वरु आ णि सफ ईद रा ह तो ि. ते भ षा पार्भू ह तो.े आजह तीय् चांय् ला वाणय् ाअजर मार आहेत. १.७हनोजा बीळा ा ह नो जा चीे आडन वा शिल राख णाे तय् चांे आज बो ा न मा कांित श हा री ह तो.े तय् चां ा वय्स या गवळय् चा ा ह तो .ा तय् चांे स था दी रा ब ळा ा न वा चाे श हा री ह तो.े ह नो जा नीं ि लि हिललेय् ा ल वाणय् वार मधरु स्रं चां सा जा चढ वित तय् नां तीम शा चा फाड च ला विल हा तो .ा तय् नां दासुरय् ा ब जा री वा चा ा आध रा ह तो .ा ब जा री वा चांय् ा स गांणय् वा?न ह नो जा नीे र गाद रा चीय् ा ल वाणय् ा रचणय् सा स?ुव ता केल .ी तय् चां ि भ षा ा ससंकृतपर्वरु ह तो .ी ह नो जा ि बह?शर्तु ह तो.े तय् ना ा संग ती चाे ? ना व कलप्कत ा ह तो .ी तय् नां ाब जा री वाच ाआशर्य ह तो .ा तय् चां ि ब जा री वार भ ?ि ह तो .ी तय् नां ि तय् चाय् वार प वो डो रचल.े ह नो जा नीं ि पर्थम निर निर ळाय् ा र गादर चीय् ा च ला वीर ल वाणय् ा रचनू तम शा ला हा ि बठैक?चे ग णाय् चांे ?प आणनू दिल.े तय् तानू स मा नाय् ? ि प?ुष चांय् ा भ वान ा उतक्तने .े रचलय् .ा ? िप?ुष शर्गृ रा रचल ा निप तिर्क ? ि चे दुःख, विरह, पतन् चीय् भा वान ारखे टालय् .ा "तञ्जुय् ापर तीचेे दखु मल दा ऊा नक ाोर .े बघनू ज ई पर् णा घई ज गा ठीऊे नक रो"े य तानू पर् ती चीे स माथय् व प?रण मा दिसनू यते .ो "जग िस गांत ता पर् ती पतगं चा खीर ि झड घ लानू पर् णा दते ाद पीक चाे व रा "ी य माधय्े पर्मे चा िउतक्त ज णा वी ह तो.े "घनशय् मा सदंुर शार् धीर अा?ण दौय झ ला 'ा' य ा ल वाण तीनू पह टाचेय् ा पर्सगं चा ि वणरन् .े आहेत, कृषण् ला ा उठवण राय् ा यश दोचेे छत्र उ ळोय् साम रो दिसत.े यश दोचेय् ा व तास्लय् चाय् ा अतं करण चाे चितर्ण आहे.े ह ि ल वाण ि अमर आहे.े पर्स दा ह ाक वायाणु तय् माधय्े आढळत .ो क वाय् ता शर्गृ रा बार बोर न ती बी धोह िआढळत .ो विर हिण चीय् मान तालेे विरह चाे दुःख हळवु रापणेे ह नो जा नीे ल वाण तीनू वय्? केल.े अपतय्ह नी ? चीय् ाभ वान ावय्? केलय् ाआहते.ह नो जा नीं बीठैक?चय् ला वाणय् चां सी?ुव ता केल .ी ह नो जा चीय् ा ल वाणय् मांथय्े आध नुक विच रा आहेत. पर्मे भ वान ा आहेत तय् चां ि भ षा शाले ि ड लौद रा आहे.े न दामय शबद् आहेत. क मोल भ वान ा सहज?रतय् ा आललेय् ा आहेत. वणरन् .े आहेत, सदंुर पर्स दापणू र् भ षा ाय माळुे ल वाणय् ाअ धिक ल को पिर्य झ लाय् .ा १.८ श हा री परशर मा परशर मा हे मळुच .े सिनत्र यथे ली ह तो.े तय् चां ा शिपंय चा वाय्स या ह तो .ा र मा याण व मह भा रात य चां ामखुय वय् सागं ह तो .ा तेे विटठलभ? ह तो.े "एकुणरे ली उाणेे ब लोत "ी य ला वाण ती क ळा गी रो चीे भ डांण आधय् ताम्क प ताळ वी?न रां विले आहे.े सवत िसवत चीे भ डांण आहे.े लषक्र ता ली एक ापळपटुय भाकेड प?ुष चाय् जा वीन ता ली पर्सगं मल्लज .े त .ो ब याक सोम रो कश ा फुश राकय् ा म रात .ो य चाे वणरन् आहे.े तेे ब याक लो ा खर .े व टाते आ णि त िह ितय् चाे क तौकु करत.े परशर मा चा िव णा िपर् सा दिक ह तो .ी भ षा ाओघवत ि ह तो .ी तय् चांय् ा ल वाण चीे व शै?्येे मल्लज .े तय् चांय् ा ल वाण ती सभु षितेे ह तो .ी तय् चां ि व णा ि पर् सा

दिाक ह तो ी?षेअलकं रा नां आीशर्य करण राय् भा ?ाड, विरहण ,ी ग ळौण यी चांय् शा सी
 माय् द खा वित ता. उद -ा तळह ता चाे चदंर झ कालले ाउजडे तय् चा ाबह?ज गा ा उपह
 सा क?न र सिक पर्?ेक नां ा हस वित ता य चां ी रचन ा भ ?ाड, विरह णाय् ,ा ग ळौण ी
 अश ा सतं चांय् राचन शां सी माय् द खा वित ता. परशर मा नाे दशे सिथ्त वीर प वो डाे लि
 हिलेे आहते. तय् तानू इगंज री जावट ती ली मर ठा सीम जा चाे चितर् उमटलेे आहेे उपर
 धोपणूर शलै ती मर ठा ी समहू चाे वणरन् केलेे आहेे तय् चांे अवल कोन अ तिश्य स?ूम
 आहेे पशेव ई अखरे झ लाले दीरु वासथ् ,ा ल को चांय् ाच ला री ती ,ी समजतु ीय चांे पर्भ
 वा पीणेे चितर्ण केले आहेे १.९ श हा री पर्भ कार श हा री पर्भ कार य चांे मळू न वा पर्भ
 कार जन दारन् द ता रा. दसुरय् ा ब जा री वाचय् ा क रा किद?त तय् चां ी क?त? व ढाल .ी
 पर्भ कार ल वाण ी करत आ णि गगं ू हबैत ,ी मह दाबं ा सतु रा य ा फड ता पर्भ कार चाय्
 ा कवन नां ी त ो क ळा ग जावल ा ह तो .ा तय् चांय् ा कवन ता उ? ना शर्गृ रा आढळत
 .ो तय् नां ी ब जा री वा वार विल सावणरन्पर पसत् सी-छ? सी ल वाणय् ा रचलय् .ा पर्भ कार
 चांे एकंदर तरे -च दौ ाप वो डो आहते. ससुगंत इ तिह सा, सदंुर शलै ीआहेे न जाकु पर्स
 दापणूर शलै ीआहेे पर्भ कार चां ली वाण ी विन दो ?? ची ाच गांल पार्तय्य आणनू दतेे "म
 हिन ी जश ी सरुसभमेदध "ी य ा ल वाण ती ? ी चय् ा अखडं स दौयरा च्े व ?ब बा चा
 े वणरन् केलेे आहेे "नक जा ऊा दरूदशे "ी य ला वाण ती पत ली मा हीमवेर ज ऊा नक
 अासेे मळ्ण रा नी यिाक ा यतेे पत ी स डोनू गलेय् वार विर हिण ी पत चीे वणरन् केले
 आहेे तय् चां ी न यिाक ा जब बाद रा ची ी ज णा वी असण रा ीआहेे निप तिर्केचेे
 दुुखतय् तानू रखे टाले आहेे पर्भ कार चांय् ास मा जिाक ल वाणय् तानू शर्गृ रा रखे टाल
 आहेे शर्गृ रा चाय् ा वि विध छट ारगं विलय् ा आहते. तय् चांय् ाल वाणय् तानू संगं ती ?
 ना चा ीकलप्र ायतेे वगेवगेळय् ासण चांे उललखे आलेे आहते. सम जा ता ली व दा- विव
 दा, ?िय चांे अलकं रा, ज वीनम ना, न यिाकेच ा शर्गृ रा य ा ल वाणय् तानू यतेे स?ूम
 अवल कोन, भ वान चां उातक्ट आ विषक् रा, पर् सा दिाक भ षा या माळे तय् चांे क वाय् ल को
 पिर्य झ लाे वि? सान यी ससुगंत इ तिह सा आ णि सदंुर शलै ी य ा ?? नीे तय् चांय् ा ल
 वाणय् ा सकस आहते. १.१० अनतं फद ी अनतंफद ी हेे मळुचेे र हाण राे सगमनरेचेे
 ह तोे तेे पशेवय् चांय् ा दरब राचेे कव ी ह तोे भव ना ी बवु चांय् ाआश वीरा द् माळे
 तय् नां ाक वितव् चा ीपर्रण ा मिळ ला .ी 'फंद ीअनतं कवन चां ास गार' असेे महटंलेे
 ज ताे तय् चांय् का वित ता स मा जिाक ज णा वी अ धिक आहेे अनतं फद ीय चांय् ाल वाणय्
 ता 'च दारवळ' ह ील वाण ीअ धिक पसतं पडल .ी तय् ता शर् ीकृषण् नाेे र धाचेे ?प
 घतेलेे असेे वणरन् आहेे तय् चांय् ला वाणय् ता फटकेच ाज सात् भरण ाआहेे तय् तानू
 उपदशे कर वाय चा ाआहेे त ोपरखड शबद् ता केल ा आहेे तय् चांय् ा लिख णा ता सप?
 पण ा आहेे शर्गृ ?ारक ल वाणय् चां ी वणरन् यते ता. पण तय् ता असल पीण ान हा .ी क
 हा कीवनेे उपदशेपर आहते. वय्वह रा ? ना चा उापदशेे दणे रा ी आहते. फटक ारचनचेे
 ासरुखेे नमनुेे आहते. "सन्?े सा ठा पीदरम डो कर, परतंु ज मा नी र हा? नक ोे स सार
 माध णैस आपल ाउग चा भटकत फि? नक .ो" असेे वय् वाह ?ारक उपदशेे असलय् माळे
 ससं रा ी म णास साम रो एक आदशर् र हिल ा आहेे सडते डो विच रा म डालेे आहते.
 मळ्णू तेे आजचय् ाक ळा शा ीससुगंत आहेे य ाफटकय् माधनू स मा नाय् म णास ला ा स
 वाध नापण ,ा द?तचेे ा आ णि सरु ?ित्तचेे ा म गार स गांितल ा आहेे ह ा फटक ास
 मानय् सा ठा आीच रास हंित्तचेे ाएक भ गा आहेे दसुरय् बा जा री वाच ीक राक?दर तय् नां
 ीवणरन् केल आीहेे 'म धाव निधन' हेे तय् चांे क वाय् आहेे "जम ना ा आल ा उफर टा
 "ा य ा ल वाण ती क टौ बुंिक आ णि स मा जिाक ज वीन ता आललेय् ा अन चा रा चाे
 वणरन् केले आहेे तय् नां 'ा' कितरन्क रा" मळ्णू ल को पिर्यत ा मिळ ला ी आहेे विषय चांय्
 बा बात ती वि विधत आहेे तय् चांय् का वितते अनपुर् सा ह अालकं रा पर् माखुय् नाेे दिसत
 .ो क हा ील वाणय् ता शर्गृ रा रस चा हा ी पर्तय्य यते .ो तय् चांे शबद् सप? आहते, तय्
 तानू ब धो आ णि न ती मी? सामजत.े आपल पीर्गत तीप सा :ा पर्? : श हा री वी डा:मय ता ली
 भ षा सा दौयर् वय? कर .ा

१.११ सम रा पो मर ठा सी हाितय् ता श हा री की वित ा हि वगेळय् ावळण चा ीक वित
 ाआहेे मर ठा ीक वाय् चा ीपह टा असेे ह ी सबं धीलेे ज ताेे ह ा मखुय्त: मर ठा ी
 क वाय् चा ा पर् राभंक ळा आहेे असेे ह ी मत आहेे पर कार्म आ णि मर ठा ी मन य चा
 ा प?रचय झ ला ा आहेे श हा री ी क वित ा ह ी वगेळपेण जपण रा ी आहेे ह ीक वित
 ावगेळय् ातरहेेे उठनू दिसण रा ीक वित ाआहेे ह ीक वित ासतं क वित ाआ णि प
 डंित्त क वित ा य पा?ेे ा वगेळ ी ह तो .ी सत्र जाय् चा ी महु?तरम्टे र वोल ी गले ी आ
 णि य ा क वितलेे ा च गांलेे दिवस आलेे शिवक ला ता स?ुव ता झ ला आी णि पशेव ईत ह
 ेे क वाय् न वा ?ाप ला आलेे मर ठाय् चां ा पर कार्म श हार नां ी आपलय् ा लखेण तीनू
 वय? केलेे .ा सपणूर सम जाज वीन स हाितय् ता आलेे ल को चांे दुुख दनैय् आलेे मळ्णू स
 मा नाय् जण नां ताेे क वाय् आपलसेेे व टालेेे स मा नाय् ग वाकर ी तय् चांे आच रा, विच

रा, र हाण मी ना आ णि ज वीनकमर् य ताच तय् ला ा रस व टाल ा दरब रा ताल े र जाक राण
 किंव ा शतेम ळाय ता ली सव्तरं मर ठा ी म णासू किंव ा मर ठा ा क वितते आल ा आहे
 प वो डाय् चा ा रस व री आ णि ल वाण ची ा रस शर्गृ रा आहे प वो डा ा ह ा पर कार्म चा
 े ग ती आहे क हा ी वळे ामर ठाय् चां ा ससुगंत इ तिह सा प वो डाय् तानू उलगाडत न हा
 ी एक गां पीण ा व प?प ता पीण ा ज णावत ो प वो डा ा ततक् ला नी मह रा षाट् चाय् ा
 मर ठाशे हा चीय् ा र जाक?य ज वी ना चा सी ?ा दणे रा आहे मर ठा े श हा ती ली स मा
 जाक व र जाक?य ज वीन चा े यथ थार् चितर्ण आहे प वो डो मल्लज े मर ठाय् चां ाक वाय्मय
 इ तिह सा र जाक राण चा ा?? तपश ली कवन चा ा विषय ह ऊो शकत न हा ी इ तिह सा चा
 सी धान े मल्लनू फ? प वो डाय् चा े महतव् आहे ल वाण ी व डाःमय ता ततक् ला नी
 रंगलेपण ा सखुवसत् ू ब फि किर ी म ठोय् पार्म णा वार आढळते विल सा वी?ृ मी ठोय् पार्म
 णा वार आढळते शर्गृ रा ह े व री रस चाचे एक अगं आहे तय् का ळा ता ली शकुन-
 अपशकुन च ला री ती ीप शो खा य चां े वणरन् आहे तय् ता त?ण-त?ण चीं ा शर्गृ रा आहे
 ल वाणय् वात ची ीबह राद रा वणरन् े आहेत. वसतं ऋत ु स?ु झ ला ातर ही ीपत ीयते न
 हा ीह े दुःख आहे कद चाित आपलय् ा घर वार पिगंळ ा बसलले ा बघनू तय् नां ा शभु
 शकुन व टात ो अ धिक लह ना-लह ना स?ूम छट ा क वितते रगं विलय् ा आहेत. सवत
 ीसवत ची े भ डांण ह ा ल वाणय् चां ा एक आवडत ा विषय दिसत ो तय् ा श लान आ णि
 स तािक्क आहे क हा ी ठिक णा ी उपदशेपर ल वाणय् ाआढळत ता. पढरपरूच ा विठठल,
 तळुज पारूच ीभव ना आीई, शंकर, विषण्ु य चांय वारह ी क हा रीचन आहेत. त थीर?त्तेर्
 चां वीणरन् े क वितते आहेत. स धाय् सारळ भ षाते आहेत. भ ?रिस अभ वा नाचे आढळत ो
 निर निर ळा ीवय् ?मितव् े आ णि ततक् ला नी व ता वारण चा ाछ पा पडलले ा दिसत ो श
 हार नां ी भपू ळाय ा रचलय् ा तय् ा कृषण्ज वीन वार आध ?ारत आहेत. कृषण् चा े मन
 होर दखेण े वय् ?मितव् रखे टाले तय् ता कृषण् चाय् खा डोय् ,ा तकर रा, र साकर?ड ?ा
 ला वाणय् तानू स का रा केले आहे थ डोय शाबद् माधय् े वय् ?रिखे राखे टाण े ह ताय् चांय
 भा षाचे माहतव् चा ा विषय आहे तय् चां ा प शो खा भ षा मार ठाम ळो आहे तय् माळे तय्
 ता ह े क वाय् आपले े स मा नाय्जण चां े आहे ह भी वान ा आहे ते े क वाय् आपलसे े
 व टात े ह े क वाय् पशेव ईत विर मा प वाले ह े मर ठा ी क वितचे े सव्तरं सफुरण
 आहे मर ठा मीन पर् ति बिबं ती झ ला े आहे श हार की वितचे सीफूत?सथ् ना े आजबू
 जाचूय् ा ज वीन ता आहेत. कृषण् आ णि ग षोका या मार ठा ीवळण चाय् वा टात ता. श हार नां
 ी रचनतेनू उपदशे केल ो कलग ी तरू ा ? ा पर्क रा ता अधय् ताम् आले सव ला-जव बा
 आले य तानू ततक् ला नी सम जा ला ाउपदशे केल ो श हार नां ी'व री आ णि शर्गृ रा' ह
 े द नो रस महतव् चा े म नाले तर ही ीतय् तानू अदभ्तु क?न ह साय् य ाद नो रस चां ी नि
 मिरत् झी ला ीशर्गृ रा ह ारस अ तिश्य मन वोधेक आहे श हार चां ीभ षा ाह ीअनभुव
 वार आध ?ारत आहे तय् वार मर ठा ीवभैव आहे त ीसव्तरं आहे वणरन्क शौलय् व
 पारले आहे अनपुर् सा अलकं रा चा चा व पार केले ाआहे तय् ता न दा निमरा ण् झ ला
 आह े गलुज रा न रा, छब दी रा सरूत स जार ,ी ईशक चा चीटक तय् चाबर बोर ससंकृत भ
 षाचे ा व पार करत ना ाभ म्मि? सकुत पट विघ टित क हा ीससंकृत शब्द आलले े दिसत ता.
 पण तय् नां ी आपल की वाय् ता प?रं चित शब्द चां ाज सात् ती-ज सात् व पार केले ा पर्स दा
 ताम्क रचन का वाय् ता आढळते क वित ान दामधरू व लयबदध् आहे भ षा शालै ती सफ
 ईद रापण ाआहे ह े मर ठा ची असल्ल ज मोद रा क वाय् आहे श हा री की वितवेर फ रास
 भी षाचे पार्भ वा आहे श हार कीवण ता फ रास ीशब्द स पाडत ता. जबरदसत् ,ी आईबले ,ी
 ददर द नोह ीभ षा चां चा प?रण मा आहे तय् तां ? ीप?ुष य चांय् ापर्मे चा े वणरन् आहे
 व सात् विक न यिक ना ापर्मे चा ी दिव्यत ाप ताळ ीआहे तय् माळे सख लो पर् चित
 ीयते े व पारलले ीव?ृ ही ीसव्तरं आहेत. तय् नां ीनव नी व?ृ े आ णि छदं निमरा ण्
 केले गयेत ाह ातय् ाव?ृ चा ाआतम् ाआहे डफ आ णि तणुतणु े ह ीस था ली ाह तो
 ची. तय् ता एक वि शि? लय आहे च ला ती खपु वि विधत ाआहे रगं चां ी आस?? ह ा श
 हार ी पर् तिभचे ा ख सा विशषे दिसत ो न यिक ना ा एक चा रगं चा ा स जा चढवनू मल्लज
 े हिरव ा किंव ा क णोत हा ी अनय् रगं प?रथ ना क?न द खा विले आहेत. क वितते एकरगं
 शीर्गृ रा ह शा हार ता दिसत ो ल वाणय् चां सी?ुव ता ह ीम ठो ीठसकेब जा आ णि मन चा
 पीकड घणे रा ीअसत े ततक् ला नी सम जा ?? वीर प वो डा े लि हिल े आहेत. पशेव ईच े
 शर् मीतं वणरन् आहे त बीडुलय् चाहे ी वणरन् आहे इगंर्ज ी र जावट आलय् नातरं च ी दयन
 यी अवसथ् ा रखे टाल ी आहे छके पान्ह?त ी च ा उपय गो क?न पर् सा गंिक विन दो
 आहेत. र धा -सख चीय् ा सवं दा ता कृषण् आ णि तय् चा ा सख ा य चांय् ासवं दा ता दव्य
 था? शबद्य जोन का?न चमतकृत ीस धाल आीह े श हार नां तीय् का ळा ला ानसु?न क वित
 ा लि हिल ी तय् नां मी गाण तीस पारुवठ या ता?व नासु रा क वाय्खेन केले श हार नां ी
 आपले े क वाय् लि हित ना ा ल किौक विषय ता ज सात् रस घतेल ो तय् ता आशयकत? आ
 णि र जाय्कत? य चां े सत्वन ह तो े ल वाण ी विषय व सकंेत य नां ीव विधय्पणूर बनल ी श
 हार ी व डाःमय चा ी स?ुव ता शिवश हा चीय् ा क ळा ता झ ला ी मर ठाशे हा चीय् ा क
 लाखडं ता श हार वी डाःमय ला बाह रा आल आहे पशेव ईबर बोर श हार ी व डाःमय चा
 ा शवेट झ ला ो श हार ी क वाय् चा ा पर कार्म सपल ,ा तर पर कार्म चा े क तौकु
 सपले तवेह ाश हार कीवण ता ली प ?ौषह ीन हा सी े झ ला े ल को कार ती ,ा ल को चां
 े लि हिलले े व डाःमय ह े ल को सा ठा अीश ली कोव डाःमय चा वीय् खाय् आहे श हा री

हे विद्वानां किंवा पठिकपंडितं नवहृते ते समा नायल को मांधनू आलले हे तो समा नायल को नां का या हवे आहे तय चां जे वीन तय नां अपीलय कावण तानू समथरणे ररे टाले समा नायल वीन वार समा नायल को सांठा की कवणे निमराण् झला शिहार की कवितचे खरे स दौयर् रचनते असून ते समा नायल को चांय मानला अभरूळ घलाण रा आहे १.१२ सदंभरग्रंथं १. म. न. अदवतं -पजेण २. परा भगवना सवातं - मरठा तीली शहारी की वित्ता ३. ओवती लवाणी - कुलकण? शर्धीर रगंन था ४. मरठा तीली वाणी - म. व. धाडो ५. मध्यगुनी मरठा वी वडाःमय - गदय आणि पदय - दरू शि?ण केंदर शिवजा की विदय पाठी कलोह पारू १.१३ पर? वाल की अ) दिघ?पर पीर? लिह. १. शहारी की वितचे अपरणे सप? कर. २. शहारी अनतं फदां यी चांयला वाणय चां व शि?य सगां ३. रमाज शो यी चांयला वाणय चां स दौयर् वय? कर. ४. शहारी की वितते ली स दौयर् विषय वार तमुचे मत वय? कर. ५. शहारी चांय का वितते ल कौक ज वीन चा वरणने केले आहे - विधना चा परमाशर् घय. ६. शहारी वीव डाम्य चा सव?प सप? कर. ७. पवोडा हा कथ काक वाय आहे सप? कर. ८. लवाणी ही समा नायल वीन तानू ल कोरजन साठा वीजनम ला आली सप? कर. ९. शहारी की वित हा वीमरठा वीवगेळय वावळण चा की वित्ता आहे -ऊह पा हो कर. १०. शहारी की वित जा वीन ता जे क हा सीमजले तय ला आनसु?न लिहिले की वित्ता आहे -स धारा लिह. ११. शहारी वीव डाम्य ता ली भषा स दौयर् वय? कर. १२. शहारी पर्भकार चांय का वितचे सव?प सप? कर. १३. फटक हा अपके रा अनतं फदयी नां वीआणला -स धारा लिह. १४. सगनभ ऊा य चां की वित्ता मरठा वीर जाय आणि ससंकृत यी चांय शा वीएक?प ह तो वी --परमाशर् घय. १५. ह नो जा बीळा या चांयला वाण ती विविधता आहे -सप? कर. १६. रमाज शो यी चांयला वाण ती विडवतचे वभेव दिसते -सप? कर. १७. शहारी वीव डाम्य हे आजचय काळा शा वीससुगंत आहे -स धारा लिह. (अ) टपी व लिह. (ब) शहारी पर्भकार २) शहारी सगनभ ऊा ३) रमाज शो वी ४) ह नो जा बीळा व ५) अनतं फंदा वी ?????? महनाभु वा व व राकर यी खारे जी इतर पथ यी चां व डाम्य अ) न था, द? य पाथ ता ली व डाम्य चा सव?प ब) समथर, लिंगं यात य पाथ ता ली व डाम्य चा सव?प घटक रचना २.१ उददशे २.२ पर्सत् वान २.३ विषयपर्वशे २.३.१ महनाभु वा पथ २.३.२ व राकर वीसपंद या २.३.३. न थापथ २.३.४ द? पथ २.३.५ समथरस्पंद या २.४ सम रा पो २.५ सभं वाय्पर? २.६ सदंभरग्रंथं २.१ उददशे १. य व घटक चा अभय सा केलय ना आपलय ला तरे वाय वी शतक माध्ये उदय ला आलले वी विविध पथ चां वीव शि?ये तमुह ला आकलन हे तो लीतय पाथ चा व शि?य सप? हे तो ली. २. य व अभय सा घटक माध्ये सम वा? असलले वी सवर् सपंद या चा सव?प आणि व शि?ये दखे ली आपलय ला सप? हे तो ली. ३. महनाभु वा पथ चां वगेळपेण अभय सानू तय चा सव?प कसे वगेळय साव?प चा आहेत. उद हारण साह आपण य व ठिक पा अपीभय साण रा आहे तो. ४. महनाभु वा आणि व राकर वी सपंद या चाय वी परेण वी तय चा सव?प कसे व विधयणूर आहे य व घटक चा स विसत्र सव?प सप? क?न दखा विले आहे ५. महनाभु वा पथ ता ली अधिक लहना लहना पर्संगं मांधनू तमुह ला तय वी पाथ चा वी ओळख क?न दणेय चा अपर्यतन य व घटक माध्ये केले आहे. ६. न था आणि द? य व पथ ता ली व डाम्यचे सव?प, समथर आणि लिंगं यात य व पथ ता ली महनाभु वा व व राकर वीय खारे जी व डाम्य चा सव?प य व ठिक पा वी स विसत्रपणे अभय साण रा आहे तो. इतर पथ यी चां व डाम्य २.२ पर सात् विक तरे वाय शतक माध्ये मह रा षाट्ट माध्ये वी विविध मर सपंद या उदय ला आले. पर्थके सपंद या चाय वी परेण वी आणि ध रीण हे वगेळय वी सव?प चा हे तो सवर् सपंद या चा वी उ दिद? वी आणि भ मूक वी य व तय चांय धामर पर्स रा आणि पर्व रा कयारा व अवलंबनू हे तोय वी पर्थके सपंद या चा पर्वतरक आपलय वी धये ध रीण नासु रा सम जा ज गात् वी के यार् क?न सम जा चाय उानन्त मीधये म लो चा भीर घ लात हे तो ततक ला नी सम जा चा वी प ?ारभू वी ल? ता घते वी सम जा ता ली ल को ध मारक कमरक डां क? ल गालय ना शर्म करणय चा वी तय रा फी राश ली को मांधये र हिल नीवहृती ल को ध मारक कमरक डां वी मध्ये फ रा गंतुले हे तो तय माळे सवरस्मा नायल को नां आस व दवैव दा वीवसथेनू ब हारे क ढाणय चा क यार् ध मारक सपंद या म ठोय वी पर्मणा ता क यार् क? ल गाले तय माळे पर्थके सपंद या चा वी वगेळय वी भ मूक वी आपलय ला वी ल? ता घय वी ल गाते य माध्ये व राकर वी पथ, महनाभु वा पथ, द?सपंद या, न था सपंद या, समथर सपंद या आणि लिंगं यात पथ य सावर् पथ चां की यार् अ तिशय उलखे नियम सव?प चा वी असलय माळे तो सवरस्मा नायल चांय वी मन माध्ये सहज प चो शकल वी महनू य पर्थके सपंद या चा पर्वतरक आपलय धये ध रीण नासु रा सम जा ज गात् वी के यार् क?न सम जा चाय वी उानन्त मीधये भर घ लात हे तो ततक ला नी सम जा चा वी प ?ारभू वी ल? ता घते वी सम जा चा वी द निय सिथ वी ही य वी सपंद या चाय वी ल? ता आलले वी हे तो वी सवरस्मा नायल म नासू हे वी दवैव दा कडे झकुलले आहे तो वी तय ला दवैव दा तानू ब हारे क ढानू तय चाय माध्ये अधय ताम् चा आणि ? ना चा भी?च जी डो निमराण् क?न तय चा वी सव?प वी गणी पर्थ वी कश वीस धात यार्ईल? य काडे सवर् सपंद या ना म लो चा ये गोद ना केले हे दिसते महनू पर्थके पथ चा वी धये उ दिद? वी परेण वी शि?य हे वगेळय वी सव?प चा वी असलले आपण सा दिसत ता. तरे वाय वी शतक ता मह रा षाट्ट माध्ये उदय ला आलले वी महनाभु वा पथ चा वी अभय सा आपण सवर् पथम करण रा आहे तो. अश वी वगेळय वी सपंद या माध्य

े मह नाभु वा पथं ह ा दखे ली मह?व चा ा सपंद या म नालय ाज ता ो मळु ताच मह नाभु वा पथं चा े सव?प अ तिश्य वगेळ्यु साव?प चा े ह तो.े तय माळु य ा सपंद या ना े मह रा षाट्भर आपलय ा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्व रा क?न म णास चाय ा मन माध्य े असलले ी दवै ी श?? य ला ा विर धो क?न मतू?पजूले ा म नाय्त ा दिल .ी पर्वके म णास चाय ा आतम्य माध्य े पर्वके म णास माध्य े दवे चा ा अशं असत .ो अस ा विच रा मह नाभुव पथं ना े मह रा षाट्भर आपलय ा शिकवण तीनू पसर विल .ा २.३ विषय पर्वशे ब रा वायु ा शतक माध्य े य दाव चांयु ा क ळा माध्य े सम जा माध्य े ध मिरक् कमरक् डां ब को ळाल े ह तो े . तय माळु सम जा चा ी सिध्ती अ तिश्य मरगळलेयु ा अवसथ्मेध्य े गले ी ह तो .ीसम जा ज वीन अ तिश्य असत् वाय्स्त् आ णि बधेदु पदध्त् नी े च लालले ह तो.े म णासू ह ा दवैव दा काडे झुकुत ह तो .ा य सावर् प?र सिध्त् तीनू तयु ला बा हारे क ढाणयु चा े क यार् ? सावर् सपंद या नां कीलले े आपलयु ला ा दिसते .ह े य ा सवर् सपंद या चा ी व शि?यु म ना वा े ल गाले. खरयु ा अथरा नू े सम जा ला ा ज गातु करणयु चा े क यार् य ा सवर् पथं नां ी केल.े य माध्य े व राकर ी पथं, मह नाभु वा सपंद या आह.े न थापथं, लिंगं यात पथं, समथर् पथं अश ा सवर् पथं चां े क यार् सम जा ला ा ज गातु करण रा े ह तो.े पर्वके सपंद या ना े आपल ी स ह्हातयु नि मिरत् ी करत ना ा आपल े विच रा परेण ा आ णि भ म्मिक् ा मध्वत्त? दऊेन पथं चा े क यार् स?ु ठवेल.ेआपलयु पाथं चा े विच रा सम जा पाय?त प चो विणयु सा ठा ी तयु चा ीम डांण ीकरण रा े गर्थ निमरा ण् क?न आपलयु ासपंद या चा ी शिकवण आलयु ा विच रा तानू स गांणयु सा ठा ी गर्थ, अभगं अश ा रचन ा क?न सम जा सा ठा ी वगेळे त?व? ना उपलबध् क?न दिल.े ह ाय पाथं चां ामह?व चा ामलू धा रा म ना वा ाल गाले. मलू धा रा अश सा ठा ीमहटले आह.े य ा पथं चां सीवर् रचन आपलयु ला गर्थ मांधनू सप? ह तो.े कुठलयु हा पीथं चा पी ?ारभू औभयु सात ना ा आपण तयु ा पथं मांधयु े लि हिलयु ा गलेले े ज े गर्थ आहते, तयु चा ा आशय तयु ा तयु ा सपंद या ला ा अ तिश्य समध् करण रा ा अस ा आह.े सवरा त् पर्थम आपण मह नाभु वा सपंद या चा ी प ?ारभू ी अभयु साण रा आह तो. ब रा वायु ाशतक माध्य े जवेह ाय दाव चा े र जायु मह रा षाट्मध्य े पर्व लित ह तो.े तवेह ासम जा माध्य े ध मिरक् कमरक् डां अ तिश्य म ठोयु पार्म णा ता ब को ळालले े ह तो.े मह नाभु वा पथं ना े य साम जा ला ा एक ावगेळ्यु साथु ना वार नऊेन ठवेणयु चा े क यार् केल े . असलयु माळु मह नाभु वा पथं ह माह?व चा ा पथं ठरल .ा य ा पथं माध्य े चकधर् सव् मा ी ह े य ा मह नाभु वा पथं चा े आदय्पर्वतरक् आह.े य ा मह नाभु वा पथं माध्य े गदयु आ णि पदयु य ा द नोह् ी पर्क रा तानू व ड् मय नि मिरत् ी झ ला .ी के शिर जाब सा, भ साक्रभट्ट ब रो कीर, द मा दोर प डंित अश ा विदवु ना ना े मह नाभु वा पथं मध्य े च?रत् गर्थ लिह?न धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्व रा क?न सम जा ला ा एक ा वगेळ्यु ा सत्र वार नऊेन ठवेणयु चा े क यार् केल.े घटक चा ा विसत् रा ना े विच रा आपण जवेह ा मह नाभु वा चां े सव?प किंव ा मह नाभु वा चां े ततव? ना अभयु साण रा तवेह ा स विसत्र पर्क रा े आपण य ा घटक चा ा विच रा तयु ठाक णा े स विसत्रपण े करण रा आह तो. २.३.१. **मह नाभु वा पथं** चा े ततव? ना : **मह नाभु वा पथं** ह शाबद् ? **ना**?ेर चांयु का लाखडं पा सानू तर मध्मनु झी?र पाय?त मह ना अनभुव ी ल को चां ा पथं अस ा त ो मह नाभु वा पथं अस हा ी उललखे आपलयु ला ा मह नाभु वा पथं स ह्हातयु माध्य े आढळत ो.एकंद?रतच ज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य ाश??वर आध ?ारत ह ा मह नाभु वा पथं सम जा ला ा एक ा वगेळ्यु ा बद्दुध् कीवच चा ी ओळख क?न दते .ो आजपय?त ह ी ओळख फ? मह नाभु वा पथं ना े क?न दिल ी आह.े असहे ी ह ा अभयु सा करत ना ा पर्कषरा नू े न दौवत ा यईल . मह नाभु वा पथं ला ा चकधर् सव् मा चीं े अ धि? ना ल भाललेयु ा य ा पथं माध्य े आपलयु ला ा शर् कृषणु ला ा केंदरु ती मळनू तयु नां ी आपलयु ा पथं चा ी पणूर रचन ा केलले ी दिसते. मह नाभु वा पथं ला तायु नां मीह तामु पाथं उफर् जयकृषणु पथं,अच्युतु पथं अश वागेवगेळ्यु ना वा ना े ह ा पथं ना े मह रा षाट् माध्य े क?न एक ा नवयु ा पथं चा ी नि मिरत् ी केल .ी पर् राभं चीयु ा क ळा माध्यु मह नाभु वा पथं ना े आपल े लखेन ह े सकंेत लिप ीमळ्ज े सकळ ी लिप मीध्य े केल .ी य ा लिप ची ा प हिल ा पर्य गो रवळ बो सा य नां कील .ा तयु नांतर आपलयु ला ाअस े दिसते क? सदंुर ी लिप .ी प रा म डांलयु लिप ,ी अकं लिप ,ी शनूयु लिप ,ी सभुदरु ा लिप ,ी शर् लीप ी अश ा अनेके वगेवगेळ्यु ा पर्क रा तानू य पाथं चा े लखेन ह े सम जा साम रो यऊे ल गाले . चकधर्कलानीमहराषाट्माध्य ेअतय्तंमरश्रद्धु ाआणिअधंशर्द्धु ाबकोळाल ीहतो.ीतय्साठा ी लकोय?,यगोआणिशदूद्वैतचां ीउपसान ावर्तवकेलयु ेकरतहतो.ीसमजामाध्य ेचतामुरास् वण?ाच ी मिरसादरा ी फफोपावाल ी हतो.ी मळनू शंकरचायार् व रमानाजुचायार् यचांयु ा त? व?नाचा ामिलफाक?नय पाथंना ेदवै मीतचा साक्कीराकेल आह .े.य ता?व?नाचा नाव ा पर्य गो पर्थम चकधर् सव् मा ी य नां ी पर्थम केल .ा सम जा ता ली दवे दवेत चां े पर्सथु कम ी केल.े सव?ा न ासनंयु सा घणेयु चा सी यो उपलबध् क?न दिल .ी सपंणूर अ हिसं आ णि कडकड ती वरै गायु इतर पथं यी चां े व डा:म्य उपभ गोनु अमल ता आणनु जनतले ा एक नव ा आदशर ु दिल .ा सपंणूर ु ल कोभ षाचे ा परुसक् रा करणयु सा ठा मीह नाभु वा पथं ना े आपल एक नव नी व रास यां का ळा माध्य े आपल नाव नी व रास ा ल को दोधु रा सा ठा ीरचल .ा मह नाभु वा पथं चा े ततव? ना मळु ताच मह नाभु वा पथं ह ादवै ीमत चा ा आह.े य पाथं ला ाज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य वासत् ू अ नितयु अश मा नात ता. तयु चांयु मात े य ा य ा च राह ी ग ?ो ीअतय्तं मह?व चायु ा आहते. मळनू सव्त्तरं नितयु, अन दिा व अनतं आह े

.आ णि पर्वळ पर्वत्ये वय?चय् ा आतमध्य् े परम?ेर चा ा अशं आहे तय् माळे क णो चाहे
ी आतम्य् ला ा इज ा प होचले अस ं मनषुय् ना े व गा ू नय.े अस ं म नाण रा ा हा
पथं आहे.े य ा पथं चा े दवेत ा नितखदध् आहे. ज वी बदध्?ु आहे. परम?ेर ह ा
नितय्म?ु आहे. परपंचं ह ा अ नितय् आहे. अस े य ा त?व? ना चा े सव्?प आहे. मळु ताच
य तातंर? ना माध्य् े ख ला ली च रा मदुदय् वारं ह े त?व? ना आध रालले े आहे. १. बदध्?ु
ज वी: ज वीन बाददल विच रासरण ी असनू म?ु? प तार असण रा ा अस आहे. तय् ला ा म
याचे े बधन नस वा.े तय् ला ा तय् ा म हित मीध्य् े ब धांणय् चा े परम णा मनषुय् ना े क?
नय.े त ो एक ा सफ टिक पार्म णा े सदुध् ा आहे. तय् माध्य् े अ तिशय निखळ अश
ी परम?ेर बाददल ज ी अप रा सह नाभुतू ी आहे. २. नितय्म?ु परम?ेर : परम?ेर ह ा
नितय्म?ु असलय्माळे जणी?दध्ना क? शकत.ो परम?ेरचा े?ना झला े मळुज े भ?िकेल ीक?
म?ोपर?ाहतो.ो नितखदध्दवेतनां ातय्नां ी गणौमनाल े आहे. तय्चांय् मात े देवेह ?ा
ना आणि परम?ेर दऊशकल तार, ी परम?ेर हऊशकणरानहा.ी मळुनूदवेदवेतचा ी उपसान ाक?
नपजू ता े पजू आणिकमराल् माहनाभुवापथंकम ी लखेतता. दवेतचा े कयार्जवीनां ातय्चांय्
ाकम?ाच ी सखुदखु:ताम्कफळेदतेता. मळुनू तय्नां ी अनके परपंचं ह े सक्कीराले आहे. पचंमहभातू
े हे े तिर्गणु आहेत. मळुज े आपल े शररी, पथ्व् ी आप, तजे, वया, ू आकशाय ापचंत?वनां
ी बनलले े आहे. तय्माळे ह ा पथं ई?रसा परमखुसन्नादते.ो चकधरसव्मा ीन े आतम?ना, भ?ि, ग?ु
कृप यानां ा अधिक पथानाय् दिल.े ई?रचा े सव्?प ?नामाळे ओळखत ायते.े य ा मध्य् े
शब्द?ना, समानाय?ना, अपर?ो?ना, विशेषे?ना अस े?नाचा े चरापर्करासगांनू?नामगा आणि भ?ि
मगाहं मी?ोचा दीनोसधान े आहे. मळुनूमहनाभुवापथंमध्य् े चरा अवतरामनाले आहेत. कृतयगुता-
हसंवातरा, तर्तयागुता-द?वातरा, दव्यारायगुता-कृषणवातरा आणि कलियगुतामध्य्-चकधर अवतरा अस
े चरा अवतरायनां ी मनाल े आहे. अ) लिळ चा ?ारतर् मर ठा ती ली प हिल चा?रतर् गर्थं मळुनू
य गर्थं चा उलखे के ल जा ता .ो मह नाभु वा पथं चा े ससंथ पाक शर् चीकधर सव् मा यी चांय्
ला व्ही (ा आठवण)ी तय् चांय् ा शिषय् ना े मह ईभट्ट ना े केल ी आहे.े य ा गर्थं चा ी
विभ गा ना े एक का, पवूरा ध्व व उ?र धार् अश ा त नी भ गा माध्य् े केलले ी आहे.े य ा
लिळ ातय् चांय् ा शिषय् ना े मह ईभट्ट ना े सकं लित क?न च?रतर् ?प ना े म डाल े
आहे. आपलय् ा ग?ुचय् ास निन्धय् ता ली आठवण ी च?रतर् माध्य् े मह ईभट्ट ना े स
गांितले आहेत. य ा गर्थं माध्य् े न गादवे चा यार, ू ब ईस ा द दा सौ, स रागं प डंित इतय्
दा ी वय् ?रिखे चां े चितर्ण आलले आहेत. क राण मह ईभट्ट ग?ुचय् ा स निन्धय् माध्य् े
क हा ी क व्हा र हिलले े आहेत. मळुनू मह नाभु वा पथं चा ा ज वीन?ेर भदे भ ?िय गो सनैय्
सा आ णि अ हिंसं ा य नां ा म नाण रा ा आहे.े य ा मह नाभु वा पथं चा े ततव? ना ल व्ही
चा?रतर् ता च?रतर् माध्य् े पर्यमत: आल े आहे. मर ठा ती ली ह ाप हिल चा?रतर् गर्थं
आहे. ब) शर् गी विदंपर्भ ू च?रतर्: मह ईभट्ट ना े य ा गर्थं माध्य् े ग विदंपर्भ ू य चां ा
ज वीनपट तय् नां ी सम्त ी ?प ना े रगं विल ा आहे. मह नाभु वा पथं माध्य् े तय् चां ा
उलखे ऋ?रदध्परू य ा ठिक णा ी झ ला .ा ऋ दिध्परूच?रतर् अस दाखे ली केल आहे.े य
गार्थं माध्य् े ग विदंपर्भचू े च?रतर् तय् ना ी रखे टालले े आहे. धमरप्रवतरक पांके? एक ई?
र पी?ुष चा े हे े च?रतर् आहे.े य ा गर्थं माध्य् े परम?ेर चा े अवत रा तय् नां ी दिलले े
आहते. हे े अवत रा परमखु गभर, ू प तित व दवडन े य ा त नी पर्क रा े तय् नां ी स गांितल
े आहेत. य माध्य् े चकधर ग विदंपर्भचूंय् ा आखय् यिक ा नसनू ग?ुचय् ा स निन्धय् ता
मध्य् े र हिलय् नांतर वय?च े च?रतर् तय् नां रीखे टाले आहे. ततक् ला नी स मा जिाक प?र
सिध्त् ची े सव्वछु चितर् य नां यी ा गर्थं माध्य् े क?न ऋ दिध्परू ल ाय ा गर्थं चा े लखेन तय्
नां ीकेले े आहे. तय् माळे अथरा त् य ा ठिक णा ी वरहू डा ी भ षाचे ा पर्य गो आपलय् ला
ा दिसत .ो मह ईभट्ट ला ा परेण हा ी चकधर सव् मा चीय् ा द ?ी ा घतेलय् नांतर ग
विदंपर्भ ू च?रतर् लि ह्णिणय् चाय् ा सफूत? झ ला ी आ णि य ा सफूत?तनू ह ा गर्थं निमरा
णू झ ला .ा ह ा मह ईभट्ट चा ा दसुर ा मह?व चा ा गर्थं ह यो. मह नाभु वा व डाम्य य ा
घटक चां ा अभय् सालय् नांतर आपण य ा घटक मांध ली व डाम्य नी नि मिरत् मी गा ली परेण
-पर्व?ु ी आ णि य ा पथं चा े सव्?प य ा विषय वार तरे वाय् ा शतक ता ली क लाखडं
माध्य् े य ा पथं ना े केलले े स सांकृ तिक प ?ारभ्मू ी य ा विषय वार य ा विषय
बाददलच ी म हित जी णानू घणे रा आह तो. थ डोकय् ता मह नाभु वा पथं चा े ततव? ना अभय्
सात ना ा आपलय् ला ा अस े दिसत े क? शर् कृषण ह े य चां े आर धाय् दवैत आहे.े
तय् माळे पचंकृषण् ा वर आध ?ारत ह ी सकंलप्र ा आहे.े य ा सकंलप्रते ली पचंकृषण् मळुज
े मह नाभु वा मध्य् े असलले े मह?व चा े पर्णति े आहेत जय् चां े विच रा मह नाभु वा पथं
ला ा ल भाले आहे. तय् माध्य् े मह नाभु वा पथं मध्य् े शर् दी? तार्ये परभ ू शर् चीकधर सव्
मा री हा?ल शर् गी विदंपर्भ ू आ णि शर् चीकधर सव् मा आश ी य चां ी ग?ु परपंर ा आहे.े
व पथं माध्य् े आदय् दवैत अस े दखे ली सबं धोले ज ता े आ णि आदय्दवैत य ला ा पचंकृषण्
अवत रा अस ं म नाल ं ज ता ं ह ा पचं कृषण् वात रा म ना य ा पथं माध्य् े अ तिशय मह?
व चां ाम नाल ागले .ा तरे वाय् ा शतक माध्य् े उदय ला ा आलले ा मह?व चा ा सपंद या
मळुनू मह नाभु वा पथं चा ा आपण सा उलखे कर वा ा ल गात .ो मह नाभु वा पथं ह ा म
त्तिरपूजले ा अम नाय् करत ो तय् माळे य ा पथं चा ी शिकवणकू अ तिशय वगेळय् ा सव्?प
चा ी अश ी आहे. आपल ा पथं चा ा पर्स रा मह रा षाट्भर य ा पथं ना े करणय् सा ठा ी
ठिक ठिक णा ी आपले अनयु या ी सथ पान केल े . अनयु या चांय् ा म धाय्म तानू आपलय् ा
धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्व रा क?न आपलय् ा धमरा च् े ततव? ना अ तिशय स धाय् ास

पोय् ाभ षामेधय् े जन स मा नाय् म णास चाय् ा मन माधय् े र वोले आ णि हचे मह नाभु वा पथं चा े वगेळपेण म ना याल ाप हािजे क) मह नाभु वा पथं चा े सव्?प: गजुर ता दशे ता ली समु रा े आठशे वषरा प्चू?च गी ?ो अस वा ी तवेह ताय् ाक ळा माधय् े तिर्मलल्दवे र जा चा े र जाय् ह तो े तय् वाळे ी विश ला दवे न वा चा ास मावदे ीबर् ?ाण तिर्मलल्दवे र जा चा ा पर्थ ना तय् ला ा पतुर नसलय् माळ्ठे तिर्मलल्दवे ना े आपल े स मार जाय् विश लादवे य सा दऊन ट काल े .बरय् चा क ळा नातर विश ला दवे सा शर् ी द? सव् मा चीय् ा कृपने े हरप ळा न वा चा ा पतुर झ ला ा . ह ा पतुर अ तिश्य ह?श रा अ तिश्य ह?श रा आ णि कुश गार् बदुध् ची ाहरप ला अच नाक मतुच्यूय् ा अवसथ्मेधय् े असलय् नातर तय् चाय् ा शर री माधय् े सव् मा ी चकधर नां ी दहे पर्वशे केलय् चा ी आखय् यिक ाआपलय् ला ाऐकणय् ता यते े त ो दिवस. शके भ ता भ दार्पद शकुल् दिव्त् यी चा ाह तो .ा विश ला दवे चाय् पातन् ची े न वा म लाह्दवे ीअस े ह तो े तय् ाद? सपर्द या चा े अनयु या ही तोय् .ा तय् माळ्ठे द?सपर्द या चा े सवर् विच रा तय् नां ओगं कीत् कले ह तो े द? वार तय् चां े अस मी अस मी शर्दध् ा दखे ली ह तो .ी तय् ा द? वार असललेय् ा नि?तेनू हरप ळादवे पतुर तय् नां पार ?ा झ ला .ा अश तीय् चां ी नित तां शर्दध् ा ह तो .ी हरप ळा ह अा तिश्य कुश गार् आ णि हट्ट सीढ्म वा चा अासलय् माळ्ठे आपलय् ा पतन् ीकमल दावे ीस बोत तय् चा ानहेम ीव दा ह तो अस,े य ाक टौ बुंिक क टौ बुंिक व दा ला ा कंट ळानू एके दिवश ी ल बां य तार्से ठा ी र माटके य ा ग वा ी निघनू गले े असत ना ताय् नां आीपल मी ता मा लाह्दवे यी नां दाखे ली कळ विल े य या तार्मेधय् े च लात असत ना ताय् चां आीपलय् बार बोर आललेय् ला को चां वी टा चकुल ी तवेह ा तय् चां ी प याव टा ह ी ऋ दिधरु काड े वळल .ी त ो दिवस चतैर् शदुध् पचंम ची ा ह तो .ा तथे े तय् चां ा प हिलय् दां ा प?रचय शर् गी विदंपर्भच्यु ा न वा चाय् ा विदव् ना ा स बोत आल .ा य ा ठिक णा हीरप ळा दवे चा े न वा शर् गी विदंपर्भनु े मतर पोदशे क?न चकधर सव् मा ीअस े ठवेल े .तवेह ाप सानू मह नाभु वा पथं माधय् े त े य ान वा ? प सा आल े क हा ी वषरा न्तर तय् चां ा विव हा औरगंळ ा न वा चाय् ा शहर ता ली स मावदे ी बर् ?ाण चाय् ा कमळ न ईक य चांय् ा मलु शी ी हसं बा ा य चांय् शा ी झ ला .ाहसं बा ा ह ी उपवर झ लाले ीह तो पीण तिचय् ामन ता क णोत हा ीप?ुष पर् ति बिबं नवहत.ं तिच े वय् ?िमत्व अ तिश्य निखळ अस े ह तो े . तवेह ताय् मान वार चकधर तिचय् मान ता बसल े आ णि तिन े तय् नां लागन् सा ह को रा दिल .ा चकधर सव् मा आीनके ठिक णा ी भर्मण क? ल गाल े सथळ चा ी प हाण ी करत ा चकधरसव् मा ी अचलपरु मह्ज े (इल पीरू) य ाग वा माधय् े र मादवे ोर ओदरण या चांय् ार जाय् मांधय् े आल े असत नां ा तय् नां ी आपलय् ा र जाकनखे ा चकधर चांय् ा सव् धा नी केल े असखंय् विनवण ी केलय् नातर चकधर नां तीय् रा जाकनखे मीह्ज े उम दावे सीमवते विव हा केल .ा चकधर नां ीस सारच े तिच े न वा ग रौ ठीवेल े आपलय् पातन् ीग रौ सी बोत त नी वषर् गह् ससं रा केलय् नातर तय् चां े मन ससं रा मांधय् े रमल े न हा ी चदंभ गाते री ी जलकर्?ड ा करत ना ा प णाय् चा ा अर्द जा न आलय् ना े चकधरसव् मा ी ख लो ख लो प णाय् ता बडु ला े ह वी तारा र्ग रौ दीवे चीय् ाक ना वार पडत चा तय् चां े अक ला ी निधन झ ला े थ डीय् ा क ळा नातर चकधर सव् मा ी प णाय् तानू ब हारे आले .तय् चांय् ा क ना वार ह ी व तारा र् आलय् नातर तय् नां ी तय् ा सथळ वा?न सथल तार केल े तवेह पा सानू खरय् ा अथरा न् े चकधर सव् मा नीं ी मह नाभु वा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्च रा क यार् स?ु केल े मह नाभु वा पथं ह शाबद् ? ना?ेर चांय् का लाखडं पा सानू तर मध्मनु ई?र पाय?त मह ना अनभुव ी ल को चां ा पथं अस ा त ो मह नाभु वा पथं अस हा ी उलखे आपलय् ला ामह नाभु वा पथं स हाितय् माधय् े आढळत ो एकंद?रतच ज वी, दवेत ,ा पर्पचं व परम?ेर य ा श??वर आध ?ारत ह ा मह नाभु वा पथं सम जा ला ा एक ा वगेळय् ा बदुध् कीवच चा ी ओळख क?न दते ो आजपय?त ह ी ओळख फ? मह नाभु वा पथं ना े क?न दिल ी आहे असहे ी ह ा अभय् सा करत ना ा पर्कषरा न् े न दोवत ा यईल. मह नाभु वा पथं ला ा चकधर सव् मा चीं े अ धि? ना ल भाललेय् ा य ा पथं माधय् े आपलय् ला ा शर् कीषण् ला ाकेंदर ती मह्नु तय् नां ी आपलय् ा पथं चा ीपणूर् रचन ा केलले ी दिसते मह नाभु वा पथं ला ा तय् नां ी मह ताम् ा पथं उफर् जयकृषण् पथं, अचस्तु पथं अश वागेवगेळय् ना वा ना े ह पथं ना े मह रा षाट्ट माधय् े क?न एक ा नवय् ा पथं चा ी नि मिरत् ी केल .ी पर् राभं चीय् ा क ळा माधय् े मह नाभु वा पथं ना े आपल े लखेन ह े सकंेत लिप ी मह्ज े सकळ ी लिप मीधय् े केल े य ा लिप ची ा प हिल ा पर्य गो रवळ बो सा य नां कील .ा मधय् े तय् नातर आपलय् ला अास े दिसते क? सदंुर ी लिप ,ी प रा म डालय् लि पि, अक लिप ,ी शनूय् लिप ,ी सभुदर् ा लिप ,ी शर् लीप आीश ा अनके वगेवगेळय् पार्क रा तानू य ापथं चा े लखेन ह े सम जा साम रो यऊे ल गाल े जय् पार्म णा े व राकर ीसपर्द या ना े एक वागेळय् ा लिप ची ाश धो ल वाल ा.तय् ा लिप ी मधन् आपल े स हाितय् निमरा ण् केल े त ी लिप ी मह्ज े दवेन गार ी लिप ी ह तो .ी तसचे मह नाभु वा पथं ह ा दखे ली आपलय् ा वगेळय् ा पर्क राचय् ा सव्?प वार व शै?य् े य वार धय्ये वार ध रोण वार ठ मा पण े क यार्त क?न स हाितय् माधय् े एक म लो चा ी भर घ लानू मह नाभु वा पथं आ णि स मा नाय् म णास चाय् ा मन माध ली असलले ी दवै ी श?? दरू क?न म णासू मह्नु तय् माधय् े पचं मह भातू य ता ली श?? ज गात् करणय् चा े क यार् मह नाभु वा स हाितय् ना े केलले दिसते य ा सपणूर् विषय चा ा स विसत्रपण े अभय् सा आपण तय् ा घटक मांधय् े करण रा आहे तो. मह नाभु वा पथं चा ी पवूरप् ठीक ा अभय् साणय् ता अग दोर य ा घटक मांधय् े आपलय् ला का णो क णोतय् मादुघ्

चां अभय सा कर याच आहे ते पर्थमत पः हा? य माह रा षाट् माधय्े दयन यी झ लालेय्
अवसथ्ने मारगळललेय् अवसथ्ने नू ब हारे क ढानू य ा सपंद या नां ि एक ा वगेळ्य् ा
वळण वार स मा नाय् जनतले ा नऊन ठवेणय् चाे क यार् केलेे य माधय्े मह नाभु वा पथं, व
राकर सीपंद या, समथर् सपंद या, लिंगं यात पथं. द?सपंद या अश ा अनके सपंद या चाे य गोद
ना स हितय् सा ठा ि अ तिश्य मह?व चाे ठरलले ं आहे .प हिलय् ा घटक मांधय्े आपण
मह नाभु वा स हितय् वार तय् वार त ि निगड ती सपंणूर् आदय् गदय् आ णि पदय् अश ा द
नोह ि पर्क रा तानू झ लालेय् ा स हितय् नि मिरत् चीय् ा च?रत् गर्थ वार थ डोकय् ता पर्क शा
ट काण रा आहेत. य माधय्े न गादवे चा यार्, मह झांभट, चकधर् सव् मा ि के शिर जा ब सा,
भ साक्रभट्ट ब रो कीर चांे द मा दोर प डंित अश ा अनके विदव् ना नां ची?रत् गर्थ लिह?न
आपलय् ा धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा केलले ा दिसत .ो मह नाभु वा पथं अभय सात ना
ा आपलय् ला ा बरय् चा लह ना सह ना सदंभ?ा च ा किंवा अखय् यिक च ा उलगड ा ह
तो .ो य ा आखय् यिक ा मल्लजे मह नाभु वा पथं ता ली जेे क हा ि पर्वतरक् आहेत. तय्
नां आपलय् गा?ु शिषय् ला सा गांितलले ा ब धो आहे . आ णि ह ा ब धो तय् नां ि अ तिश्य
लह नासह ना पर्सगं आ णि ग ?ो चीय् ा सव?प माधय्े आपलय् ा शिषय् नां ा स गांनू तय्
चांय् काडनू पर्तक्के ग?ुल ा अप ?ित असण राे स हितय् निमरा ण् क?न घतेलेे हे मर ठा
ी इ तिह सा माधय्े अ तिश्य ग रौव साद अश घीटन आहे सकळ ा लिप तीनू केलेे ? चा
पा हिल पार्थ गो रवळ बो सा य नां ि केल .ा तवेह पा सानू मह नाभु वा पथं चाे स हितय् हे
वगेवगेळ्य् ा लिप मीधय्े लि हिले जेे जेे ल गालेे तय् नांतर सकळ ा लिप िनंतर सदंुर
ी लिप ची ाह िपर्य गो केलले ा आपण ला ा दिसत .ो सदंुर ि लिप िनंतर म डालय् लिप
,ी अकं लिप ,ी शनूय् लिप ि सभुदर ा लिप ,ी शर् ि लिप ि य ा सवर् लिप चीं ा पर्य गो
मह नाभु वा पथं चांय् ा स हितय् लखेन सा ठा कीलले ा आढळत .ो मह नाभु वा व डाम्य य ा
घटक चां ा अभय सा करत ना ा आपण य ा घटक मांध ली व डाम्य नी नि मिरत् िम गा ली
पर्रेण -पर्व?ृ ि आ णि य पाथं चाे सव?प य ा विषय वार तरे वाय् ा शतक ता ली क लाखडं
माधय्े य ा पथं नाे केललेे स सांकृ तिक प ?ारभू ि य ा विषय वार य ा विषय
बाददलच मी हित जी णानू घणे रा आहे तो २.३.२ व राकर सीपंद याः एकंदर तीच अकर वाय् ा
आ णि ब रा वाय् ा शतक माधय्े मह रा षाट् माधय्े वगेवगेळ्य् ा पर्व हा तानू विच रासरण
ी तिश्य पर्गलभण्णे म डालय् जा ता ह तो .ी मह नाभु वा पथं चाय् उदय चाय् आग दोर मह
रा षाट् माधय्े सतं पर्भ वाळ ती ली सतं ना आपललेे स मा जिाक क यार् अ तिश्य उतकृ?पण
े सम जा मन वार र बा विले ह तोे सवरस् मा नाय् चांय् ा मन माधय्े घर क?न व राकर ि
सपंद या नाे तय् नां ा आपलसेे क?न घतेलेे ह तोे अधय् ताम् य सा राखय् ा विषय चा ा
प?रचय क?न धमरा च् ा पर्स रा केल .ा भ गावत धमरा च् ा पत का ामह रा षाट्भर पस?न
हर िन मा चा ाजप क?न जय जय र मा कृषण् हर िस सावरस् मा नाय् म णास ला मालूमतं
दिल ा व राकर सीपंद या ह माह नाभु वा पथं पा?ेे ा वगेळ्य् मात चा आ णि त?व? ना चा हा
तो ा द नोह पीथं चाय् पार्रेण अा तिश्य वगेळ्य् साव?प चाय् ा ह तोय् .ा व राकर िसपंद या
ह ाब रा वाय् ाशतक ता उदय ला आल .ा मह रा षाट् ता ली ह ासपंद या अ तिश्य मह?व चा
ासपंद या ह यो. य ासपंद या ला ा'भ ?िसपंद या' अश ान वा नाे दखे ली ओळखलेे ज
ताेे भ गावत धमरा च् ा पर्स रा आ णि पर्च रा करणय् चाे उ दिद?चय् ा नि मिरत् तीनू मह
नाभु वा ह ा सपंद या उदय ला ा आल .ा य ा सपंद या चाे जेे क यार् आहे तेे सम जा
चाय् ा ल कोउदध् रा सा ठा ि पर मोदध् रा सा ठा िसनु सम जा माधय्े निमरा ण् झ लालेय्
ादयन यी प?र सिथ् ली ा सधु राणय् सा ठा ि य ा सपंद या चा ा उदय झ ला .ा य ा सपंद
या चाय् ा केंदर्सथ् ना ि भ?? असनू विठठल हेे तय् चाे आर धाय्दवैत आहे 'जय जय र मा
कृषण् हर 'ी ह ातय् चां ामलूमतं आहे . एकंदर तीच भ गावत धमरा च्े ज ि मुखय् विदय्
पा ठी पढंरपरू यथेे आहेे विठठल हेे सपंणूर् भ??मय असलय् नाेे य ा स हितय् चाय्
ा केंदर्सथ् ना ि आर धाय् भक्त ि आहेे तय् माळे विठठलमय झ लालेे असेे ज वीन अधय्
ताम् आ णि परम थारा स् ठा ि म ?ोपर् ?ा ि उददशे चाय् ा नि मिरत् तीनू आलेे आहेे व
राकर ि सपंद या ला सातं चां ाश िद घीर् अश पीरपंर ला भाललेे ि आहेे य सातं मांधय्े सतं
? ना?ेर, सतं एकन था, सतं र माद सा, सतं तकु रा मा य ा सपंणूर् सतं चांे क यार् य ा व
राकर ि सपंद या सा ठा ि अ तिश्य मह?व चाे आहेे सतं कृप ाझ ला ।ी इम रात फळ
आल ।ी ? नादवेे र चिल पा या ।ा उभ ?ारले दवे लाय ।ा न मा ातय चा ा किंकर । तणे
े र चिले तुे आव रा। जन जीन दारन् एकन था। ख बां दिल भा गावत। तकु झा ला साेे कळस
। भजन कर ास वाक शा। अश यी धामरा च् ि शिकवण य ?ा को तानू आपण सा दिसते
भ??, ? ना, वै गाय् य चांे पर् तिप दान करण रा ा ह ा सतं स हितय् सपंद या मह रा षाट्
माधय्े अ तिश्य ल को पिर्य झ ला .ा य ा भ गावत धमरा च् ा पत का ा पजं बापय?त नणे
राय् ा न मादवे चाे भ वा वि? अ तिश्य विठठल चरण ि सम पिरत् केलेे ह तोे तरे वाय् ा
शतक माधय्े सम जा माधय्े व ढाललेे ा अंधक रा दरू करणय् सा ठा ि व राकर ि सपंद या
चा िसथ् पान झा ला .ी य सापंद या नाे अधय् ताम् चा जी डो घऊन आपले स हितय् र चिलेे
'जय जय र मा कृषण् हर 'ी ह ा य ा पथं चा ा मलूमतं आहेे व राकर ि पथं चाे सपंणूर्
व शै?य् एक ा ? को मांधय्े स मा वाललेे आहेे ह सापंद या ल किाक पर्रेण नां पार् धा नाय्
दणे रा हा तो .ा अधय् तिाक नि?पण करण राे पर् तिप दान गर्थ हेे सवर् ससंकृत् ल को
तानू पर् राभं कळा तानू सतं नां ि आपल ि स हितय् नि मिरत् की?न सवरस् मा नाय् म णास
चाय् ामन वार अ धिर जाय् केलेे . हचे य सापंद या चाे फ लित मल्ल वाेे ल गाले. मह रा षाट्

माध्यं जे पचा महव चाे सपंद या उदय ला आले तय चां सीपणूर विवचेन र.ा र. ग
 सो वाी य नांी पचा भ ?िसपंद या या गर्थ मांध्यं अतिशय स विसत्र विसत् रा नाे
 केलले आहेत. व राकरी पथं चाय सापंद या माध्यं अधय ताम् चाे नि?पण करण राे विवचेन
 आ णि आतम् विषक् रा तसचे सतं च?रतर्पर गर्थ चांा सम वाशे आपलय् लाा प हा याला
 मिळत.ो य माध्यंे ससंकृत गर्थ वार झ लालेी ट कीा ह दीखे ली सवतंपणंे अधय ताम्
 चाे नि?पण आ णि परम थारा च्ा स रा स गांण राे आहेत. एकंदर तीच परम?ेर चाे अ
 सित्तव् सवरत्र आहे. असंा म नाण राा हा पथं असनू तय चांी स हातय नि मिरत्ी ही
 सहज आ णि उतस्फूत् असनू उतवत् आतम् विषक् रा करण राी आहे. हे व राकरी सपंद
 या चाे महव चाे विशेषे आहे. परम?ेर बाददल ची असलले तीळमळ ह आीपलय् लााय
 तानू वय? ह तोे तसचे सतं एकन था य नांी आपल ली स हातय नि मिरत्ी ही सम जा
 माध्यंे पर्व लित असललेय्ा वणरा न्सु रा क?न आपलय्ा भ गावत धमरा च्ा परेणंा स
 गांितलय्ा मळ्जेे सम जा माध्यंे अशि ?ित असललेय्ा वगेळय्ा सम जा सा ठाी सम
 जा गट सा ठाी भ ?ाडे तर मध्यमवग?य सां ठाी अभगं चाी रचनंा आ णि उचच्चण?य य
 सां ठाी एकन थाी भ गावत यंा गर्थ चाी नि मिरत् कील.ी तय माळे य पाथं चाय्ा परेणं
 याा भ रातभर पसरललेय् माळु ताच ल को दोध् रा ह याा पथं चाा मलू धा रा आहे. २.३.३ न
 था पथं :- जय् काळामाध्यंेमहाराषाट्राहाेसपंदयाउदयला आले त कोळामहाराषाट्राचाय्
 जाडणघडणचीा महवचााकळा हतो.ा तय्माळे नकक? तय्ासवर् पथंतानू तय्ाकळाला
 ापरेणंाआणि एक अधय्ताम्वाीजडो मिळलाीय्ासवर्सतंचांेकयाआपलय्ामहाराषाट्राचाय्
 ाजडणघडणसीठाी अतिशयमहवचाेमनालेआहे. य्ावगांम्य निमिरत्मीध्य
 ेसवरच्यथंसांराखेसनतानसपंदया हा पथं दखे ली मर ठाी ससंकृती आ णि व गांम्य चाा
 जडणघडण सी ठाी म लो चाा ठरल.ा य्ा सपंद या चाे सपंणूर पर तां यंा न था सपंद
 या ता ली विच रा नांी पर्?ेरत ह ऊोन ग रो?न था नाे सपंणूर म्ह रा षाट्रभर आपलय्ाय
 ापथं चाा पर्स रा आ णि पर्व रा केल.ा ब धो आ णि श धो घणेय् माध्यंे हा पथं अतिशय
 अगर्सर ह तो.ा ग रो?न था पवूर य पाथं चाीज पी ?ारभू मीळे आपलय् लाादह वाे ते
 अकर वाय्ा शतक माध्यंे मिळत ता मळु ताच तवेहा महसदू गझन चीय्ा नतेतूव् खा लाी
 उ?र भ रात माध्यंे मसुलम ना चांे आकर्मण स?ु ह तोे आ णि हा कळा स सांकृ तिक
 जडणघडण चीा जबरदसत् ह दारंा दणे राा क लाखडं ह तोा इसल् माी पथं चाा अ
 तिशय पर्भ वा यंा कळा माध्यंे आपलय् लाासफु?पथं मांध्यंे आढळत.ो २.३.४ द? पथं:
 द? सपंद या हा इसल् माीर जावट चीय्ा ऐन मध्यकळा ता उदय लााआल.ा द? सपंद या
 हा हिदंु पर्जचे छाळ ह तो असललेय् काळा माध्यंे सम जा ला धारी दऊन आच रा धमरा च्
 उापदेशे यंा सपंद या नाे केल.ा शर् पी दावल्लभ आ णि न सिहं सरसव्ती हे येा सपंद
 या चाे पर्णते हे तोे द? वात रा मळ्णू ओळखले ज ता ह तोे य सा वोळय्ा -ओवळय्
 ाय ाज ता चीय्ाजनम् ता उचच न चीतलेा पर् धा नाय् दणे राा पथं सपंद या आहे स?व,
 रज, तम यंा तिनहंीगणु चांी ऐक्यदशरक् बर्? ,ा विषणू महशे यंा तिर्मतू?चे एक?प
 असंे द? हे तय चांे आर धाय् दवैत आहे. इसल् माी कळा माध्यंे जे आकर्मण झ
 लाे तय माध्यंे म त्तिरभ्जनं स राखे सरं?ण ह णोय् सा ठा दी?मतू? ऐवजी प दाकुा बसणय्
 सा पर् राभं केल.ा शर् पी दावल्लभ, न सिहंसरसव्ती, सरसव्ती गगं धार जन दारन् सव् मा,ी
 एकन था, द सा पोतं हे येा सपंद या ता ली महव चाे प?ुष आहेत. ग?ुच?रतर हंा यंा
 महव चाा गर्थ ई?र चाे सव?प दणे रा आहे ई?र हा कवेळ चतैनय?प नसनू तो सव?ा
 चय्ा आतमध्यंे भिनन् भिनन् नसनू ? ना तजे अस ?ाप ध राण करण रा आहे. तय माळे य
 ाधमरा म्थय्े य गो, धमर् आ णि सगणु. सगणु पो सान ाय लाा पर् धा नाय् दिलले आहेत.
 यंासपंद या चाा आच रा, धमर्, ग?ुच?रतर, द सा पोतं, ग ती णारव, ग ती थारब् धो च दंिक
 ,ा पणज की राण, कृषण्द सा, ग थाा अशा गर्थ तानू आपलय् साम रो आलले आहेत. २.३.५
 समथर् सपंद या :- समथर् सपंद या हाासतर वाय्ाशतक चाय्ाउ?र धारा त उदय ला
 आल.ा यंासपंद या लाासतं र माद सा चांे विच राधन ल भालले आहेत. तवेहासतर वाय्
 ाशतक माध्यंे मह रा षाट्र असम् नाी सलुत ना चीय्ाकच टाय् ता स पाडल हा तो.ा तय्
 माळे मह रा षाट्र पणूरत् असत् वाय्सत् झ ला हा तो.ा ध मिरक्तकेडे अधिक झकु ल गाला
 ह तो.ा मळ्णूच यंा र जाक?य ध मिरक् स मा जािक प?र सिध्तीनू द खु: साह व दिक वणरा
 श्रम धमरा म्थय्े पनु?जज् वीन करणय् सा ठाी र मा चाी उप सान ाकरण,े ह चा एक म गा
 समथर् सपंद या लाा दिसत ह तो.ा क णोतय् हाीपदध्तीने पवूरव् असण राेपवूरज् वीन
 हे सिध् कर वाे य सा ठा सीमथरस्पंद या आपले क यार् ज मो नाे मह रा षाट्र माध्यंे क? ल
 गाल.ा य ला चा समथर् सपंद या आ णि द सा सपंद या अशा द नो न वा नाे सबं धील जे
 ताेधमरा च् उीप सान का?न कमर् ? ना य चा पथं लाार माद साीसपंद या आहे किं वार
 माद साी पथं असहेीसबं धील गेले शर् री माचदंर हीर माचदंर चाे मखुय विच रा य
 ापथं लााल भालले आहेत र माचदंर चाे पर्मखु दवेत ाअश ामधय्वत? सकंलप्रतेनू हापथं
 मह रा षाट्रभर विसत् रालागलेा य चाीआर धाय् दवैत हनमु ना हे आहे तय माळे र
 मानवमीआ णि हनमु ना जयतंीहे दे नोहीसण समथर् सपंद या माध्यंेअतिशय महव चाे
 म नाल गेले आहेत समथर् सपंद या जवेहाउदय लााआल.ा वय्वह रा, अधय ताम्, र
 जाक राण आ णि र मा भ?? य चांा धय् सा घऊन ल को दोध् सा ठाी हा पथं सजज् झ ला
 .ा समथर् सपंद या चाे क यार् यंा पथं सा ठाी अतिशय महव चाे आहे र मा चाीउप
 सान ाक?न आपल लीम हिम ासमथर् सपंद या नाे आपलय्ा शिषय् नांादऊन मह रा

षाट्भर आ णि भ रातभर अकर शा े मठ चां ीसथ् पान ाकेल .ी तय् ?ा? नी े ह ापथं अ तिश्य वभैव सपंनन् अस हा तो .ा समथर् सपंद या ला सातं र माद सा चां े य गोद ना ल भालले े असलय् माळे तय् चांय् गार्थं तानू य सापंद या चा े सपंणूर् त?व? ना ह े मह रा षाट् ता ली ल को नां आ णि सवरस् मा नाय् जनतले अा तिश्य म लो चां े ठरले े य माध्य े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो आ णि आणख ीक हा ीरचन ाय ाह तोय् .ा य माध्य े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो ह सीवर् गर्थ य सापंदय सा ठा ीफ रा उपय?ु ह तो .ी 'द साब धो' आ णि 'मन चा े ? को' ह े द नोह् ी गर्थ समथर् सपंद या सा ठा ी अ तिश्य मह?व चा े म नाल े गले े र माद सा नां ी आपलय् ा पथं चा ा पर्स रा आ णि पर्व रा मह रा षाट्भर करणय् सा ठा ी ज गा जो गा ी मठ चां ी सथ् पान ा केल .ी य ा मठ चांय् ा म धाय्म तानू तय् नां ी ब रा ा वष? सपंणूर् भ रात माध्य े अनके ठिक णा ीत थीरस्खळ भीटे ी दिलय् .ा आ णि आपल े शिषय् आ णि अनयु या सांह य सापंद या चा े मळू महतव् ल को नां सामज वानू स गांितल .ी मखुय् ः य ा सपंद या चाय् ा परेण ा आहते. मह रा षाट् चा ी झ लाले ी दयन यी सिथ्ती ह ी समथर् सपंद या ला ा पवूर्वत् करणय् सा ठा ी समथ?ा न ी सपंणूर् मह रा षाट्भर भ रातभर अकर शा े मठ चां ी सथ् पान ा केल .ी य माध्य े अनके पर् तां मांध्य े तय् नां ी आपल े अनयु या ी निमरा ण् केल.े य ा अनयु या चांय् मा धाय्म तानू तय् नां सीमथर् सपंद या चा े त?व? ना ल को नां सामज वानू स गांणय् सा ठा ी द साब धो य गार्थं मांथनू ल को नां अादव्त् सिदध् तां चा मा गार् द खा विल .ा तय् सा बोतच तय् नां भी??च ी ज डो क?न वय्??मतव् चा े विच रा ल को सांम रो म डाल.े र जाक?य, ध मारक्, स मा जािक प?र सिथ्तीनू द खु: साह व दिक वणरा श्रम धमरा म्थय् े पनु?जज् वीन करणय् सा ठा ी र मा चा ीउप सान ाकरण,े ह चा एक म गार् समथर् सपंद या ला ा दिसत ह तो .ा क णोतय् हा पीदध्ती नी े पवूर्वत् असण रा े पवूर् ज वीन ह े सिथ्ती कर वा.े य सा ठा ीसमथर्सपंद या आपल े क यार् ज मो ना े मह रा षाट् माध्य े क? ल गाल .ा य ला चा समथर् सपंद या, द सा सपंद या असहे आश ाद नो न वा ना े सबं धोल े गले.े धमरा च् ीउप सान ाक?न कमर् ? ना वय्वह रा अधय् ताम् र जाक राण आ णि र मा भ?? य चां धाय् सा घऊन ल कोदध् सा ठा ी पाथं सजज् झ ला .ा समथ?ा च े आ णि तय् चांय् सापंद या चा े क यार् य पाथं सा ठा ी तिश्य मह?व चा े आह.े र मा चा ीउप सान का?न आपल ी म हिम ा समथर् सपंद या ना े आपलय् ा शिषय् नां ा दऊन मह रा षाट्भर आ णि भ रातभर अकर शा े मठ चां ीसथ् पान ाकेल .ी तय् ा?? नी े ह ापथं अ तिश्य वभैव सपंनन् अस हा तो .ा समथर् सपंद या ला ासतं र माद सा चां े य गोद ना ल भालले े असलय् माळे तय् चांय् ागार्थं तानू य ासपंद या चा े सपंणूर् त?व? ना ह े मह रा षाट् ता ली ल को नां आ णि सवरस् मा नाय् जनतले अा तिश्य म लो चां े ठरले े य माध्य े क?ण ?ाके, एकव सी सम सा ी र मा याण,े मन चा े ? को, द साब धो अश ा रचन ा य ा सपंदय सा ठा ीमह?व चाय् ठारलय् .ा. महाराष्ट्रमाध्य े ज ेअनके पतं उदयला ाआल ेतवेह् ा हिदं ूधमर्,र्बदौधमर्,र् खिर?नधमर्,र् शिख धमर्अश ावगेवगेळय् ाधमर् प्पथंमांध्य ेह ाविशलाअस ाधमर्अस ाशबद्आपणउलखेकरत ो भरतपीससंकृत मीळुताचह आश ीविविधपर्कराच सीसंकृत आीह ेयमाध्य ेअनकेवषैण्वपथं, शवैपथं,महनाभुवापथंभ?ि सपंदयाअस ेवगेवगेळपथं विभगाले गलेले ेआहते. आपल पीर्गंत तीप सा ा पर्? : न था सपंद या ह ानमेक ाक णोतय् ाक ळा माध्य े जनम् ला ाआल ?ा तय् चा ीप ?ारभ्मू ी स गा .ा

२.४ सम रा पो थ डोकय् ता एकंदर तीच तरे वाय् शातक माध्य े मह रा षाट् माध्य े वगेवगेळय् पार्व हा तानू विच रासरण ी अ तिश्य पर्गलभ्पण े म डालय् ा ज ता ह तो .ी मह नाभु वा पथं चाय् ा उदय चाय् ा अग दोर मह रा षाट् माध्य े सतं पर्भ वाळ ती ली सतं नां आीपल े स मा जािक क यार् अ तिश्य उतक्?पण े सम जा मन वार र बा विले ह तो.े सवरस् मा नाय् चांय् ा मन माध्य े घर क?न व राकर ी सपंद या ना े तय् नां ा आपलसे े क?न घतेल े ह तो.े अधय् ताम् य सा राखय् ा विषय चा ा प?रचय क?न धमरा च् ा पर्स रा केल .ा भ गावत धमरा च् य् ापत का ामह रा षाट्भर पस?न हर ीन मा चा ाजप क?न र मा कृषण् हर ी अस सावरस् मा नाय् म णास ला मालूमतर् दिल .ा व राकर सीपंद याप?े ामह नाभु वा पथं चा े त?व? ना अ तिश्य वगेळय् साव?प चा े ह तो.े व राकर पीथं ता ह अादव्त् सीपंद या ह तो .ा व राकर सीपंद या चा े स हाितय् चा ा आशय ह ा अल कौक असल ा तर ी तय् चा ा आशय ह ा ल कौक सव?प चा ा ह तो .ा मळ्ज े तय् का ळाचय् ासम जावय्वसथ्ले ाअनसु?न ह तो .ा य उालट मह नाभु वा पथं ह दाव्त् मीत चा अासनू मतू?पजू ना का राण रा हा तो .ा ज वी, दवेत .ा पर्पचं व परम?ेर य ता?व? ना वार आध रालले हा पाथं म त्तिरपूजे?े मानषुय् चाय् आातम्प्य माध्य े असखंय् परम?ेर चा े ?प स मा वालले ा आह े अस ा म नाण रा ा ह ा पथं ह तो .ा म त्तिरपूजे?े ा वय्?? पजूले ा पर् धा नाय् दणे रा ा महनभु वा पथं असलय् माळे ह दावै वार अवलबंनू नवहत .ा दवैव दा ह माह नाभु वा पथं ना े न का राल .ा य उालट व राकर पीथं ह दावैव दा ला ाध?न मनषुय् ला आाधय् ताम्क परम थार् कर याल ा शिकवण रा हा तो .ा य ाद नोह पीथं चाय् ापर्रेण ाखपू वगेवगेळय् ाह तोय् .ा मह नाभु वा पथं चा े ततव? ना अभय् सात

ना आपल्य ला आस े दिसत ो क? शर् कृषण हे य चां े आर धाय् दवैत आह.े तय्
माळ्ठे पचंकृषण् वार आध ?ारत ह ी सकंलप्र ा आह.े य ा सकंलप्रते ली पचंकृषण् मळ्ठे े मह
नाभु वा मधय् े असलले े मह?व चा े पर्णति े आहते जय् चां े विच रा मह नाभु वा पथं ला ा
ल भाले आह.े तय् माधय् े मह नाभु वा पथं माधय् े शर् ी द? तार्ये पर्भ,ू शर् ी चकधर सव्
मा ी र उळ, शर् ीग विदंपर्भू आ णि शर् ीचकधर सव् मा आश ीय चां गी?ु परंपर
आह.े य ाग?ुपरंपरले ा म णा व पथं माधय् े आदय् दवैत अस े दखे ली सबं धोल े ज ता
े आ णि य ा आदय्दवैतल ा 'पचंकृषण् अवत रा' अस ं म नाल ं ज ता.े ह ा पचं कृषण् वात
रा म ना व पथं माधय् े अ तिश्य मह?व चा ा म नाल ा गले ा तरे वाय् शातक माधय् े उदय
ला आलले माह?व चा सापंद या मळ्ठे मह नाभु वा पथं चा आपण सा उललखे कर वा ा ल गात ो
मह नाभु वा पथं ह ा म त्तिरप्ज्जुले ा अम नाय् करत ो .तय् माळ्ठे य ा पथं चा ी शिकवणकू अ
तिश्य वगेळ्य् ासव्प चा ीअश ीआह.े आपल ापथं चा ापर्स रा मह रा षाट्भर य ा पथं ना
े करणय् सा ठा ी ठ की ठिक णा ी आपल े अनयु या ीसथ् पान केल.े अनयु या चांय् ाम
धाय्म तानू आपल्य् धामरा च् ापर्स रा आ णि पर्च रा क?न आपल्य् धामरा च् े ततव? ना अ
तिश्य स धाय् सा पोय् ा भ षामेधय् े जनस मा नाय् म णास चाय् ा मन माधय् े र वोल.े आ
णि हचे मह नाभु वा पथं चा े वगेळपेण म ना याल पा हाज.े मर ठा ी स हाितय् माधय् े एक म
लो चा ी भर घ लानू य ा सवर् पथं नां ी आ णि स मा नाय् म णास चाय् ा मन माध ली असलले
दीवै शी?? दरू क?न म णासू मळ्ठे तय् माधय् े पचं मह भातू आत ली श?? ज गातू करणय् चा े
क यार् मह नाभुव स हाितय् ना े केलले दिसते मह रा षाट् माधय् े दयन यी झ लालेय् ा
अवसथ्ले ा मरगळललेय् ा अवसथ्तेनू ब हारे क ढानू य ा सपंद या नां ी एक ा वगेळ्य् ा
वळण वार स मा नाय् जनतले ा नऊन ठवेणय् चा े क यार् केल े . य माधय् े मह नाभु वा पथं,
व राकर ी सपंद या, समथर् सपंद या, लिगं यात पथं, द?सपंद या अश ा अनके सपंद या चा े य
गोद ना स हाितय् सा ठा ी अ तिश्य मह?व चा ं ठरलले ं आह े . २.५ पर्? वाल :ी अ) ख
ला ली पर्? वारं द घीर् सव्प ता उ?र े लिह ?ा १. मह नाभु वा पथं चा े सव्प स गा ?ा २.
व राकर सीपंद या क णोतय् ाघटक वारं आध रालले आह े त े स गा ?ा ३. द? सपंद या चा े
सव्प स गा ?ा ४. न था सपंद या ह नामेक का णोतय् ाक ळा माधय् े जनम् ला आल ?ा तय्
चा पी ?ारभू ी सगा.ा ५. समथर् सपंद या चा भी म्कू सा गा ?ा ब) ख ला ली विषय वारं थ
डोकय् ता ट पी ा लिह .ा १. लिळ चा?रतर् २. ग?ुच?रतर् ३. द सा पोतं ४. न थापथं ५. समथर्
सपंद या २.६ सदंभर् ् गर्थ : १. तळ्ठे शं ग ,ो मह नाभु वा पथं आ णि तय् चां े व डाम्य
वह नीस पर्क शान, पणु े १९७६. २. भ वा े वि. ल., मह रा षाट् स रासव्त्, मबंुई प पाय्लुर पर्क
शान, १९६३. प चाव ीआव?ु .ी ??????? हिंद ू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां कीलले ी व
डाम्य नि मिरत् ी १ अ. खिसत् धी मिरय् नां कीलले वी डाम्य नि मिरत् ी घटक रचन ा ३.१
उददशे ३.२ पर्सत् वान ा ३.३ फ दार सट् फीनस् ३.४ फ दार कंुआ ३.५ स लादं जा ३.६ प
दार ीआलमदै ३.७ सम रा पो ३.८ सदंभर्ग्रथंसचू ी ३.९ परूक व चान ३.१० पर्? वाल ी ३ ३.१
उददशे : १) हिंद ू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां ीकेललेय् वा डाम्य नि मिरत् वी ापरचय क?
न दणे.े २) खिसत् धी मिरय् चांय् मार ठा गीर्चनचे े सव्प सप? करणे.े ३) फ दार सट्
फीनस्च े वय् ?ितव् आ णि गर्थकतत्तूरव् चा पा?रचय क?न दणे.े ४) फ दार कंुआ य चां े
वय् ?ितव् आ णि गर्थरचन चां ीचचरा ् करणे.े ५) स लादं जा य चांय् ागर्थसपंदचे ीचचरा ्
करणे.े ६) प दार ीआलमदै य चांय् का यारक्तत्तूरव् चा पा?रचय क?न दणे.े ३.२ पर्सत् वान :ा
मध्यगु नी मर ठा ीव डाम्य मखुत्त ध: मारक् सव्प चा े अस े आह.े हिंद ू ह ाधमर्
मखुय् धमर् ह तो .ा तय् माळ्ठे हिंद धमरा श् ीसबं धंित लखेन अ धिक पर्म णा ता झ ला.े
हिंद धम?ा तगरत् वगेवगेळे पथं व ा सपंद या निमरू ण् झ ला.े तय् माळ्ठे पथं यी सव्प चा े
लखेन म ठोय् ा पूर्म णा ता झ ला.े मध्यगु नी मर ठा ी व डाम्य वि विध धमरस्पंद या नां ी
समधद् केल े आह.े मह नाभु वा पथं, व राकर ी पथं, द? सपंद या, र माद सा सीपंद या, न था
पथं अस े वि विध सपंद या मह रा षाट् ता दिसत ता. पधंर वाय् ा - स ळो वाय् ाशतक ता जनै
धमर्, खिसत् धीमर्, इसल् मा ीधमरय् चां े अ सित्?व तरूळकपण े सम जा ता दिस ू ल
गाले ह तो.े तय् ा तय् ा धमरा च् ा गर्थक रा नां ी आपल्य् ा धमरा च् ा पर्च रा सा ठा ी
आ णि पर्स रा सा ठा ी मर ठा ती गर्थलखेन केल.े इसल् मा धमरा त् ली सपंद या चाय् ा सतं नां
ी इसल् मा धमरा व्िषय ी मर ठा ती लि हिलले आढळत न हा .ी परतं ु खिसत्थम?य पर्च राक
नां ी म तार् खिसत् ी धमरा च् ापर्च रा आ णि पर्स रा य ाहतेनूचे लिख णा केलले आढळते.
जनै, खिसत् ी इसल् मा ीय ा ध मिरय् नां ीह े लखेन मर ठा तीनू केल.े तय् माळ्ठे मर ठा
ीव डाम्य चाय् ाक? ावय् पाक झ लाय् .ा मर ठा ी व डाम्य ता वि विधत आलले ी दिसते.
स ळो वाय् ाशतक चाय् ापर् राभं ला गा वो ा जिंकलय् नातरं प तो ुर गिज नां ी खिसत्
धीमरा च् ापर्च रा आ णि पर्स रा करणय् सा स?ुव ता केल .ी प तो ुर गिज नां ी धमरप्रस रा
सा ठा ी 'स सो याट ी ऑफ झ वियर' य ा ससंथ्चे ी सथ् पान ा केल .ी तय् नां ी धम?ा तर
े घडवन् आणल .ी तय् सा ठा ी खिसत् धीमर् पर्स राक नां ी मर ठा आ णि क कोण भी षा ा
शिकून तय् ता पर् विणय् मिळ विले आ णि मर ठा ीभ षाते विपलु रचन ा केल .ी सथ् नािक भ
षा ,ा सम जा, ससंकृत ,ी आच रा विच रा य ासवरा च् ातय् नां ीब राक ईन े अभय् सा
केल आ णि खिसत् ीधमरा च् े त?व? ना म डाल.े स ळो वाय् शातक चाय् पार् राभं ची ग वोय्
माधय् े प तो ुर गिज चां े स मार जाय् पर्सथ् पाित झ ला.े सटें झ वियर खिसत् ीधमरा च्
ापर्व रा सा ठा ीआ णि पर्स रा सा ठा ीग वोय् ला ाआल े तवेह पा सानू खिसत् ीसतं चां े
मह ताम्य वणरन् करण रा ी रचन ा ततक् ला नी मर ठा ती झ लाय् चा े दिसते जलुमूक?न,

जबरदस्त नीं फसवणकु?ने सखशु नीं खिर?न झ लालेय् साथ् नाक ल को चांय् उापय गो सा ठा हीी सतं महतं चां मीह ताम्य् वणरन् करण रा रीचन तातक् ला नी मर ठा भी षाते आ णि क कोण ती झ लालेी दिसनू यते.े तवेह पा सानू मर ठाी व डाम्यपरंपरते खिर्सत्ी व डाम्य चाा एक नव ा पर्व हा यऊन मिळ ला .ा ग वोय् ता ली जनतले ा खिर्सत् करणय् सा ठाीतय रा केललेय् वा डाम्य चाे त नी पर्क रा पडत ता. • गदय् व डाम्य – खिर्सत्ी धमरप्रस राक चांय् ा आ मिष ला ा बळी पडनू केवळ सव् थारा स् ठाी सम जा ता ली ख लाचय् ा सत्र वार ली जे ल को खिर्सत्ी झ लाे ह तोे तय् चांय् सा ठाी तय् चांय् ा सथ् नाक ब लो तीनू गदय् व डाम्य लि हिलेे गलेे • पदय् व डाम्य- उचच् शि ?ित नव खिर्सत् सां ठा पीदय् सव्?प ता ली स हाितय् रचलेे गलेे • क शो व वय् कारण व डाम्य – परदशेी मिशनरय् सां ठाी क शो व वय् कारण व डाम्य लि हिले गलेे मर ठाी आ णि तिच ि ग मोतंक?य ब लो यी चां अाभय् सा परदशेी मिशनरय् नां कारत या वा या सा ठा हीे रचलेे गलेे खिर्सत्ी ध मिरय् चांी मर ठाी व डाम्य नि मिरत्ी स धा राण स ळो वाय् ा शतक चाय् ा समु रा सा झ लालेी आढळते जजेडुत खिर्सत्ी धमरप्रस राक नांी खिर्सत्ी द तिर्ण चीे वगेवगेळ्य् ादशेी भ षाते भ षा तांर करणय् चाा उदय् गो स?ु केल ा ह तोे .ा सथ् नाक चांय् ा मदत नीे खिर्सत्ी धमरा च्य् ा पर्च रा सा ठाी धमरप्रच राक नांी सथ् नाक भ षा ा शिकल .ी सथ् नाक नां ा आपलय् धमरा च् ा अधिक ओढ ा व टा वा ा य सा ठाी खिर्सत्ी धमरत्?व चांी ओळख क?न दणे राी हिदंू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नांी पसुत्के लि हिलेी ही पसुत्के मर ठाी भ षाते लिप हिलेी गलेेी धमरप्रस रा चाे हे ध रोण केललेी व डाम्य नि मिरत्ी- १ खिर्सत्ी धमरप?रषद नांी ठरवलेे ह तोे खिर्सत्ी सतं महतं य चांी ओळख सथ् नाक नां ा वह वाी य ा उददशे नाे मर ठाी आ णि क कोण ि भ षाते लिख णा करणय् चाे ठरवलेे ह तोे तय् पार्म णाे क कोण ि भ षाते अनके धमरप् सुत्क ा लि हिलय् ागलेय् .ा खिर्सत्ी स हाितय् ला ा एक म ठोी परंपर ा असललेी दिसतेे आपल ा धमरप्रस रा चाा हतेू ज पो सानू ह रीचन कोल गीले .ी खिर्सत् कीव चींय् मार ठाीस हाितय् नि मिरत् तीनू ततक् ला नी मर ठा सीमजणय् सा मदत ह तोे ह तोेी वि विध रचन बाधं ता ली सफुटक वाय्े त ?िवक गर्थ, भ षाय्, ट की अाश ि वि विध पर्क राच सी हाितय् नि मिरत् झी लालेी दिसतेे फ दार सट् फीनस्, फ दार कुरुआ, स लादं जा, प दार्ी आलम्दे य नांी अश पार्क राच ि गर्थरचन ा क?न मर ठाी व डाम्य ता म लो चाी भर घ ताल .ी ३.३ फ दार सट् फीनस् : फ दार सट् फीनस् हे सतं एकन था चांे समक ला नी कव हीह तोेे तेे भ रात ता आललेेे प हिलेेे इगंज गहसथ् ह तोे. फ दार सट् फीनस् १५७९ मध्येे ग वोय् ला ा आलेेे तय् चांय् ामत्प्युय?त तेे ग वोय् ला चा ह तोेे ग वोय् ता आलय् वार तय् नांी तथे ली धम?ा तर ती बर् माळ कांडनू ग मोतंक? ब लो चीेे ? ना सपं दान केलेेे स ?ाी भ गा ता ४० वषर् तय् नांी धम?पदशेक मळनू क मा केलेे हेे क मा करत ना ा तय् ा भ गा ता ब लोलय् ा ज णा राय् ा क कोण ि मर ठा वीर तय् नांी च गांलचे पभ्तुव् मिळवलेे तय् नांी अ भिज ता व डाम्य चाा अभय् सा केल .ा ग वोय् ता तेे ल को पिर्य ह तोेे 'प दार्ी एसत्वे 'ॉ हेे न वा ग वोय् ता ली ल को नां ची तय् ला ा दिलेे ह तोेे मळ् प तोगुर जी भ षाते लि हिललेय् ा खिर्सत्परु णा ला मार ठा वीशे चढवणे हेे फी दार सट् फीनस् य चांी पर्शंसन यी क मा गिर ि आहेेे तय् नाेे 'Arte De Lingoa Canarim' हेे क कोण ि – मर ठा चीेे वय् कारण लि हिलेे हेे इगंज नांी लि हिललेेे क कोण चीेे प हिलेेे वय् कारण ह यो. • फ दार सट् फीनस्च िगर्थरचन ा- १) ग मोतंक? ब लो चीेे अधय्यन २) खिर्सत्ीद तिर्ण ३) खिर्सत्परु णा • ग मोतंक? ब लो चीेे अधय्यन फ दार सट् फीनस्तेेे 'ग मोतंक? ब लो चीेे अधय्यन' हेेे वय् कारण लि हिलेेे खिर्सत्ी मिशनरय् सां ठाी हेेे वय् कारण लि हिलेेे गलेेे मर ठाी आ णि ग मोतंक? ब लोीय चांा अभय् सा परदशेी मिशनरय् नांा करत ा य वाा य ा उददशे नाेे हेेे वय् कारण तय् नाेे लि हिलेेे परदशेी मिशनर ि भ रात चाय् ापत्के भ गा ता ज ता असत. तय् ातय् ाभ गा ता ली भ षाचेेे वय् कारण अभय् सा सा ठाीतेेे तय रा कर ती असत. • खिर्सत् दी तिर्ण ' खिर्सत्ीद तिर्ण' ह ाफ दार सट् फीनस्च ादसुर ागर्थ ह यो. ह दी तिर्ण ग मोतंक? ब लो ती आहेेे तीेे पर्थमत ाग वोय् ता पर् सिदध् झ ला .ी ' खिर्सत्ी द तिर्ण' ह ि खिर्सत्ी धमरत्?व चाी पर? ?ोर ?प नाेेे विवचेन करण राीप सुत्क ाआहेेे • खिर्सत्परु णा मर ठाी स हाितय् ता फ दार सट् फीनस् य चांय् ा ' खिर्सत्परु णा' य ा गर्थ ला ा म ना चाेे सथ् ना आहेेे ह ा गर्थ फ दार सट् फीनस् य नांी लि हिलेेे .ा तय् नांी ह ा गर्थ पर्थम प तोगुर जी भ षाते लि हिलेेे नंतर तय् ला ा मर ठाी वशेेे दऊन मर ठा ती रचन ा केलेेेी य गर्थ चाी रचन ा ओव वी?ृ ता आहेेेे तय् ला ा सट् फीनस्तेेे 'अभगं' असेेेे महटलेेेे आहेेेे खिर्सत्परु णा चाय् ा पर्सत् वानतेेे तय् नाेेे आपलय् धामरा ब्ददल अ भिम ना वय्? केल आहेेेे य ागर्थ चाय् मार ठा ती ज डोललेय् ा विसत्तू गदय् पर्सत् वानवे?न सतर वाय् ा शतक तालय् ा मर ठाी गदय् चाी य गोय् कलप्र ा यतेेेे तय् चांा ? ना?ेर दाी सतं चांा वय् सागं, मर ठा वीर असललेेेे पभ्तुव् आ णि मर ठाी भ षाचेेेे अ भिम ना य चाीच गांल िकलप्र ा खिर्सत्परु णा वा?न यतेेेे ' खिर्सत्परु णा' ह ा गर्थ मळ् प तोगुर जी भ षाते ली असनू य ा गर्थ चाेे मर ठा ती ?प तांर फ दार सट् फीनस्तेेेे सव्त च: केलेेे ' खिर्सत्परु णा' गर्थ चाी ओव सीखंय् ा १०९६२ असनू २५ सगर् आहतेेे. य ा गर्थ ला ा मह का वाय् चाेेे सव?प पर् ?ा झ लाेेे आहेेेे खिर्सत्परु णा चाेेे प हिलेेेे परु णा आ णि दसुरेेेे परु णा असेेेेे द नो भ गा पडत ता. प हिलेेेेे परु णा ४१८१ ओवय् चांेेे आहेेेेे तर दसुरेेेेे परु णा ६७८१ ओवय् चांेेे आहेेेेे य ा गर्थ चाी ? ना?ेर पीर्म णाेेे ओव छीदं ता पदग्रचन ा आहेेेेे ह ा गर्थ ब

याबलवर आध रालले ा असल ा तर ि त ा ब याबलच ा भ षा तार न हा ि प हिलय् ा भ गा ता खिर्सत् िमह पा?ुष चां िच?रतर्े आल िआहते त िअनके पर्सगं तांनू म डाल िआहते. प हिले परु णा म्हाज ा खिर्सत् च?रतर् चा िप ?ारभू आीह ा तर दसुरय् ापरु णा ता खिर्सत् च? रतर् आले आह.े खिर्सत् चा ा जनम्, ब लापण, शिकवण, चमतक् रा, आतम्ब लिद ना, पनु?तथ् ना, सवारा र् होन य सावरा च् तीपश लीव रा म हात िआल िआह.े य ा परु णा चां ा कथ निवदेक प दार् ि ग?ु आह.े वणरन्शलै ,ी वय् ?ि चितर्ण व रस नि मिरत् ि प?रण माक राक आह.े य ा गर्थ ता ली वणरन् ा अलकं राय जोन ,ा सत् तुिसत् तोर्े य बा बात ? ना?ेर, विषण्दु सान मा ,ा कृषण्दु सा श मा ा य ा पवूरसु चींे अनकुरण केलले ाे दिसते खिर्सत्परु णा चा ाकथ भा गा, विच रा व ाकलप्र ापरक?य असलय् ातर िरचन बाध आ णि भ षा ासव्वछपण ाे ऐतदशे यी आह.े ' खिर्सत्परु णा' ह ागर्थ अतय्तं ल को पिर्यं झ ला ाह तो .ा इ.स. १६१४ त ाे १६५४ य का ळा ता तय् चाय् ता नी आव?ुय ा निघ लाय् ाय वा?न तय् चाय् ा ल को पिर्यतचे ि ख तार् ि पटते य ा गर्थ ता तय् ना ाे मर ठा ि भ षाचे ा गणुग रौव केल ा आह.े मर ठा चींे म ठोपेण तय् नां पीढु लीपर्म णा ाे व णिरले आह.े - जसै हारळ मा जा िरतन् किळ ।ा क? रतन् मा जा ि हिर ा निळ ।ा तसै भी सा मा जा िच खोळ ।ा भ सा मार ठा ि।। जसै पीषुप् मा जा पीषुप् म गोर ।ी क? प?रमळ मा जा कीसत्रु । तसै िभ सा मा जा िस जार ।ी भ सा ामर ठा ।ी। हिदंू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां ि प खिय माधय्े मय?ु । व खिय माधय्े कलपत? । केलले िव डाम्य नि मिरत् ि- १ भ सा माधय्े म नाू थ ?ो । मर ठा यीसे ि।। खिर्सत् ि मर ठा ि व डाम्य चा ा आरभं बिदंू म्हाजु ' खिर्सत्परु णा 'ाल ा म ना दय् वा ा ल गात .ो ह ा गर्थ म्हाज ाे स हिा तिक्क आ णि भ षाक??य् ाएक अनम लो रतन् आह.े ३.४ फ दार कुरुआ : फ दार कुरुआ १६०२ मधय्े भ रात ता आल .ा फ दार सट् फीनस्र ाे नव खिर्सत् सीं ठा िज ाे क मा केल ाे तचे क मा फ दार कअनहे िकेले फ दार कअु य चां ाजनम् फर् नास्मधय्े १५७९ मधय्े झ ला .ा सट् फीनस्र ाे अनकुरण क?न तय् का ळा ि इतर जजेडुट कव नीं ि मर ठा ती गर्थरचन ा केलले ि दिसते खिर्सत् चा ाे वधसत्भं रा होन ह चा सवर् कव चीय् ारचनचे ामखुय् विषय ह तो .ा फ दार कुरुआ य नाहे िय ा विषय वार रचन ाकेल .ी ' खिर्सत् चा ाे वधसत्भं रा होण' ह ि९२ कडवय् चां ि विल पिका ा फ दार कुरुआच औस वा औस ाे अ. क .ा पिर्यं ळोकर चांे मत आह.े • फ दार कुरुआच िगर्थरचन ा- १) मह पारु णा २) सफुट्टरचन ा • मह पारु णा फ दार कुरुआ य चा ा 'सटें प टीरच ाे परु णा' ह ा अतय्तं ग जालले ा गर्थ आह.े तय् ना ाे सटें प टीरचय् ा च?रतर् वार असलले 'मह पारु णा' इ.स १६२९ मधय्े लि हिले य ा परु णा ता खिर्सत् ि धमरा च् ा प?रचय आह.े तसचे हिदंू धमरा च्े आ णि दवेत चांे खडंन केले आह.े नव खिर्सत् चीय् ा मन ता खिर्सत् ि धमरा व्िषय ि अ भिम ना निमरा ण् करणय् चाय् ा हतेनूे ह ा गर्थ तय् ना ाे लि हिल .ा तय् ना ाे हिदंू धमर् कस ा तय् जाय् आह.े ह ाे पटवन् दणय् सा ठा ि य ा गर्थ चा ि नि मिरत् कील .ी य ापरु णा चा ाे त नी भ गा असनू पर्तक्के भ गा ता प टो विभ गा आहते. प हिलय् पारु णा ता सटें प टीरच ाे च?रतर् आल ाे आह.े आ णि पढु ली परु णा ता हिदंू ध मिरय् चांय् दावेदवेत आ णि ?ढ ,ी परंपर या चांे खडंन केले गणपत .ी र मा, कृषण्, तलुस ,ी विषण्ु य चां थीटट् ाकेल आीह.े हिदंनूं ि जनु ा धमर् आ णि दवे स डो वाते य सा ठा ि अनके द खाल ाे दिले आहते. कृतघन् विषण्ु ? घी ताक? र मा, म ताघन् परशरु मा, गणशे भजन चा ाे खडंन, तलुस ि भजन चा ाे खडंन अश ामथळय् खां ला ि हिदंचूय् दावैत वार आ णि आच रा वार मह पारु णा ता कड डानू हलल् चाढवणय् ता आल आह.े विषण्ु कृषण् आ णि र मा य चां वी रावं रा निभरत्स्र कोल ि आह.े य सादंभरा त् य गोव सि?, अ?मधे, भ गावत, मह भा रात, ग ती ,ा ? किम्प सीव्यवंर इ. हिदंू धमरग्रथं चां ा आध रा घतेल ा आह.े हिदंू धमरा त् ली चमतक् रा कथ चां ि आ णि दवैत ?पचां िथटट् ाक?न हिदंनूं ातख्बाददललजावटावा िआणितय्नां िखिर्सत् िधमरात्यवाे यसाठा फीदारकुरुआच ाे महपारुणाकसनूपर्यतन्करतीआह.े मरठातीलीपरुणागर्थचा ि स?ा कढानू हिदंू दवैतचां ाअधि? पे तय्ना ाे केल ाआह.े यवा?न तय्ना ावय्सागं जणावत.ोह ातय्ना ाविशषेउललखेनयीगर्थआह.े ३.५ स लादं जा : फ दार स लादं जा य ना ाे स ?ा चीय् ा मिशनरय् ता धमरप्रस राक चा ाे क मा केल.े य ा खिर्सत् ि धमरप्रस राक चाय् ा क वाय् वार '? ना?ेर 'ी, 'य गोव शि?', मह नाभु वा गर्थ चां ि छ पा दिसनू यते.े आपलय् धामरभ् वानचे जी पो सान ताय् ना ाे तय् चाय् का वाय् ता केल आीह.े फ दार सट् फीनस्र ाे यशेचू ि च?रतर् ग था गा याल तीर फ दार स लादं जाय ना ाे एक ा खिर्?न सतं चा ाे गणुग ना ग याल.े • फ दार स लादं जाय चां िगर्थरचन ा- • स नात्ु आनत् नुिच िज वीत कथ ा आनत् नुिच द स लादं जा य नां 'ीस नात्ु आनत् नुिच जी वीत कथ 'ा लि हिल .ी ह चा?रतर् ताम्क गर्थ असनू त ो५३९ ओवय् चां ाआह.े मर ठा िभ षाते ह ागर्थ लि हिल ाआह.े तय् ता सटें अटंन ि य चांय् ा च?रतर् ता ली चमतक् रा कथ चांे वणरन् केल ाे आह.े य ता एकूण १८ चमतक् रा चांे वणरन् आले आह.े य ा च?रतर् ना ाे आपलय् काड ली सतं चांय् ा ज वीन ता ली चमतक् रा चा ि आठवण यते.े तय् चा ाे आपलय् काड ली सतं चांय् ा चमतक् रा शां ि विल?ण स माय् आह.े य गर्थ ता भ??च ाे अतं क:रण दिसते उपम ,ा ?पक, ?? तां य अालकं रा चां ा व पार केलले ा आह.े 'स नात्ु आनत् नुिच ि ज वीत कथ 'ा य ला ा १७ वय् ा शतक ता ली भ ?ि विजय अस ाे अ. क .ा पिर्यं ळोकर नां िमहटल ा आह.े ३.६ प दार् िलीलम्दै : प दार् ि मिगले द आलम्दै य चां ाजनम् प तोगुर लामधय्े झ ला ातर ग वीय् ता ली र यातरु यथे ाे तय् चांे निधन झ ला.े इ.स. १६०६ त ाे १६८३ ह ातय् चां ाक लाखडं आह.े तय् नां िवय चाय् ास ळो वाय् ा वष? जजेडुत पथं

ता पर्वशे केल ा तय नां वीवय चा वीर- २५ वर्ष स ? ा वीयथे े घ लावल वी तथे ली सथ् निका भ षाचे े ? ना सपं दान केल े सतर वाय् ाशतक ता ली पर्मखु गर्थ मांधय् े भर घ लाण राय् ा लखेक मांधय् े प दार् वीआलमदै य चांहे वीन वा घतेले ज ता े तय नां वीर मोन लिप ती क हा वीगर्थ लि हिले आहते. तय नां वी दार् वी दिय गो ुरब? ै य चां ाक कोण वी प तोगुर जी शबदक शो सधु ? ान त वोव ढा विल ा • प दार् वीआलमदै य चां वीगर्थरचन ा- १) क कोण वी प तोगुर जी शबदक शो २) वनव व्वाय् चा वोमळ ो • वनव व्वाय् चा वोमळ ो 'वनव व्वाय् चा वो मळ ो ह ा गर्थ प दार् वी आलमदै य ना े प चा खडं ता लि हिल ा आहे ह ा गर्थ र यातरु यथे े १६५८ मध्य े पर्क शिात झ ला ा क कोण गीदय् चा एक उतक्? नमनु ामह्नु य ागर्थ काडे प हिल े ज ता े त ो निवदेन ताम्क सव्?प चा ाआहे निवदेन चाय् ाअनके विध छट ाय ता प हा याल ा मिळत ता. ह ाभ षा तां?रत गर्थ नसनु त ोसव्त्तं गर्थ आहे ल टिन आ णि गर् की व काग्रचन चां े आदशर् सम रो ठवेनूय ागर्थ चा वी नि मिरत् वीझ लाय् चा े दिसते ह ा गर्थ गदय् सव्?प चा ा आहे त ो क कोण वी भ षाते लि हिलले ा आहे य ा गर्थ ता सथ् निका ब लो भी षाचे ा मह?व असलले े दिसते. विशेषत स:तर वाय् ा शतक ता ली ग वोय् चा वी भ षा ा दिसते ततक् ला नी ग वोय् ला अानसु?न भ षा या ता आलले आीहे सथ् निका ब लो ती गर्थ असलय् माळे त वोव चाक पांय?त प होचल ा आपल पीर्गत तीप सा ा पर्? - हिदं ू धम?ा खरे जी इतर ध मिरय् नां कीललेय् वा डा:मय नि मिरत् वी पा?रचय क?न दय् ा

३.७ सम रा पो : अशपार्करा े खिर्सत् वीधमिरय्नां वीमरठा वीस हाितमिमिरत् वीक?नमरठा वीभषाले ाएकनव आयमा पर्?ाक?न दिल.ातसचे खिर्सत्सतंचां वीभमिक ासमजवानूस गांितली खिर्सत् वीधमिरय्नां वीही मरठा वीरचन ापर्माखुय्ना ेधमरभ्वान ाजपोसाणव्याय् ाहतेनू ेझला वीअसल वीतर वीमरठा वीभषाचे े एक वगेळचे ?प समरो आले मरठा वीवडाम्यचाय् ाक? ावप्याक झलाय्.ा मरठा वीवडाम्यता विविधत ाआली ३.८ सदंभरग्रथंसचू :ी • • • • शं. ग ो तळुपळे - मह रा षाट् स रासव्त्त पर्सत् वान ,ा प पॉय्लुर पर्क शान, प चाव वीआव? ो वी ह. शर् .वी शणे लोकर - पर् च्वा नीमर ठा वीव डाम्य चा े सव्?प, म घो े पर्क शान, क लोह पारू. वि. ल. भ वा े - मह रा षाट् स रासव्त्त, प पॉय्लुर पर्क शान, मबंुई. सपं .ा अ. क ा पिर्य व्कोकर - स तां ु आतं निच वी ज वीतव्कथ ,ा मर ठा वी सशं धोन मडंळ, मबंुई. • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े व इतर - मर ठा वी व डाम्य चा ा इ तिह सा खडं ३, मह रा षाट् स हाितय् प?रषद, पुणु, े केलले वीव डाम्य नि मिरत् वी- १ • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े - मर ठा वी व डाम्य चा इ तिह सा खडं दसुर ,ा मह रा षाट् स हाितय् प?रषद, पुणु, े • य ा शर् .वी ज गो व इतर - मर ठा वीव डाम्य चा ाइ तिह सा खडं ३, मह रा षाट् स हाितय् प?रषद, पुणु, े ३.९ परूक व चान : • वि. ल. भ वा े - मह रा षाट् स रासव्त्त, प पॉय्लुर पर्क शान, मबंुई. • ह. शर् .वी शणे लोकर - पर् च्वा नीमर ठा वीव डाम्य चा े सव्?प, म घो े पर्क शान, क लोह पारू. ३.१० सव् धाय् या : अ) द घीरा ? पीर? १) हिदं ू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां वीमर ठा वी केललेय् ाव डाम्य नि मिरत् वी ास विसत्र प?रचय क?न दय् .ा २) फ दार सट् फीनस्चय् ावय् ?ितव् चा ाआ णि गर्थकतत् र्व चा सा विसत्र प?रचय क?न दय् .ा ३) खिर्सत् वी ध मिरय् नां वी मर ठा वी केललेय् ा गर्थरचन चां े सव्?प स गांनू तय् माळे मर ठा वी स हाितय् ता क हा वी विशेषे भर पडल वीक ता े स धा रा स गां .ा ब) टपी ा १) खिर्सत्परु णा २) प दार् वीआलमदै ३) मह पारु णा ४) फ दार स लादं जा ???? हिदं ू धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां कीलले वी व डाम्य नि मिरत् वी २ ब- इसल् मा ध मिरय् नां कीलले वी डाम्य नि मिरत् वी घटक रचन ा ४.१ उददशे ४.२ पर्सत् वान ा ४.३ मतंु जो वी(मतृय्जंुय) ४.४ ह?सने अबंरख ना ४.५ शखे महमंद ४.६ शह मानु वी ४.७ सम रा पो ४.८ सदंभरग्रथंसचू वी ४.९ सव् धाय् या ४ ४.१ उददशे : १) इसल् मा ध मिरय् चांय् मार ठा वीव डाम्य नि मिरत् वी पा?रचय क?न दणे े २) मतंु जो वी(मतृय्जंुय) य चांय् ागर्थ चां े सव्?प सप? करणे े ३) ह?सने अबंरख ना य चांय् गार्थरचन चां चीचरा ् करणे े ४) शखे महमंद य चांय् वाय् ?िव चा ाआ णि गर्थकतत् र्व चा पा?रचय क?न दणे े. ५) शह मानु वीय चांय् ागर्थ चां पा?रचय क?न दणे े ४.२ पर्सत् वान :ा य ा अभय सा घटक माधय् े आपलय् ला ा इसल् मा ध मिरय् नां वी मर ठा वी केलले वी व डाम्य नि मिरत् वी अभय सा याच वी आहे इसल् मा ध मिरय् चां वी मर ठा वी व डाम्य नि मिरत् वी स धा राण पधर वाय् ा शतक चाय् ा समु रा सा झ ला .वी तय नां वीमर ठा वी भ षाते विपलु रचन कोल आीहे इसल् मा धमरा त् ली सपंद या चाय् ा सतं नां वी मर ठा वीनू गर्थरचन ा केल वी असल वी तर वी तय नां वी इसल् मा धमरा व्िषय वी क हा वी मर ठा वी लि हिलले े आढळत न हा .वी इसल् मा धमरा त् ली सफू? सपंद या दाव् रा ा मह रा षाट् ला ा य दाव क व्वा पा सानू इसल् मा धमरा च् वी त?व े प?र चित झ ला वी ह तो .वी द लौत बा दा, खलुत बा दा, बरह पापरू, औरगं बा दा, हदैर बा दा, गलुबगरा ,् ब दीर, विज पारू आ णि ग वोळक डों ा य ा भ गा ता तय चां े क यार् पर्भ वा वी ह तो े ह वी शहर े सफू चींय् ा पर्च राक यारा च् वीकेंदर े बनल वीह तो .वी तय चां े मठ, ग?ुचय् ासम धाय् ,ा ख नाक ,ा उ?स, प री, ग?ुबधं ू (प रीभ ई) आ णि प रापं?रक शिषय् य चांय् मा फार्त इसल् मा धम?य सतं नां वी बह?जन सम जा ला ा आपलय्

धामरा कड े आक षिरत् क?न घतेल े ह तो े हिदंनू जा गो ,ी ग सो वा यी चां े ?प फक?र आ णि सफू? य चांय ता दिस ू ल गाल े ह तो े हिदंचूय े जतर् ा य तार् पार्म णा े बह?जन सम जा मसुलम ना चांय ा उ?स माधय े भ गा घऊ ल गाल े पढु े व दिकधम?य य गो ,ी सनंय सा ीआ णि भ ?मि गा? सतंमडंळ ी य चांय शा ी सफू चीं ा सबंध यते गले ा तय् माळे तय् चांय वारह ी हिदं ततव? ना चा ा आ णि आच राधमरा च् पार्भ वा पडू ल गाल .ा इसल् मा ध मिरय् नां ा निगणुर निर का रा बीर?व दा आ णि एकदवैत नि? या चां े आकषरण व टूल गाल े तसचे तय् नां ावदे नात् चा अादवै विच रा आ णि भ ?मि गा?य चां ी उप सान ा य चां े अनकुरण कर वासे े व टूल गाल े आ णि तय् तानूच इसल् मा धम?य स धासुतं चां े मर ठा ी व डाम्य निमरा ण् ह ऊो ल गाल े शह ा मत्तुं जो ,ी ह?सने अबंरख ना, आलम ख ना, शखे महमंद, शह मानु ीय ाइसल् मा धम?य सतं नां ीमर ठा ती व डाम्य नि मिरत् ीक?न मर ठा ीस हाितय् ता म लो चा ीभर घ ताल .ी मध्यगु नी मर ठा वी डाम्य ता म सुिल्म चां े लिख णा हे मर ठा सी हाितय् ला फा रा म ठो े अस े य गोद ना आहे े सतं परंपरचेय् ापर्भ वा ना े पर्भ वाित ह ऊोन तय् नां गीर्थरचन कोल .ी इसल् मा धम?य सतं नां ी मर ठा तीनू रचन ा करत ना ा पर्थम सतं नतरं म सुिल्म य ा सथ् या ी भ वा तानू तय् नां ी मर ठा ी स हाितय् नि मिरत् कीलय् चा े दिसते मर ठा भी षाचेय् ापर्मे पा टो ची तय् नां गीर्थरचन कोल .ी ४.३ मत्तुं जो (ीमत्तुंजुय) : मत्तुं जो ी हे ब दीरचय् ा र जाघर णाय् ता ली गहसथ् ह तो े एक ा भिक राय् चाय् ा उदग् रा वा?न तय् नां ा वरै गाय् पर् ?ा झ ला े पढु े तय् नां साहज नादं चा गा?ुपदशे मिळ ला आ णि मग ते मत्तुं जो ची मातृज्जुय झ ला े ते पढंर चीय् ा विठठल चा ा उप साक बनल े सहज नादं ना ची तय् चांय काडनू विवके सिधंचु े अधय्यन क?न घतेले आ णि मत्तुंजुय य चांय ाअं जीवेह पाणूर ्वरै गाय् आल े ते बर्? ज णाण रा ा बर् ?ाण झ लो तवेह बर् ?ाण नां तीय् चां फा रा छळ केल .ा तय् तानू सह सील मात सटुलय् नातरं तथेनू निघनू गलेय् वार आपलय् गा?ुचय् आ?वे?न ते न रा याणपरू यथे र हा? ल गाल े तथे े तय् नां ीनके चमतक् रा केल े ते विठठल भ? ह तो े तय् चांय ना वा वार अनके गर्थ तसचे गा?ुभ??पर व ब लाकृषण् भ??पर अनके पदे े आ णि अभगं आहेत. • मत्तुंजुय य चां गीर्थसपंद - १) सिदध्सकं ेतपर्बंध २) अनभुवस रा ३) अदवैपर्क शा ४) पर्क शाद पी ५) सव?प सम धा ना ६) अनभुव मातृ ७) जिव धोद्रण ८) पचं कीरण ९) पदे े आ णि अभगं • सिदध्सकं ेतपर्बंध ' सिदध्सकं ेतपर्बंध' ह ा स ती बा धोपर गर्थ र मा आ णि ज नाक?चय् ा सवं दा?प ता आहे े तय् नां ीपदम्परु णा चा ाआध रा घतेलले ाआहे े ह ामत्तुंजुय य चां ासवरा त् म ठो ागर्थ आहे े गर्थ चा ी रचन ा मर ठा ी भ षाते केलले ी आहे े य ा गर्थ चा ी ओव सीखंय् ा समु रा े २००० इतक? आहे े मत्तुंजुय चा े स राचे गर्थ विवचेनपर आहेत. आशय चा ीसप?त ाआ णि ?ढत ,ा निस दंिगध् भ षा ा ह ी तय् चांय ा गर्थ चां ी व शि?य े आहेत. शर् तोय् चांय ा मन रोजंन चा ा किं व ा रसव?र् ची ा विच रा न करत ाएक ाउचच् प ताळ वी?न ते विवचेन करत ता. • • अनभुवस रा ह मातृज्जुय य चां छा टोखे ना गीर्थ आहे े य गर्थ चा 'ीअमत्स रा', '? ना मातृ' अश ही नी वा े आहेत. य ागर्थ चा ा विषय ततव? नापर आहे े आतम् ाआ णि आतम्प चाय् ासव?प विषय ी सख लो म हाित यी ागर्थ ता दिलले ीआहे े पचंकीरण 'विवकेसिध'ुचय् ाअधय्यनमाळेपचंकीरण विचराचा ामलूजोवीरबरचापर्भवापडल,ा तय्तानू तय्यां ा'पचंकीरण' ह ागर्थ सिदध् झला.ा अनभुवमातृ गर्थवा?न तय्यां ा ?ना?ेरशां ीअसलले ाऋणनाबुधंसप?हतो.ोह ातय्यां ामहतव्यणूर ्गर्थअसनूतय्या ा ससंकृत-फरास कीशोचा ेसव?पआहे े • पर्क शाद पी 'पर्क शाद पी' य ा गर्थ वार ' विवके सिध'ुच ी छ पा आहे े य ा गर्थ चा ी एकूण प चा पर्करण े आहेत. गर्थ चा े विवचेन नमेके आ णि सप? झ लाले े आहे े उप निषद चां े स रा । वदेश ?ा चां े गवह । सिदध् तां चा े ब जी ?ार ॥ य ागर्थ बाददल मत्तुंजुय मळत ता क? जय् ना े ई? रभ?? केल आीह े तय् नाचे य ता पर्वशे कर वा .ा • पदे े आ णि अभगं मत्तुंजुय य नां ागा?ु विषय ीआदरभ वा ह तो .ा ते आपलय् ागा?ुवर नि? ाब व्वागण रा े ह तो े य चा ीस ?ा तय् चांय पाद तानू यते े सदग?ुच े व काय् मळज े उसवले बर्? । कळ लिय ाह े कमर् कैच े उरले कमर् । सदग?ुचय् चारण मीह नादं सखु वा े । ४.४ ह?सने अबंरख ना : ह?सने अबंरख ना हे े द लौत बा दाल ा अधिक रा पद वार असललेय् ा य काबु अबंरख ना य चां े पतुर. च दां ब धोल े जन दारन्सव् मा ,ी अबं जा पीतं इतय् दा ी हिदं ू स धाचू े ?ढ ससंक् रा तय् चांय वार झ ला े ते परम थिरक् व ता वारण ता व ढाल े भगवदग् तीवेर ट की ा लिह?न ते पर् सिदध् झ ला े ह?सने अबंरख ना य चां ीगर्थरचन ा- अबंरह?सने ी • अबंरह?सने ी 'अबंरह?सने 'ी ह ा गर्थ ह?सने अबंरख ना य नां ी इ.स. १६५३ मध्य े पणूर ्व केल .ा गर्थ चा ी ओव सीखंय् ा ८७१ इतक? आहे े य ा गर्थ चा े सव?प ग ती टा कीच े आहे े आपलय् ा य ा ट कील ा ते 'ग ती भा वा थारद् पीक 'ा मळत ता. य ा ग ती टा कीत ससंकृत ? को चां े नमेके भ षा तांर करणय् काडे तय् चा काल दिसत .ो शकंर चा यार् य चां े भ षाय् आ णि शर् धीर सव् मा चीं े वय् खाय् ना य चाय् ाआध रा े ह ीग ती टा की ा तय् नां ी लि हिल .ी य ागर्थ वा?न तय् नां ाससंकृत यते अस वा े एवढचे नवह े तर वदे तां चा ी प?रभ षा ातय् नां ीउ?म पर्क रा े अवगत केल ीह तो ीय चा ीज णा वी ह तो े 'ग तीगगंते प वान झ लाले ायवन' अस े तय् चा े वणरन् ड .ॉ र .ा चिं ढरे े य नां कील े ४.५ शखे महमंद : शखे महमंद हे े स ळो वाय् ा शतक ता ली सतं परंपरते ली अतय्तं न वा जालले म सुिल्म धम?य सतंकव ी ह तो. ते एकन थाक ला नी सतंकव ी ह तो े तय् चांय ा न वा वार पषुक्ळ पदरचन ा आहे े द?सपंद या ी च दांब धोल े हे े शखे महमंद चां े ग?ु ह तो े च दांब धोले हे े जन दारन् सव् मा चीहे ी ग?ु असलय् माळे शखे महमंद आ णि जन दारन् सव् मा ीहे े द घो े

ग?ुबधं ू ह तो. च दांब धील े हे हे ससंक रा नां ी हिदं आ णि ग?ु परंपरने े सफू? असल्यु
माळु तय् चां ी परम थार् ?? ी अ धिक उद रा आ णि समनव्यश ली ह तो .ी ह चा परम थार् ??
ती ली समनव्य शखे महमंद य चांय ता दिसनू यते .ो समनव्यश लीतचे हा वा रास पाढु े शखे
महमंद य नां ची ला विल आ णि मळूनूच तय् नां 'ाक बिर चा ा शके 'ा म नाणयु ता आल.े त े
मर ठा ीसतंमडळ ता 'क बिर चा ाअवत रा' मळूनू ओळखल े ज ता ता. '? ना चा ाएक ,ा न
मा चा ा तकु ा आ णि क बिर चा ा शके 'ा अश ा सव?प चा ी मळ मर ठा ती ?ढ आहे क
बिर चा ा फ रा म ठो ा पर्भ वा तय् चांय वार ह तो .ा शखे महमंद य चां ी निगणुर- निर का
रा वार भ?? ह तो .ी तय् माळु क बिर पार्म णाचे म त्तिरजू ,ा नवस इ. धमरक्लप्र वार तय् नां
हीलल् चाढवल .ा त े चि कितस्क व?ृ ची े ह तो.े तय् नां ी लह नापण पा सानू स मा जािक,
र जाक?य प?र सिथ्त ी जवळनू प हिल ी ह तो .ी हिदं ू आ णि म सुिल्म द नोह ी जम ता
चीय् ा अधशर्दध वार तय् नां ी कठ रो आघ ता केल ा मळूनू म सुिल्म तय् ला ा 'क फार'
मळत. हिदं ू म त्तिरभ्जंक समजत. परतं ु उद रा व?ृ चीय् ा हिदंनू ी आ णि अनके सतंप?ुष
नां ी तय् नां ाआपल ा सन्हे ीम नाल े ह तो.े शखे महमंद य चांय ा अवत भीवत ीअनके
सतं मडळ ी व वारत असत. सतं मडळ ता तय् नां ा म ना चा े सथ् ना ह तो.े सतं ? ना?ेर य
चां हा ी म ठो ा पर्भ वा तय् चांय वार ह तो .ा तय् चांय वार थ डोय् फा रा पर्म णा ता सफू?, व
राकर ,ी द?, न था य चा राह ी सपंद या चा ा ससंक रा सथ्लक ला प?र सिथ्त नीसु रा घडल ा
अस वा ा अस े महटले ज ता.े तय् नां ा व राकर ी आ णि सफू? सपंद या चा ा व रास ा
घर तानूच ल भाल ा ह तो .ा व राकर ी सपंद या ता ली समत वा दा ी विच रा, सव?ा न ा
मिसळनू घणे रा भी?? शखे महमंद य नां अा धिक जवळच ीव टाल .ी तय् नां ी तय् चांय ा
अभगं तांनू व राकर ी सपंद या ता ली विच रा सम जा पाय?त प होच विणयु चा े क यार् केल.े
सम जा ला ाबरुसट विच रा तानू ब हारे क ढाणयु सा ठा ीअभगंरचन ा केल ीतसचे सम नातचे
ी शिकवण तय् नां ीआपल्य् ागर्थ मांधनू दिल .ी • शखे महमंद य चां गीर्थरचन -ा शखे महमंद
य नां ी हिदं ,ी उद,ूर फ रास ी य ा भ षा तांह ी क वाग्रचन ा केल .ी परतं ु तय् चां ी
मर ठा ी रचन चा अ धिक महतव् चा ी आहे एकूण १० गर्थ तय् चांय ा न वा वार आहेत. तय्
ता ली क हा ी गर्थ अपर्क शिात आहेत. य गोसगंर मा, पवन विजय, निषक्लकं पर्ब धो, स ठा
ीसवंतस, मद लास ,ा हिदं ीक वित ,ा ? नागगं ाइ. गर्थ तसचे भ ?ाड,े ?पके, अभगं इ.
समु रा े ३०० सफुट क वित ातय् नां ी लि हिलय् .ा तय् चांय ामखुय् गर्थरचन पाढु लीपर्म णा
े आहेत - १) य गोसगंर मा २) पवन विजय ३) निषक्लकं पर्ब धो ४) सफुटरचन ा • य गोसगंर
मा 'य गोसगंर मा' ह ताय् चां तातव? ना वार ली पर्मखु गर्थ आहे त झो.स. १६४५ मध्य े लि हिल
ा गले .ा २३१९ ओवय् चां हा गार्थ असनू एकूण १८ पर्सगं आहेत. य गार्थ वार ? ना?ेर ची ी छ
पा दिसनू यते े य ता हठ य गो ताल े प ?ारभ षिक शब्द आले आहेत. व दिक ततव? ना ता ली
बर्?, म या ा पर्कृत ,ी म ?ो, कमर्, ? ना, भ?? य ा विषय चां ी तय् नां ा ज णा असलले
ी दिसते तसचे परु णा शां ही ी तय् चां ा प?रचय ह तो .ा क राण अनके प रौ णिक ?? तां
गर्थ ता आल े आहेत. अदवै य गो आ णि भ?? य वार भर आहे य गोम गारा श् ी न मासम्रण
आ णि हर कीथ ा शर्वण य चां ी स गांड य ा गर्थ ता घ ताल ी आहे तय् चांय वार ? ना?ेर
चां ा पर्भ वा दिसत .ो आपल्य् ा ग?ुच ा ग रौव तय् नां ी केल ा आहे सदग?ुच ी सवे
ा आ णि शर्?े ई?र चा ी उप सान ा स गांत ना ा ?दुर् दवेदवेत ,ा धमर?ुतेर ताल ी द
भांकित ,ा अन चा रा, आधळ आी णि ढ गों ीभ?? य वार कठ रो शब्द ता हलल् ाचढवल
आहे ड .ॉर .ा चिं ढरे े मळत ता, "शखे महमंद वार ? ना?ेर ची ा पर्भ वा य गोसगंर
माचय् ा ?पक ा परुत चा आहे अस े नसनू तय् चांय गार्थ ता ली विच रा वार आ णि अ
भिवय?वर ? ना?ेर ची ा वय् पाक पर्भ वा असल्यु चाय् खाणु ाज णावत ता." उद .ा
"आतम्वचरा ्ह े नितय् नव ी। ? ना चा ीक? नि ठ णा दिाव ।ी प चां ाइ दर्िय ताचे जोके
नि ज वि । त चिो जवेण रा ।" • पवन विजय 'पवन विजय' ह ा तय् चां ा दसुर ा गर्थ आहे ह
ा गर्थ ' शिवसत्र दौय'य ा ससंकृत गर्थ चा ा अनवु दा आहे तय् चा ी ओव सीख्य् ा ४८२
इतक? असनू य ा गर्थ चा े त नी खडं आहेत. य ता शिव आ णि क तारक् य चां ा सवं दा
आहे य ा गर्थ ला ा मळू ससंकृत गर्थ आ णि ? नादवेर चित पवन विजय य ा पर्करण चां ा
आध रा आहे गर्थ ता वदैक्क जय् तीष श ?ा विषय ीम हात ीआल आीहे • निषक्लकं पर्ब
धो ' निषक्लकं पर्ब धो' ह ा गर्थही ी तय् चांय ा न वा वार आहे ह ा गर्थअभगं ताम्क असनू य
ता ३०० चरण आहेत. य ता परम थार् म गारा तू ली ब ?ा अवडंबर वार ट की ा केलले ी आहे
हिदं मसुलम ना चांय बा ?ा आच राधमरा व्र ली अवडंबर वार ट की आहे तसचे मह नाभु वा
मठ ताले अन चा रा, ?दुर् दवेत चांय ा उप सान ा आ णि तय् चा े अमगंल सव?प, जनम्ज ता
क नि? आ णि शर्?े भदेभ वा य ा विषय वार परखड ट की ताय् नां कील आीहे शखे महमंद य
चांय ावय् ?िम?व वार आ णि व णा वीर भ गावत चा ा विशषे पर्भ वा दिसत .ो इसल मा धमरा
च ीक णोत ही ीछ या ातय् चांय ागर्थ वार दिसत न हा .ी उलट व दिक त?व? ना आ णि सतं
चां ाभ ?िम गार् य चां ीछ पा दिसते भ षा सादुध् ार गांड ीआहे अनकेद ागर् मा णी
शब्द यते ता. तय् चां ी निर ?ीणश?? आ णि पर् तिभचे े स माथग्र ज णावत.े जनम् ना े म
सुिल्म धम?य असनूह ीतय् नां ी हिदं ू दवेदवेत चां भी?? व तय् अानपुगं ना े लखेन केले हे
ल?ण यी आहे तय् चांय ा भ षावेर यवन ी ससंक रा तसचे भ गावत चा ा पर्भ वा दिसत .ो व
दिक विषय चां ीतय् नां ाच गांल ीज णा ह तो .ी अदवै आ णि भ?? य वार तय् नां ीभर दिल
ाआहे हिदं ू - म सुिल्म ह े भदे प रा क?न तय् नां ी विशदुध् परम थार् स गांितल .ा तय्
माळुचे त े 'क बिर चा ा अवत रा' मळूनू ओळखले ज ता ता. अनय् धम?य गर्थक रा मांधय् े तय्

चांय् ा न वा ला ामह्नूच विशषे मह?व आह.े ४.६ शह मानु :ी शह मानु ीय चां ाइ.स. १७४८ त े १८०८ ह का लाखडं म नाल ाज ता ो त े सतंकव ीह तो.े तय् नां ी मर ठा तीनू रचन ा केल ी शह मानु चींय् ा घर णाय् ताच तय् चांय् ा पवू?चय् ा च रा पिढय् पां सानू हिदं ू ससंकृत ची े ?ढ ससंक रा झ ला े ह तो.े ह चा व रास ा तय् नां ी पढु े च लावल ा शह मानु ी हे ज डोन वा आह.े तय् चां े सव्त च: े न वा आ णि तय् चां े ग?ु मनु दींस्व मा ीय चा े मिशर्ण क?न 'शह मानु 'ी हे न वा थ राण केल.े त े जनम् ना े मसुलम ना आ णि सपंद या ना े मह नाभु वा आीहते. शह मानु यी चां गीर्थरचन - १) सिदध् नाब धो २) अभंगरचन ा • सिदध् नाब धो ' सिदध् नाब धो' ह ाशह मानु ीय चां ागर्थ व शै?य्पणूर ् आह.े हिदं ू दवे-दवेत ाउप सान ाव दवै - अदवै ततव? ना य साबंध ीएक ाम सुिल्म ना े आ तिम्पतने े आ णि अ धिक राव णा नी े क हा ीस गां वा े हचे व शै?य्पणूर ् आह.े ' सिदध् नाब धो' ह ागर्थ तय् नां ीइ.स. १७९५ मध्य े लि हिल .ा य ा गर्थ ता मह नाभु वापथं ी विच रा चाय् ा खणु ा दिसत ता. १७ त े ३० य अधय् या ता म हामभट्ट आ णि चकधर य चां ा सवं दा आल या आ णि तय् आाध रा े मह नाभु वा चां े त?व? ना म डाल े आह.े कषण् आ णि द? ह ीमह नाभु वा चां ीदवैत े तय् चां ी उप सा दवैत े आहते. पण तय् पाढुचय् ा अधय् या ता अदवै मत चा े खडंन आह.े आपण शदूर् हा?न शदूर् अश जा ता ती जनम् ला ाआल यो बाददलच ाखदेह ीतय् नां ीवय? केल आह.े इसल् मा धमर् ह ाग मो सां भ?, म तूरभजंक आ णि हिंसं चा रा ीअसलय् बाददल तय् नां ीट की ा केल आीह.े एक इसल् माधम?य सतं ना े अश टी की ताम्क कबलु दीणे े ह े एक आ?यर् ह तो.े ? नादवे दा ी सतं मडंळ नीं ा त े वदन करत ता. पढंर ी आ णि प डारुंगं य चां े मह ताम्य त े भ वापणूर ् शब्द ता वणरन् करत ता. य गार्थ ता तय् नां गी?ु विषय कीत?त वाय? केल आीह.े ' सिदध् नाब धो 'ाचय् राचनचे े स रा े शर्ये तय् नां गी?ुल ा दिल े आह.े य ागर्थ ता हिदं ू मसुलम ना चांय् पारसप्र दव्भे भ वानबेददल खदे वय? केल ाआह.े तय् नां ी समनव्यबदुध् चीय् ाक बिर ला ाआदशर् म नाले आह.े य ागर्थ ता दश वात रा कथ ,ा भ? चांय् ा कथ ,ा भ?? - वरै गाय्, भ??च े सव?प, पकृत ीप?ुष ? ना य सां राख े कित तीर ी विषय आलले े आहते. शह मानु चीं ीव णा ीरसवतं, सप? आ णि पर् सा दिक आह.े वि. ल. भ वा े सिदध् नाब धो ला 'ाअठर ाध नाय् चां े कडग व्ळो े अस े सबं धोत ता. आपल पीगंत तीप सा :ा पर्?: म सुिल्म ध मिरय् नां ी मर ठा ती केललेय् ा गर्थरचन चां े सव?प स गांनू तय् माळ्ळे मर ठा ी स हाितय् ता क हा ी विशषे भर पडल की ता े स धा रा स गां .ा

४.७ सम रा पो : इसल् मा ध मिरय् नां ी केललेय् ा व डाम्य नि मिरत् मीळ्ळे मर ठा ी व डाम्य चाय् ा क? ा वय् पाक झ लाय् ा इसल् मा धम?य कव नीं सीतं परंपरचेय् पार्भ वा ना े पर्भ वित ह डोन मर ठा सी हाितय् नि मिरत् कील .ी तय् नां मीर ठा सी हाितय् नि मिरत् की?न मर ठा भी षाले एक नव आय मा पर् ?ा क?न दिल .ा मर ठा ी भ षाचेय् ा पर्मे पा टो ी मर ठा ती व डाम्य नि मिरत् ी केल ी अस े मल्लत ा यईल. एकंदरपर चा नी मर ठा ी व डाम्य ता अनय् ध मिरय् नां ीम लो चा ीभर घ ताल .ी ४.८ सदंभरग्रथंसचू :ी • श.ं ग .ो तळुपळे - मह रा षाट्र स रासव्त पर्सत् वान ,ा प पॉय्लुर पर्क शान, प चाव ीआव?ु .ी • र .ा चि.ं ढरे े - मसुलम ना मर ठा सीतंकव ,ी ? नार जा पर्क शान, पणुे • र .ा चि.ं ढरे े - य गोसगंर मा (शखे महमंदकृत) अ. क .ा ज शो ी - सकल सतंग था ,ा खडं प हिल ,ा शखे महमंद, सतं व डाम्य पर्क शान, पणुे • ह. शर् .ी शणे लो कीर - पर् चा नी मर ठा ी व डाम्य चा े सव?प, म घो े पर्क शान, क लोह पारू. • वि. ल. भ वा े - मह रा षाट्र स रासव्त, प पॉय्लुर पर्क शान, मबंुई. • ग.ं ब .ा सरद रा - सतं स हाितय् चा ीस मा जािक फलशर्तु .ी म. स .ा प. पणुे • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े व इतर - मर ठा ी व डाम्य चा ा इ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हाितय् प?रषद, पणुे • सपं .ा स.ं ग.ं म लाश े - मर ठा ी व डाम्य चा इ तिह सा खडं दसुर ,ा मह रा षाट्र स हाितय् प?रषद, पणुे • य .ा शर् .ी ज गो व इतर - मर ठा ी व डाम्य चा ाइ तिह सा खडं ३, मह रा षाट्र स हाितय् प?रषद, पणुे • अ. क .ा पिर्य व्ळोकर - मसुलम ना चां ीजनु की वित ,ा म. स.ं प तिक .ा ४.९ पर्? वाल ी अ) द घीरा ?ु पीर्? १) हिदं धमरा खे जी इतर ध मिरय् नां ी मर ठा ती केललेय् ा व डाम्य नि मिरत् चीं ा स विसत्र प?रचूय क?न दय् .ा २) म सुिल्म ध मिरय् नां मीर ठा ती केललेय् गार्थरचन चां े सव?प स गांनू तय् माळ्ळे मर ठा ी स हाितय् ता क हा ी विशषे भर पडल ीक ता े स धा रा स गां .ा ३) शखे महमंद य चांय् वाय् ?ितव चा आ णि गर्थकततूर्व चा ास विसत्र आढ वा ाघय् .ा ब) ट पी ा १) शखे महमंद २) अबंरह?सने ी ३) मतंु जो (ीमत्पुंजुय) ४) सिदध् नाब धो ५) य गोसगंर मा क) एक वा काय् ता उतर े लिह .ा १) क णो सा भिक राय् चाय् उादग् रा वा?न वरै गाय् पर् ?ा झ ला?े २) य गोसगंर मा, पवन विजय य ागर्थरचन ाक णो चाय् ाआहते? ३) ह?सने अबंरख ना य नां की णोत गीर्थरचन कोल ?ी ४) शखे महमंद चां े ग?ु क णो ह तो?े ५) जनम् ना े मसुलम ना आ णि सपंद या ना े मह नाभु वा ीअस े सतंकव की णो ह तो े ? ???? ६) बखर गदय् चा सीव? प व शै?य् े घटक रचन ा ५.० उददशे ५.१ पर्सत् वान ा ५.२ बखर व डाम्य चा वीय् खाय् -ा सव?प व व शै?य् े ५.३ बखर ची वीयुप? ी/ 'बखर' शब्द चां ीवयुप? ी ५.४ बखर लखेन मा

गाच पीरिंग ा ५.५ बखर ची े ऐ तिह सािक व व डाम्य नी मलूय ५.६ बख रा चीं ी वि?सन यीत ा ५.७ स रा शां ५ ५.० उददशे १. बखर व डाम्य चा पा?रचय ह डील. २. बखर लखेन चा ीपरिंग ासमजनु घते याईल. ३. बखर चीं े ऐ तिह सािक आ णि व डाम्य नी मलूय समजनु घते याईल. ४. बखर चीं े सव?प आ णि आशय ल? ता यईल. ५. बख रा चीं े स हाितय व इ तिह सा ता ली य गोद ना समजले. ६. बखर चीं े कल नासु रा ,ी लखेन पर्क रा नासु रा ,ी कुल पर्तय्य ताम्क, स पांर्द यिक इ. पर्क रा समजनु घते ायते ली. ५.१ पर्सत् वान ा सतर वाय् ा शतक चाय् ा उ?र धारा त् मर ठा ा र जाय् चाय् ा उदय नातरं मर ठा ी भ षाले ा र जा भ षाचे ा दजरां प् पर् ?ा झ ला ा ऐ तिह सािक घड मा डो ,ी र जाय्कतय?ा च े कतत्व, शरूव री चां े गणुग ना, लढ या चां े वणरन्, थ रो प?ुष चां ी च?रतर?े य ा विषय ची े लखेन करणय् चाय् ा हतेनू े बखर ह ा स हाितय पर्क रा उदय सा आल .ा ज सात् ती ज सात् बखर ी१७६० त े १८५० य ाक ला वाध ती लि हिलय् गालेय् .ा मध्यगु नी मर ठा ी स हाितय ता ली मह?व चा ा व डाम्य पर्क रा मल्लनू बखर ची ा उलख्खे यते .ो सत्र जाय् चा ा प या ा घ ताल ा गलेय् नातरं चय् ा स.ु अड चीश े वषरा च्य् ा क ल्ळा ता मर ठाय् चाय् ा इ तिह सा ता ली निर निर ल्ळाय् वाय्? वीर व पर्सगं वार द नो अड चीश े बखर ी लि हिलय् गालेय् .ा तय् तां टिपण,े य दाय् ा र जो निश ,ी सतं च?रतर?े आद चीं ा ह ी सम वाशे ह तो .ो बखर लखेन चा ी परंपरं ा ह ी मलूत ऐ: तिह सािक सव?प चा ीआह.े इ तिह सा पा?े ाव डाम्य नी ??य् ाबखर मीह?व चाय् ाठरलय् ा आहते. बखर व डाम्य ता विषय चां े व विधय् आढळते. बखर व डाम्य ला ा इ तिह सा मल्लनू मह?व आह े तसचे स हिा तिक्क मलूय ह ी आह.े क हा ी ठिक णा ी च?रतरं न याक चाय् ा उद ?ा कीरण माळे कलप्र ारमय्त आढळते. अस े असल े तर ीबखर ची े ऐ तिह सािक मलूय न का रात ायते न हा .ी ५.२ बखर ची वीय्तुप? /ी 'बखर' शब्द चां वीय्तुप? 'बखर' य ाशब्द चा ाक शो ताल ाअथर् हक?कत, ब ताम ,ी इ तिह सा, कथ नाक, च?रतर अस ाआह.े 'खबर' य ाअरब शीब्द चा अाथर् म हाित ी किं व ाव तारा अस आह.े बक = बकण े मल्लज े ब लोण े य ा थ तापु सानू बखर शब्द चा ी नि मिरत् ी झ ला ी अस वा ी अस े एक मत आह.े य ा शब्द चा ा वणर विपयरा य् नान े 'बखर' ह ा शब्द मर ठा ती ?ढ झ ला ा अस वा ा अस े अभय् साक ां च े मत आह.े मसुलम ना री जावट ती ली 'तव रा खी' ा मधनू दनै दंिन न दों ी लिह लीय् जा ता क हा औभय् साक चांय् ा मत े य ातव रा खी ता ली पधदत ची ाअबलबं क?न आपल े वशं च?रतरं स गांणय् सा ठा ीबख रा चीं ा उदय झ ला ाअस वा .ा 'बखर ीमल्लज े वशं च?रतर' अस े शर् .ी व .ा स .ी बदेर े मल्लत ता. सतय् आ णि कलप्र ाय चां ासदंुर मिल फा बख रा ीमध्य े दिसनू यते .ो "बखर ी जय् ा क ल्ळा ता लि हिलय् ा गलेय् ा तय् ा क ल्ळा ता मर ठा ी भ षावेर फ राश ी भ षाचे े असलले वचरस्व ल? ता घते ावर ली वय्तुप? बीर बोअर अस वा ीअस े व टाते वि. क .ा र जाव डा े य चांय् ामत े 'बख = बकण,े ब लोण'े य ा शब्द पा सानू बखर शब्द मर ठा ती आल ा अस वा .ा र जाव डाय् नां ा 'खबर' प सानू 'बखर' ह ीवय?ुप? ीम नाय् न हा .ी र जाव डा े मल्लत ता 'बखर' ह ाशब्द भष, भख, बख, य धा ता ू प सानू निघ ला आह.े तस 'ाबखर' ह शाब्द "बखय् "ा अपभ्र? ध ता ू प सानू निघ ला ा आह.े पवू? भ टा ल को म ठोम ठोय् ा व री प?ुष चांय् ा 'बखर' ी त डों ना े ब लोत असत. तय् वा?न 'बखर' ह शाब्द पर्थमत त: डों ीइ तिह सा ला ाल वा ू ल गाल े आ णि नतरं लखे ीइ तिह सा ला हा ीत ो शब्द ल वाणय् ता आल .ा (र जाव डो ल.े स.ं भ .ा ३) य पार्म णा े 'बखर' य शाब्द चा वीय्तुप? 'ीखबर' (फ राश)ी आ णि भख (ससंकृत) अश ा द नोह ी शब्द पा सानू स गांत ा यते.े य ा द नोह ी शब्द चा े मळू एकच असणय् चा ीशकय्त आह.े" (कृषण जा ीनतं सभ साद - कृत शर् ी शिवपर्भु- च?रतर; पर्सत् वान पा. कर्. ४ व ५) शर् .ी र. कुलकण?य नां ी'बखर' य शाब्द चाय् वाय्तुप? सीदंभरा त् पवू? लखेन ता '?मे, कुशल' अस े लिह ती असत तय् चा ाफ रास ीशब्द 'बिलखर' किं व 'ाबखर' ह यो. य वा?न बखर-बखर-बखर ह े भ षाश ?ा यी ??य् ाय गोय् आह े अस े तय् नां ाव टाते. (कुलकण? शर् .ी र., पर् चा नी मर ठा ीगदय् : परिंग ाआ णि परंपरं ,ा प.ू ९९) य ा विवचेन तानू बखर शब्द चां वीय्तुप? ीकश झी ला ीअस वा ीय चां अादं जा यते .ो "BAKHAR (Marathi) is chonicle or record of historical events. It is a genre available in medieval Marathi Literature. The word is either a metathesis of anArebic word 'Khabar' or a Persian word, both meaning 'the news, information or narration of past events.' Bakhar literature in Marathi is, thus, mainly a prose narration of the historical events of the past. It is the earliest work of its kind so far as historical and temporal writings in Marathi are concerned. Bakhars were an expression of the political and wordly aspirations of the Marathi speaking people between the १६th and १९th centuries." -(Encyclopedia of Indian Literature: A-Devo, Pg. ३२९-A) ५.३ बखर व डाम्य चा वीय् खाय् -ा सव?प व व शै?य् े बखर गदय् चा ीसव?प व शै?य् े वि विध वय् खाय् दाव रा े बखर मल्लज े क या ह े समजणय् सा मदत ह तो.े • "बखर गर्थ' मल्लज े मर ठाशे हा चीय् ा तजेसव् ी पर कार्म चा े नदं दा पी ह तो." अस े र. वि. हरेव डाकर य नां मीहटल े आह.े • म लोस्वथर् शब्दक शो ता, 'Any history, narration or chronicle in Prakrit Prose' अस ाबखर ची ाअथर् दिल ाआह.े • मजेर कँड ी य नां ही ,ी 'A written narative or history in Prakrit Prose.' अस े महटल े आह.े • ड .ॉ ब पाजू सीकंप ल्ळा मल्लत ता, "बखर मल्लज े आखय् यिक आ णि तय् तानू सतय्

धारा च्ा श धो घते ज णा रा ीइ तिह सा कथ या चां अनय् नोय् संबंघं शिवच?रतर्पर बखर मीधनू वय्? ह तो ो” (बखर व डाम्यः उदगम् आ णि विक सा प? २८) य चा चा अथर् पत्यूके वय् खाय् का रा नां बीखर ची े इ तिह सा सशं धोन ता ली मह?व म नाय् केल े आहे े प ?ा ताय् व भ रात यी इ तिह सा सशं धोक तां मतभदे असल े तर ही ी बखर गदय् हे े इ तिह सा चा े मह?व चा े स धान आहे े व व डाम्य नी ??य ह ीतय् चां े मह?व आहे. मर ठा बीखर चीं वी शै?य् े • बखर ीम डो ी लिप ती लि हिललेय् आहते. • र जा ा किं व सारद रा चांय् सा गांणय् वा?न लिह लीय् जा ता असत. • बखर ची ा विषय र जाक?य असल तार ीक ला नाकुर्म, इ तिह सा लिह ली जा ता नसे. • बखर मीधय् े स मा जािक व आ थिरक् प?र सिथ्त ची े उललखे कम ी आढळत ता. र जाक?य घड मा डो ीपर् माखुय् ना े चितर् ती केललेय् ा दिसत ता. • दतंकथ ाव परंपर गात द खाल े दऊन बखर व चान यी करणय् चा पार्यतन् केल जा ता अस.े • बखर ची े निवदेन प रौ णिक पधदूत ची े अस.े • बखर चीं ी रचन ा स?ुव ता परु णा पदध्त ची ी असन् शवेट पकलशर्तु ी दऊन केललेय् ा असत .ो मर ठा बीखर चीं े अंतरंगं • मर ठा बीखर चीं ीभ षा पादध्त ीपर् दौ पण रस ला असते. • बखर तीं फ रास ी शब्द चां े आ धिकय् असते प ?ारभ षिक शब्द बवह् शां ी फ रास ी भ षाते लीच असत ता. • मर ठा बीखर तीं आव जा चाय् ा?? नी े व काग्रचन ा शि थिल असते. • द घीर् व काग्रचनपे?े ालघवु काय् काडे बखरक रा चा ाकल ज सात् असत .ो तत् यी तां कतय्?ा त व काय् स?ु क?न कतरर् ीपर्य गो ता संपंवलय् चा ीउद हारण े चिटण सी बखर ती आहेत. • क राकुन ी किं व ा जम खाचरा च् ी पदध्त लखेन ता आहे े उदय. प णिापत बखर, स?पर्करण ताम्क च? रतर् • उतकृ? निवदेन पदध्त ी बखर तीं शर् तोय् चां ेमन हरपणय् सा ठा हीर दी सा पीदध्त ची वा पार केलले असात .ो अन?ुप भ षा ,ा क वाय् ताम् कलप्र ,ा अलकं रा, सभु षिाते मल्ल ी इ. च ा व पार य गोय् पदध्त नी े केललेय् आढळत .ो • अतय् ?ुि - वणग्र व्िषय सादंभरा त् आतय् तंिक जिवह् ला ाअसलय् माळे बखर तीं अतय् ?ुि झ ला आीहे े बरय् चा वळे बाखरक रा चांय् ाह तानू अ तिशय ?ीपणूर् लखेन झ लाले े आहे. • संगंतव रा इ तिह सा रचन -ा बखर चीं ाआणख नी एक विशषे मल्लज े संगंतव रा इ तिह सा रचन .ा घटन नाकुर्म, क ला नाकुर्म य माळे इ तिह सालखेन ला णाक पदध्त आीलले आसत,े ह ाबखर चीं ा विशषे आहे. • प? नि?पण -ा बखर ची े लखेन हे े क णो चाय् ा तर ी आ? वा?न झ लाले असते. य ा क राण मांळे तय् ावय्?चय् ाब जानू े लि हिण े बखर क रा सा अप?रह यार् ठरते. गणुसकं? तरन् करण े ह बीखर क रा चा ीभ म्मिक ासलय् माळे तय् चां े लखेन एक गां ही तो. • आट पोश रीपण ा - ह ाव डागमय नी गणु शिवछतर्पत चीं े च?रतर्, शर् मीतं भ ऊास हाबे चां ी के फियत, भ ऊास हाबे चां ी बखर य माधय् े पर्कषरा न् े दिसनू यते .ो र. वि. हरेव डाकर लिह ती ता तय् पार्म णा,े “वचेक शब्द, म मिरक् व भ वापणूर् व काय्,े अन?ुप सभु षिाते अलकं रा, यथ थार् रसप?रप षो इ. गणु विशषे मांळे बखर ती स नौद्यर् निमरा ण् झ ला े आहे.” (मर ठा ीबखर) • कथनपर किं व ाआखय् ना ताम्क सव?प -र. वि. हरेव डाकर य नां ीमर ठा ीबखर य ा आपलय् ा पसुत्क ता बखर नीब बात अभय् सापणूर् लखेन केल े आहे े तय् ता ली सदंभरय् नासु रा , “वणरन् े किं व ा त?व? ना य चां ापय गो आखय् ना किं व माखुय् कथ सातूर् अ धिक रमण यी करणय् काड े ह तो असलय् माळे बखर ी कवेळ वणरन्पर (Descriptive) किं व ा चितंनपर (Reflective) न ह तो आखय् ना ताम्क क हा तो ता हे े य वा?न कळनू यईल.” (मर ठा ीबखर) • इ तिह सा हे े बखर चीं े निणरय् ताम्क गमक (Determining Factor) आहे असहे ी हरेव डाकर मल्लत ता. बखर ती क हा ी द षो आढळत ता. बह?तके बखर ी ? ा उ?रक ला नी असलय् माळे बखरक रा ला ा ऐक?व म हाित वीर अथव ापतर्?े र जो निश ीय वारं अवलबंनू रह वा े ल गाल.े ह ची तय् चां सीदंभरय् ी स धान े ह तो .ी य माळे क हा वीळे का ला विपयरा स्, वय्? विपयरा स्, पर्सगं विपयरा स् य सा राखय् ताट्टु ी बखर लखेन ता आढळत ता. ५.४ बखर लखेन मा गाच पीर्रेण ा शिवक ला ता मर ठाय् चांय् ापर कार्म चा े गणुग ना ग णा रा े प वो डा े निमरा ण् झ ला.े बखर ह ास हाितय् पर्क रा शिवपवूरक् ला नी असल ा तर ी शिवक ला ता पर् माखुय् ना े मर ठाय् चांय् ा पर कार्म चा े वणरन् करण राय् ा बखर ी लिह लीय् ा गलेय् .ा पवूरज् चांय् ा कततूर्व चा े पढु ली पिढ सी ? ना वह् वा े य ा हतेनू े र जा ना े आ? का?न बखर ी लिह?न घतेलय् चा े ज णावते. इ तिह सा सवर् ? ता ह णोय् सा ठा बीखर ी लि हिलय् ाज ता अस.े बखर ची े लखेन हे े सवर्ते ती नसन् परपर्ते ती लखेन आहे े सवरस् मा नाय्पण े क णो तार ी र जाक?य प?ुष चाय् ा आ?वे? न बखर चीं े लखेन झ लाले े दिसते. मसुलम ना ी तव ?ारख चां हा पा?रण मा ज णावत .ो “स हाबे मीहेरब ना की? न सवेक सा.....आ? कोल ‘ी’ अश ी सभ साद चाय् ा बखर ची ी स?ुव ता किं व ा भ ऊास हाबे चांय् ा बखर ती ली “पतर् ी आ? ा आल ी क ीं हिदंु पद (शर् री जा)ा श हा? छतर्पत ी य चां ा पर्ध ना मखुय् आ दि क?न सव ा ल? फ जौ निश ीं ह ी भ ऊा गद? ह ऊोन पय् दा े म ता कैश ीज ला ी हे े स विसत्र वतरम् ना लिह वाय सा आ? ाकेल ‘ी’. ह ा पर् राभं ची ा मजकूर, तसचे प णिापतचय् ा बखर ची ा कतरा र्घनु था य दाव ग षीक बा ईचंय् ा आ?वे?न त बीखर लि हिलय् चा े नमदू करत ोय ाम हाित वी?न बह? तके बखर चीं े लखेन क णो ा र जाय्कतय्?ा चय् ा आ?ने े झ लाले े आहे हे े ल? ता यते.े ग. ब. गर् मा पो धाय् े मल्लत ता, ‘जय् ा व री यगु चा ी स?ुव ता सत्र जाय् सथ् पानने े झ ला ी तय् ा व री यगु चा ा एक अप?रह यार् प?रण मा मल्लज े बखर चीं ी नि मिरत् ही यो.’ य पार्क रा े बखरक रा हे े र जाय् चाय् ा दरब रा ी असण रा े लखेण की किं व ा भ टा असत तय् नां ी क णो चाय् ातर ीआ?मेळे बखर ी लिह लीय् ाआहते. तय् मा गाच ाउददशे

अस का? इ तिह सा ता ली घटन चां ीन दों रह वा ीव मर ठाय् चांय् ाश यौरा च्े गणुग ना ह
ऊन त े पढु ली पिढय् नां ासमज वा,े तय् चांय् ापय?त प हो चौ वा े य कांर ती ाबख रा चीं
ी नि मिरत् ीझ ला ी तय् माळुे इ तिह सा ता ली लढ या ा अथव ापर्सगंय ाप?े ातपश लीव
रा वणरन् वय? चीं ीन वा,े दिन कां य चां ीन दों आढळत,े क हा ी ठिक णा ीतपश ली अ ति
विसत् सव?प ता यते ता. म हिक वात ची ीबखर य चा े उ?म उद हारण मळत याईल. बखर
लखेन ह े क ठिण जब बाद रा ची े क मा मळनू ततक् ला नी लखेक नां ी तय् ला ा य गोय्त
नोय् या दिलले आह.े ५.५ बखर ची े ऐ तिह साक व व डाम्य नी मलय् बखर चीं े स हातय्
गणु व भ षा या ?ा? नी े फ रा मह?व आह.े बखर ती रसपणूर् पर्सगं व वकृतव्यलै ी
आढळते मळ ी व काप्रच रा व सभु षात चां ा व पार, सर्व दा क शौलय्, रखे वी पर्व सा
वणरन् े अदभुत, ा रजंकत, ा चितरंमय्त, ा रखे वी सव्भ वा चितर्ण े ह ी व शै?य् े
आढळत ता. व री, क?ण रस चां ी उतव्कत, ा पर्स दा ओजय ा गणुचं ा पर्तय्य व आवशे
पणूर्, पर् ढौ व रस व्वा फ रास ीउदर् ू मिशर् ती भ षा हा ीबखर ची ीव शै?य् े आहते. र
जाक?य घटन बांर बोच स मा जाक प?र सिध्त ची े चितर्ण बख रा मींधनू यते.े म हात पीर
बखर ती उतकंठ ा व ढा विणय् सा ठा ी उपम ा अलकं रा य चां ा व पारक?न हक?कत अ
धिक रसपणूर् व्ह वा ी य काडे लखेक चां ाकल असत .ो धमर् विषयक बखर ती ध मिरय् नां
ाधमर् ु विषयक म हात ीक?न दणेय् सा ठा धी मिरक् ज वीन बा बात लखेन केलले े
आढळते बखरक राच भी मूक ा बखरक रा विषय शा ी त दा ताम्य प वालले ा असत .ो तय्
माळुे रस व्वा शलै ची ा व पार केलले ा आढळत .ो ल कोकथ ा परु णाकथ या चां ाव पार य
ालखेन ता आढळत .ो पर्स दा, ओजस, म धारु ी ह े गणु बखर ती एकवटलले े असत ता.
"सव्क?य संबंधं ी अ भिम ना चा ी भ वान ा ह ी बह?तके बखरक रा चां ी भ मूक ा ह यो.
किबह?न ा त ी तय् चां ी मह?व का ?ां ा असते." (मर ठा ी बखर) बखरक रा चां बाह?
शर्तुपण ाव तय् चां री सिकत या चां सादंुर सगंम बखर ती पह वाय सा मिळत .ो बखरकर नां
ाश ?ा चा,े धमरा च्े ? ना ह तो े ह े य वा?ंन सप? ह तो े श ?ा चां पा?रचय,
ससंकृत ची ी ओळख, वय् सागं, कलप्र शा?च ी दणेग, ी भ षावेर ह?कूमत, स?ूम निर ?ी
णश?? व म नाव ी सव्भ वा ाच े ? ना असण े आवशक्क आह.े ज वीन वय्वह रा चा े ? ना
तय् चांय् ालखेन तानू सतत ज णावते. गं ब. गर् मा पो धाय् े य चांय् नासु रा, "बखरक रा ह
ा क हा ी ज णा वीपवूरक् कल ा नि मिरत् ी करण रा ा कल वातं (Conscious artist)
नवह े परतंु बखर चीय् ाएकंदर घ टा वा?न व तय् वार चढललेय् ा कलप्रचेय् ा व भ वान
तामकतचेय् ा रगं वा?न बखरक रा ह ा एक (Unconscious artist) आह े अस े अनमु ना
केल े तर व वाग े ह णो रा न हा ी" - (गं ब. गर् मा पो धाय् े मर ठा बीखर गदय, व्ह नीस
बकु सट लॉ, पणु,े पर्. आ. १९५२, पर्सत् वान, ा प?ृ ६) तय् चांय् मात े बखरक रा ना े
निज? व घटन, ा इ तिह सा वज ापर्सगं, मत् वय् ?ि इतय् दा की चां े ग व्को ाकेलले तपश ली
व तय् नासु रा निमरा ण् केलले की लाप् निक स?ृ यी तानू ऐ तिह साक वसत् सिध्त ची लात बी
लोत कीरत .ो कल वातं चाय् या ास राय् पार् किर्यते ऐ तिह साक व सात्व आ णि क लाप् निक
स?ृ ीय चां े ह े बमे लामु मिशर्ण झ लाले असत े तय् माळुचे इ तिह सा वार आध ?ारत एक
सव्त्तंर कल कात् ी निमरा ण् ह तो े बखरक रा बह?शर्तुत, ा कथनक रा चा े क शौलय् आ
णि आदरय?ु पर्मे इतय् दा मीळुे बखरक रा वण?त विषय ता रगंनू गलेले ा असत .ो उदब् धोन
करण े ह े य ास हातय् चां े मह?व चा े व शै?य् म नात ायईल. बखर तीनू च?रतर व
पर्सगं दाव् रा े सम जा म णास चां े उदब् धोन केलले े दिसते. बखर नि मिरत् मी गा ली पर्रेण
,ा पर्य जोन े व तय् चां े सव?प प हात ाह े ल? ता यते े क? य ालखेन तानू सव्क?य चांय्
का यारक्तृत्व चा आदर व शर्दध् ा दिसते. व चाक चांय् मान वार व री, र दौर्, अदभुतरस चां ा
प?रण मा करणय् चाय् ा हतेनू े ह े लखेन झ लो आह े अस े दिसते. घटन चां ी कल
तामकतने े न दों घऊन स हातय् नि मिरत् ीकेलले आीह.े धमर् ु पर्वतरन् व सम जापर्व धोन य
बार बोच कल नादं दणे े ह े पर्य जोन बखरक रा नां ा म नाय् ह तो े तय् तानूच तय् नां ी
सम जा चाय् ा व ससंकृत चीय् ा सव?ा ग ना ा सप्शर् करणय् चा हाते ू सधं कील ाआह.े
बखर चीं दीहुरे भी मूक ा १. ऐ तिह साक मह?व बखर ी इ तिह सालखेन चाय् ा ?? नी े पर्म
णा म नालय् ा न हा ती तर ी इ तिह सा लखेन ता ली बखर चीं े मह?व कम ीकरत याते न हा
.ी ऐ तिह साक स धान मळनू तय् नां माह?व आहचे. र जाक?य, स मा जाक, ऐ तिह साक परु
वा े बखर ती आढळत ता."बखर नीं ा सपंणूर् ऐ तिह साक मलय् नसले तर ी इ तिह सा चा े
ते एक स धान आह.े शिव या इ तिह सालखेन चाय् ा भ मूकेनचे बखर चीं े लखेन झ लाय् चा
े दिसते. इ तिह सालखेन सा आवशक्क असण रा े कलप्कत ा व पर् मा णाकपण ा ह े गणु
बखर व डामय तां पर्भ वा पीण े आढळत ता. बखर - लखेन ता ऐ तिह साक श ?ा यी ??
नीसल, ी तर तीय् लखेन सा ठा ी उपलब्ध स धान चां अा धिक धाक उपय गो केल आह.े
तय् ाक व्वा तां ऐ तिह साक स धान े फ राश उपलब्ध नसलय् माळु.े कितय्के बखर सीम्तू वीर
हव ला ठावेनू लिह लीय् आहते. ह ाक व्वा चा ाद षो असले; पण त ोबखरकर चां ानवह् े इ
तिह सा चाय् ालखेन ला ाल गाण रा मह?व चा ागणु मळज े निवदेनक शौलय्. त बोखरक रा
चांय् अागं आीह े य तां मळु ची सदंहे न हा .ी स रा शां, इ तिह सा?? नी े बखर चीं े मह?व
सिदध् ह तो े मळनूच इ तिह सा ता तय् चां ा अतंभरा व्केल पा हािज.े" (र. वि. हरेवडकर,मर
ठा ीबखर, प.४१) इ तिह सा आ णि व डामय य ाद हो चौं ा बखर तीं स?ूम कल ताम्क सगंम
झ लाले आह.े हचे मर ठा बीखर चीं े व शै?य् आह.े २. व डाम्य नी सव?प बख रा ली जास े
ऐ तिह साक दसत् वाजे मळनू मह?व आह े तसचे तय् चां े व डामय नी ??य् ा ह ी मह?व

आहे मर ठाी व डामय चां ा अभय सा करण रा अभय साक मर ठाी बखर चीं ा अभय सा केलय शिाव या आपल े सशं धोन पणूर क? शकत न हा .ी ततक् ला नी सम जिाक, र जाक? य ववसथ् ा समजणय् सा ठाी तसचे मर ठा ा स मार जाय चा ा इ तिह सा ज णानू घणेय् सा ठाीमह?व चा ासदंभर् मळनू बख राीकडे प हा ली े ज ता,े तसचे मर ठाीभ षाचेय् ा इ तिह सा ता भ षाते अनके बदल ह तो समदध्त् ा यते गलेी य चां ा अभय सा करत ना ा मध्यगु नी सतं, पतं, ततं स हाितय् ता अतय्तं मह?व चा ा भ गा य ा स हाितय्पक् रा ना े वय् पालले ाआहे.े य ाबख रा चीं े व डामय नी सव?प तप सात ना ाअनके व शै?य् े पर्कषरा न् े ज णावत ता. १. वणग्र ् विषय शा ती दा ताम्य् बखरक रा ह े पर् माखुय् ना े मर ठा ा श हा ती ली पद धाक राी ह तो े अथव ा र जाय्क राभ राचय् ासवर् घड मा डो चीं े स ?ाीह तो े तय् नां ाअनभुवलले ाअभूतपवूर् क ळा वणरन् करत ना वाणग्र विषय शा ती दा ताम्य् किव ा जिवह ळा लाखेन तानू वय? ह तो .ोर. वि. हरेव डाकर य नां ाी'मर ठाी'बखर' मधे य बा बात महटल े आहे. "वणग्र विषय शा ती दा ताम्य् व निवदेन चा ा पर् मा णाकपण ा य ा गणु मांळुे बखर ती रस तोक्टत ा ह ा व डामय नी गणु निमरा ण् ज याल ा आहे.े श यौरवणरन् ह ा बखर चीं ा एकमवे विषय न हा .ी व रीरस पांर्म णा े क?ण, अदभ्तु, भय नाक, बिभतस्, र दौर् इ. रस चां ाी उतक्तत ा बखर ती आढळते."(र. वि. हरेवडाकर,मर ठाी बखर, प.३७)उद .ा भ ळास हाबे चांय् बाखर ती ली द? जाी शिदं,े ग विदंपतं बदंुले,े बळवतरं वा महदंळे व वि? सार वा य चां े मत्व्यूय् ा वणरन् ता ली क ?ाणय् अथव ा शर् मीतं नर याणर वा पशेव े य चांय् ा बखर ती ली न रा याणर वा पशेवय् वांर ली पर्सगं. य ा पर्सगंवणरन् तानू बखरक रा व चाक सा तय् ा व ता वारण ता घडेन ज ता .ो तसचे पर्तय? अनभुव घतेलय् चा आनदं दते ;ो य चा े पर्मखु क राण लखेक सव्त: य ा विषय शा ती दा ताम्य् प वालले ाआसत .ो पर्तय? पर्सगं अनभुवलले ाअथव ाआपलय् ाकलप्र शा??न े तय् ापर्सगं चा े स ?ा दी रा असलय् चाीतय् चां ाीभ मूक ाअसते य ागणु मांळुचे बखर व चात ना ाव चाक तय् ता एक?प ह तो े व ऐ तिह सािक ?ण चा े मन:च?नु े अनभुव घते .ो २. निवदेनक शौलय् बखर क रा उ?म निवदेनक रा असत .ो निवदेन क शौलय् चाय् ासह यान् े घटन ,ा पर्सगं, वय् ?ि चितर्ण े अतय्तं पर्भ वा पीण े शबद्धध् करत असत .ो "एख दाय् उतक्? लल तीकथपेर्म णा े स?ुव ता पी सानू शवेटपय?त व चाक चांय् ा मन ता उतक्ठ ा व विसम्य निमरा ण् क?न तय् चाय् ा चितर्व?ृी तलल् नी करणय् चा े स माथग्र बखर तीं आहे." बखर तीं शर् तोय् चां े मन हरपणय् सा ठाी हर दी साी पदध्त् ची ा व पार केलले ा असत .ो अन?ुप भ षा ा क वाय् ताम् कलप्र ,ा अलकं रा, सभु षाित,े मळ् ा इ. च ा व पार य गोय् पदध्त् नी े केललेय् आढळत .ो ३. उतक्? भ षा शालैी "बखर तीं ली सदंुर भ षा शालैी लळे लखेक चांय् ा भ षा पार्भतूव चाी कलप्र ा यतेचे व तय् चाबर बोेर तय् चांय् ा अतरंगं ता ली विच रा विक रा चां ाी सप? ज णा वी ह तो े बखरलखेक चांय् ा स दौयरा द्रु? ,ी स?दत ा य ा कल ताम्क गणु चां ाी ओळख तय् चांय् ा भ षा शालैी लळे ह तो े बखरकर चां ाी भ षा शालैी ही क णो चाय् हाी अनकुरण ना े तय रा झ लाले नीसनू त तीय् चांय् अातरंगं तानू निमरा ण् झ लाले आीह े मळनूच तीसव्ततरं आहे.े मर ठा बीखर चीं ाीभ षा शालैीही व शि?य्यणूर ा आहे य ता शकं ान हा .ी" (र. वि. हरेवडाकर,मर ठा बीखर, प.३९)पर्स दा, ओज व म धायुर् ह े गणु बखर ती आढळत ता. "बखर चीं े विषय व तय् चां ाी म डांण ाी ही व डामय?य? ा आकषरक् आहेत. बखर तीं ली पर्सगं ततक् ला नी सव?प चा े असल े तर तीय् ता स?व, रज, तम आश ा तिर्गणु ताम्क म नाव भी वान चां े वणरन् दिसते." (र. वि. हरेवडाकर,मर ठा बीखर, प.४०) "एकंदर ती बख रा ती ली भ षा हाी स धाी गदय्, न रीस, नसुत ची निज?व वण?न करण राी ल लितते रस हाितय् चा भी षा ना हा ;ी तर जिवतं, रसरश ती व डगमय मतू?च े दशरन् दणे राी ल लितव डगमय चां भी षा आहे.े मतू?चय् दाशरन् ना े ज ओनदं ह तो ,ो त कौवळ इ तिह सा ? ना चा ,ा नव नी म हाित ा मिळ विलय् चा ा किव ा स मा नाय् कुतहूलपतू?च ा आनदं नवह:े ब दौध्क नवहचे नवह े तर जय् ला ाव डगमय नादं मळत ता, तश चा पर्क राच ाह ाआनदं आहे.े बखर चीं ाव डगमय मळनू एक सव्ततरं व डगमय पर्क रा म ना वा ाअस े व टात े त े य सा ठा ची." - (ग.ं ब. गर् मा पो धायु,े मर ठा बीखर गदय्, वह नीस बकु सट् लॉ, पणु े पर्.आ. १९५२, पर्सत् वान ,ा प? ९) ४. शलैी विच रास दौयर्, भ वान सा दौयर्, रस ताम्कत ,ा वय् ?ितव, व?ृतव, सभु धीत ,ा परंपर सा हाचयर्, ज वीण नाभु त्ति विशयक आवशे, सयंम, उद ?ात ,ा वचै ?ारक कर्म, प ?ारभ षािक शबद्, वय् कारण ??य राचन या गणु मांळुे बखर ची शीलैी?म आहे .े बखरकर चां बीह?शर्तुत ा ह े बखर ती ली ब दौध्क अगं ह यो. शलैी गीणु चांय् ?ा? नी े बखर सीमदध् आहेत. अस े 'मर ठाी बखर' क रा हरेव डाकर य नां ाी बखर चीं े व डामय नी गणु विषद करत नां ा शलैी ब बात स विसत्रपण े मदुद े म डांल े आहेत. ५.६ बखर चीं ाी वि?सन यीत ा बखर ाी शिवपवूर्क ला नी, शिवक ला नी, व शिवक ला ?ोर आश ा क लाखडं ता विभ गात ा यते ता. तय् ता ली क हाीभ गा अ तिर जंित असलय् ना,े अथव ाबखरलखेन चाीआ? ादणे राय् ावय?चय् ा उद ?ा कीरण चाय् ा हतेनू े क लाप् निक झ लाले ा असलय् ना े अनके प ?ा ताय् अभय साक बखर नी ा ऐ तिह सािक स धान म नाणय् सा तय रा न हा ती. परतंु तस े करण े य गोय् ठरत न हा ,ी मर ठाय् चां ा इ तिह सा चा े मह?व चा े स धान मळनू बखर कीड े प हिले ज ता े बखर ह े एक स धान आहे,े जय् तानू मर ठाशे हा ची इ तिह सा समज याल अाभय साक नां ामदत ह तो े भ रात यी अभय साक नां ाी बखर नीं ा ऐ तिह सािक स धान चां ा दजरा ळ दिलले ा आहे.े बखर वगळत ा मर ठाीस?चे ा इ तिह सा स गांण राी इतर क णोत हीी

स धान े उपलब्ध न हा ती. तय् माळे बखर नीं ा न का राण े मळ्जे मर ठाशे हा ची ाइ तिह सा न का राण े अस े ह झील. बखर चींय ा वि?सन यीत े बददल वि. क ा र जाव डा े मळत ता, "एक असस्ल चिट रो े सवर् बखर चींय ा बह?मत ला हा णानू प डाणय् सा परुसे े आहे" (वि.क ा र जाव डा, े र जाव डा े लखे संगर्ह, भ गा१, पणु१९२८, प, २) र जाव डाये चांय् मात े मर ठा बीखर ीमध्य े स धा राणपण े त नी पर्क राच े द षो आढळत ता. १) सथळ विपयरा स् २) कळा विपयरा स् ३) वय्?? विपयरा स्. बखर ी क णो चाय् ा स गांणय् वा?न लि हिलय् ा गलेय् ा असलय् ा तर ी तय् ता इ तिह सा चा े सदंभर् आढळत ता. व चाक सां ठा ी रजंक करणय् चाय् ा ?? नी े जर ी तय् ता ल लातय्पणूर भ षा ा व पारल ी असल ी तर ही ी तय् चां े ऐ तिह साक मह?व कम ी ह तो न हा ी य वा?न क हा ी अ तिर जंित पर्सगं वज ा करत ा बखर ी य ा ऐ तिह साक दसत् वाज ठरत ता. बखर ह ा श ?ाशदुध इ तिह सा नसल ा तर ी इ तिह सा चा े व एक स धान आहे े ह े म नाय् कर वाचे ल गात.े आपल पीर्गत तीप सा ा पर? - बखर ची े सव?प आ णि व शै?य े सप? कर ा

५.७ स रा शां मर ठा ी स हाितय् ता बखर ह ा स हाितय् पर्क रा अतय्तं मह?व चा ा म नाल ा गले ा आहे. तय् ला ा स हा तिक्क मलय् आहे े तसचे ऐ तिह साक महतव्ह आीह.े मर ठाशे हा चीय् उादय् चा वा पर कार्म चा ा इ तिह सा बखर आीपलय् ला ास गांत ता. बखर चींय ा वि? सन यीतबेददल मत तांर े आहेत. परतं ु मर ठाशे हा चीय् ाइ तिह सा चा ीस धान े मळ्नु बखर रा नीं माह?व आहे, तसचे स हाितय् मळ्नुह आीह.े ?????? बखर क लाखडं व पर्क रा घटक रचन ा ६.१. बखर ६.१.१ शिवपवूरक् ला नी बखर ६.१.१.१ म हिक वात ची उीफर् म हा मीच बीखर ६.१.१.२ र ?ासत गाड ची लीढ ई ६.२ शिवक ला नी बखर ६.२.१ शिवछतर्पत चीं े च? रतर् - कृषण् जा आीनतं सभ साद ६.२.२ चितर्ग?ु विर चित शिव जा मीह रा जा चां बीखर ६.२.३ शर् छीतर्पत चीं ११ कलम बीखर - द? तीर्मलव को निस ६.२.४ शर् ी शिवछतर्पत चीं े स? पर्करण ताम्क च?रतर् ६.३ पशेवके ला नी बखर ६.३.१ न ना फाडणव सी चां े आतम्च?रतर् ६.३.२ शर् ीर माद सासव् मा चीं े च ?ारतर् चा ीबखर उफर् हनमुतं सव् मा ची बीखर ६.३.३ पशेवय् चां बीखर - कृषण् जा ी विन याक स हो नो ी ६.३.४ प नापतच ीबखर - रघनु था य दाव ६.३.५ भ ऊास हाबे चां बीखर - कृषण् जा ीश मार वा ६.४ सम रा पो ६.५ सदंभरग्रथं ६.६ पर?सचं ६ ६.१. बखर बखर चीं ी नि मिरत् ी शिवपवूर कळा पा सानूच झ लाले आीढळ्नु यते.े शिव जा मीह रा जा चांय् काळा ता य ा लखेनपर्क रा ला ा उ जिरत् वासथ् ा आल ी अस े य ा कळा ता ली बखर चीं ी सखंय् ा प हात ाआपण मळ् ू शकत .ो पशेवकेळा ताह ी बखर लखेन स?ु र हिल.े क लाखडं नासु रा बखर ी त नी भ गा ता विभ गालय् जा ऊा शकत ता तय् पाढु लीपर्म णा े : • शिवपवूरक् ला नी बखर (म हिक वात ची ीउफर् म हा मीच ीबखर, र?सत गाड ची लीढ ई) • शिवक ला नी बखर (शिवछतर्पत चीं े च?रतर् - कृषण् जा आीनतं सभ साद, चितर्ग?ु विर चित शिव जा ीमह रा जा चां बीखर, शर् ीछतर्पत चीं ी११ कलम बीखर - द? तीर्मल व को निस, शर् ी शिवछतर्पत ीच े स?पर्करण ताम्क च?रतर्) • पशेवके ला नी बखर (न ना फाडणव सी चां े आतम्च?रतर्, शर् ी माद सा सव् मा चीं े च ?ारतर् चा ी बखर क लाखडं व पर्क रा बखर उफर् हनमुतं सव् मा ची ी बखर, पशेवय् चां ी बखर - कृषण् जा ी विन याक स हो नो ,ी प नापत चा ी बखर - रघनु था य दाव, भ ऊास हाबे चां ी बखर - कृषण् जा ी श मार वा, खडर्य् चाय् ासव् रा ची ीबखर) लखेन पर्क रा नासु रा बखर चीं वीगरव् रा पीढु ली पर्म णा े करत याते.े १) च?रतर्ताम्कबखर-च?रतर्नयाकचाय् ाच?रतर्चा ेवण?नय ाबखरतीअसत.े (शिवजा ी महाराजा,सभंजा मीहराजा,बर्महदोर्सव्मा यीचांय् बाखर)ी २) वशं नाचु?रतर् ताम्क- एख दाय् धार णाय् चा हीक?कत स गांितलले आीसत.े (पशेवय् चां बीखर, न गापरूकर भ सोलय् चां बीखर), ३) पर्सगं-वणरन् ताम्क - एख दाय् ा मह?व चाय् ा पर्सगं चा े वण?न असत.े (प णापतच ी बखर, खडर्य् चाय् ासव् रा ची ीबखर), ४) ५) ६) पथं यी (शर् ीसमथरा च् बीखर), आतम्च?रतर् पर (न ना फाडन सी, गगं धारश ?ा पीटवधरन्, ब पा ू क नाह् यो चां आीतम्च?ु), कै फियत -ी वि शि? प? चा ी ब जा ू म डांण रा ी असत.े (हळ्ळोकर चां ी शलै ,ी हळ्ळोकर चां ी कै फियत), ७) इन मा क मिशनस ठा ी लि हिललेय् ाबखर ी(क हा ीकर णा), ८) प रौ णाक - (कृषण् जनम् कथ ाबखर), ९) र जान ती पीर-(आ? पातर्) वगैर े १०) सथळ वणरन् ताम्क बखर ६.१.१ शिवपवूरक् ला नी बखर शिवपवूरक् ला नी बखर रा मीधय् े पर् माखुय् ना े मसुलम ना ी आकर्मण े व तय् चा ी र जावट असत नां चा े स रा े सदंभर् आढळत ता. मल्येच्छ अस उाललखे सवरत्र आढळत .ो म ला जो री जा,े शह जा री जा े य चां े सदंभर् यते ता. य बाखर चीं सादंभर् घऊेन अभय् साक ठ मापण े बखर चींय् पार्रेण ?ा कोवळ मर ठा ा इ तिह सासं ठा ी आहेत अथवा र जाय्कतय्?ा च े गणुग ना ग णा े ह ा तय् मा गाच ा हते ू आहे े ह ा आर पो फेटळानू ल वा ू शकत ता. ६.१.१.१ म हिक वात ची उीफर् म हा मीच बीखर म हिक वात ीमळ्जे प लाघर यथे ली केळवे े - म हा मी मध ली म हो मी. उ?र क कोणच ाइ तिह सा स गांण रा ी ह ी बखर स धा राणपण े १४वय् ा शतक ता लि हिल ी गले ी असनू ? ा बखर ी मधल ा इ तिह सा कळा शके १०६० मळ्जे े इ.स. ११३८ पय?त म गा े ज ता .ो आ? पाय?त स पाडललेय् ा सवर् बखर मीधय् े ह आीतय्तं

जनु अीश बीखर आहें" आज म दुर्त सव?प ता उपलब्ध असलले ी जनुय् तांल जीनु बीखर महुज
 े 'म हिक वात ची ीबखर' ह यो. ह ीपर्करण े निर निर व्वाय् लाखेक नां ी निर निर व्वाय् का
 व्वा ी लिह ली ीआहते. (इ. स. १४४८-१४७८)." - (गं. ब. गर् मा पो धाय् े मर ठा ी बखर
 गदय्, वह नीस बकु सट् लो, पणु े पर्. आ. १९५२, पर्सत् वान ,ा प? ३) म हिक वात ची ी
 ऊफर् म हा मीच ी बखर ती ली क हा ी पदय् पर्करण े वगळल्य् सा सवर् बखर लखेन गदय् ता
 झ लाले े आहें म तार् ह े गदय् लखेन ह ीसजवून केलले े असते शरूव री चां े गणुग णा
 करण े व म हातग रा काडनू पढु ली नां ा म गारदशरन् करण,े ह हा ी एक हते ू आहें
 बखर ती ली केशव चा यार् लिख णा चा े क राण स गांत ता. "सवर् क कौणपर् तां मल्चेछ् ना ी
 आकर्मण क?न, यथेनू तथेनू च हो कीड े सवरत्र् मल्चेछ्णरा ख् ला पीथ्व् बीडनू गले ी वणरा
 व्णरव् व्णख न हा शी झी ला सीव्कुळ चा ी व सात्पसुत् क णो चाय् गा वा ीह री हिल नी हा ी
 ? तिर्ये नां ीर जाय् भाम ना स डालि, ा श? े स डोल ी व केवळ कृ षिधमर् ् सव् की ?ान
 कितक्ये निवळ्ळ कुणब ी बनले, कितक्ये नां ी क राकून व? ी आद?रल ,ी क हांिक सवे वा
 ?ृि अगं की ?ान निभर् तां शदुर् ठरले, श णा ी कितक्ये न? ह उोन न माशषे ह ी र हिले न
 हा ती. बह?त आच राह नी झ ला े ग तोर्, पर्वर, कुळसव् मा ,ी कुळ ग?ु? चां ी बह?तके सां
 आठवण हि र हिल ी न हा ी अश ी ? ा त नीश े वषरा त् भर्?त ा म जाल ी व मह रा
 षाट् धमर् अजज् ीबडु ला ा अशय् साकंटसमय ीशर् ीदवे ीकुळसव् मिण ,ी म ला डाच
 ादसेल ाज ोन याक रो वा तय् चाय् ा सव्पन् ता यऊन, स गांत ी झ ला ी क?, न याक रो वा
 ,ा उठ, मह रा षाट्धमर् र ?िणय् कार ती ा अठर पागड ज ता ची ामळे वा कार आ णि
 केळवय् ाप सानू मंबुईपय?तचय् ासवर् ग वाच,े सवर् ज ता चीं े व सवर् ग तोर् चां े खलक
 जमवन्, तय् सां केशव चा यारा च्य् ामखु े मह रा षाट् धमर् स गां वी" म हिक वात चीय् ऊाफर्
 म हा मीचय् बाखर ती ली एकूण सह पार्करण पांके? भगव नाद? ना े लि हिलले ी पदय् पर्करणे
 (प हिल े व च थौ)े इ. स. स. १५७८ त े १५९४ मध ली अस वा ती, तर केशव चा यारा े न े
 लि हिलले गादय् भ गा (पर्करण े २ व ३) १४४८ मध ली आह े अस े दिसते ? बाखर ची े प
 चाव े पर्करण १५३८ मधय् े लि हिले गले े अस वा े (तय् चाय् ा लखेक चा े न वा अ? ता
 आह)े, तर सह वाय् चा े लखेन १४७८ मधय् े झ लाले दिसते ? ाबखर ची े एकूण ६ पर्करण
 े असनू तय् ता वि विध पर्क राच ीम हात ी दिल आीह े १. पवूर् परंपर ा - वणर् उतप? ी
 - वणरा व्णर् - वय् खाय् ा : ह े पर्करण शके १५०० (इ. स. १५७८) चय् ाआसप सा भगव
 ना द? न माक वय्?न े लि हिल े २. र जा वशं वाळ ी : ह े पर्करण शके १३७० (इ.स.
 १४४८) चय् ा फ लाम्पु म हिनय् ता केशव चा यार् य वाय्?न े लि हिल े ३. निव डा े व हक?
 कत ी ह े पर्करण शके १३७० (इ. स. १४४८) नंतर केशव चा यार् य ा वय्?न े लगचेच लि
 हिल े आहें दसुरय् ा आ णि तिसरय् ा पर्करण चा ा क व्वा ह ा प हिलय् ा पर्करण चाय् ा
 आध ची ा आहें शिव या शके आ णि इसव सीन य ता ली ७८ वष?ा च फारक यथे े ल? ता
 घय् वा ाल गाले. ४. शर् ी चितं माण ी क सौत्सु परु णा : ह े पर्करण शके १५०० (इ. स.
 १५७८) चय् ा आसप सा भगव ना द? न माक वय्?न े लि हिल े ५. प ठा रा ?ा ता वीशं वाळ
 ी ह े पर्करण शके १४६० (इ. स. १५३८) मधय् े लि हिल े गले े कतरा ् म तार् अन माक
 आहें ६. वशं वाळ ी ह े पर्करण शके १४०० (इ. स. १४७८) मधय् े लि हिल े गले े आह े
 अस े ? ा पर्करण चा ान माक कतरा ् स गांत .ो ६.१.१.२ र ?ासत गाड ची लीढ ई य ा
 बखर ती विजयनगरचय् ा विधव्सं चा ी म हात ी मळ्ळ क नाड ी बखर चीय् ा आध रा े दिल
 ी आहें वय्? आ णि घटन चां े तपश लीव रा वणरन् य ता लखेक ना े केले आहें द ?िण
 भ रात ता त लोिक टोव ा र ?ास-त गाड ी यथे े झ लाले ी ऐ तिह सािक मह?व चा ी निणरा
 य्क लढ ई. विजय नागर चाय् ा र मार जा चा ा मसुलम ना ी र जाय् ता ह णो रा ा व ढात ा
 हसत्?पे थ बां विणय् का?रत ,ा तय् चा पर्म णा े व धिरष्ण् ू ह णो राय् ा हिदंसू?से प याबदं घ
 लाणय् का?रत ा आ दिलश हा, निज माश हा, कुतबुश हा व ब?रदश हा य नां ीयतु ीक?न तय्
 चाय् वार सव् रा ीकेल ी य ा यतु ती अकबर ह ी स मा ली झ लाय् चा ी दतंकथ ताम्क म
 हात ी पर् .ा एच्. के. शरेव ना ी य नां ी न दंिय व्वा कै फियतचय् आध रा े दिल आीह े
 र मार जाय् चाय् मार ठा कीनन्ड बखर नीहे तीय सा प? ी मिळत े परतंयु ा म हात ची ी स
 धान े अगद ी उ?रक ला नी असलय् माळुे वि?सन यी असणय् चा ी शक्यत् ा कम ी र मार
 जा चा ा भ गोंळपण ा व शतर्य्य् ा स माथग्रा स् कम ी लखेणय् चा ी पर्व? ी य मांळुते ती
 तय् चा पार भाव ह उोन त मो राल गाले वा विजय नागरच े हिदं ू स मार् जाय् पढु ली शभर्
 वष?ा त पर् या लःय प वाल े (मर ठा ी वि?क शो, पर्यम वा?ृ)ी कृषणचेय् ा क ठा ी
 असललेय् ा रकसग वी तगंडग ी य ा द नो खडेय ा न जिक विजयनगरच ा र जा ा र मार वा
 ोय चां ातळ ह तो .ा तय् वा?न 'र ?ासेत गाड 'ी ह ीन वा बखरक रा नां ी दिले ६.२
 शिवक ला नी बखर ६.२.१ शिवछतर्पत चीं े च?रतर् - कृषण् जा अीनतं सभ साद कृषण् जा ी
 अनतं हिरपे राख ी तथ ा 'सभ साद' विर चित सभ साद बखर ती ली एकप ना. ड वा कीड,े मळ्ळ
 म डो लीप ती ली पर्त व उजव कीड,े तय् चा े दवेन गार ी लिप ी कृषण् जा ी अनतं सभ
 सादय नां ी लि हिलले ी शिवछतर्पत चीं े च?रतर् (सभ साद चा ी बखर) ऐ तिह सािक पर् मा
 णाय् चाय् ?ा? नी े मह?व चा मी नाल जी ता े सभ साद ह कोवळ परु तान म हा तीग रा नवहत्
 ा तर् खडं लखेण ी बह दाद्र, ज णाक रा निर ?ीक, शिवच?रतर् चा े व क यारा च् े ममर् ज
 णाण रा ा आ णि मर ठा ी म णास ना े शिवच?रतर् कस े लिह वा े य चां ा आदश घ लानू
 दणे रा ा प हिल वा हिल ा इ तिह सािक रा ह तो .ा महुनूच र जार मा ना े सभ साद सा "तमुह
 नी परु तान, र जाय् तां ली म हा ती (गर) ल को आह ,ां तर ीइसत्क बिलप सानू (स?ुव ता पी

सानू) चरतर लिह?न दणे?" अश ीआ? कोल ी सभ साद बखर ह ीमर ठा ती ली प हिल ीच ?ारतर ताम्क बखर ह यो. शिवचरतर ह बाखर ची ा विषय आहे. शर् मीतं र जा रा मामह रा जा य चांय ाआ?नेसु रा इ. स. १६९७ चय ासमु रा सा लि हिललेय ा य ाबखर ती शिवचरतर ता ली ७१ पर्सगं चां े वणरन् आहे. शिवचरतर चा े वि?सन यी स धान मळ्णू य ाबखर ली ामह?व आहे. शिव जा ीमह रा जा चांय ार जाय्क राभ रा चा, े वय ?मि?व चा, े र जान ती ची े वणरन् करत र जान ती ची ीओळख क?न दणेय चा े मह?व चा े क मा य ाबखर ती कृष्ण जा ीअनतं सभ सादय नां ी केल े आहे. हे ही बखर स ?ं?ि? सव?प ता असल ी तर ही ी शिवक ला नी बखर असलय ना े तिल ा अननय स धा राण मह?व आहे. ड ाँ र. वि. हरेव डाकर य नां ी य ा बखर ची ा व डाम्य नी ?? की नो तानू स विसत्र अभय सा क?न पसुक्त?प ना े पर्क शिात केल ा आहे. सम ?ीण ताम्क ट पी ा अभय साक नां ा उपय?ु ठरण रा ी आहे. सभ साद बखर ह े शिवछतर्पत चीं े चरतर आहे. सत्र जाय्थ पानसे ठा ी तय नां ी केललेय ा सव राय ,ा ग निम ी क वा ,ा सत्र जाय विषयक ध रोणय चां े चितर्ण य बाखर मीधय े आहे. "स हाबे ीमहेरब ना ीक?न सवेक सा.....आ? ाकेल 'ी' अश ीसभ साद चाय ाबखर ची ीस?ुव ता आहे. सभ साद ना े शिव जा चींय ा घर णाय चा ी स विसत्र म हात ी दिल ी आहे. ब बा जा ी (इ. स. १५३०) – म ला जो (ीइ. स. १५५२) – शह जा (ीइ. स. १५९४) – शिव जा ी(इ. स. १६२७) अश ी वशं वाळ सभ साद चाय ा बखर ती लिह ली ी आहे. शह जा री जा े कनरा ट्क बगळरू यथे े असलय ना े तय नां ी तय चां ी पर्थम पतन् ी जिज बा ई व शिव जा यी नां ा पणुय चा ी जह गार ी स भां व्वाणय सा प ठा विले. सथ नािक ल को नां ा दशेपर्मे चा ी शिकवण दऊन र षाट्क यारा स पर् तोस हात केल.े जह गार ती ली किलले ज े आ दिलशह काडे ह तो े ते ते बाय ता घतेले. सनैय व ढा विल े व ब रा ाम वाळ वार अमंल स?ु केल .ा शिवर या नां ीम वाळ पर्दशे ता ली त रोण ा जिंकून सव्त:च री जाध ना सीथ पान केल .ी र जागड ब धांल .ा प ठा पो ठा ज वाळ की बा जी क?न पर्त पागड ब धांल .ा शिवथरख रो े व शर्गु रापरूच े र जाय जिंकले. सभ साद चाय ा बखर ती हे स रा े पर्सगं स विसत्रपण े यते ता. अफझलख ना चा ी भटे, अफझलख ना चा ा वध हे पर्सगं अतय्तं विसत्रपण े चित राल े आहेत. "ख ना ह ी उभ ा र हा?न पदु े स मा रो ं यऊन र जाय सा ी भटेल .ा र जाय ना े भटे ी दते ं ख ना ना े र जाय चा मीडु कीवट व्वाणू ख क्खि ला धी?रल .ी आ णि ह ता चीं जी मादड ह तो ,ी तिच े मणे ट कानू कुश ती र जाय चा े च ला विल .ी त ों अगं तां जर ची ी कुडत ी ह तो ी तय वार ी खरखरल .ी अगं सा ल गाल ी न हा .ी ह ें दखे नो र जाय नां ी ड वा े ह ता चा ें व घानख ह तो ें त ो ह ता प टो ता च ला विल .ा ख ना ना े अगं ता झग चा घ ताल ाह तो .ा व घानख चां ाम रा ाकरत चा ख ना चा ीचरब ीब हारे आल .ी दसूर ा ह ता उजव े ह ता चा े बिच विय चा ा म रा ा च ला विल .ा ऐस े द नो व रा क?ंन मडु ी आसडनू च थौ?रय खा ला े उड घी ला णो निघ णो गले." (सभ साद बखर, स.ं भ मीर वा कुलकण?, अनम लो पर्क शान, पणु े पर. आ. १९७७) शिव जा मीह रा जा नां ी अफझलख ना चाय ा वध नातरं तळ क कोण ता ली सवर् किलल े त बाय ता घतेले जवळप सा पनन् सा-स ठा किलले व घ टा वार ली पर्दशेह ी जिंकून घतेल .ा आ दिलश हा ी प ठा पो ठा मघुल चांय ा पर डां ,ा हवले ,ी कलय णा, कुलबग?, आवस, े उदग री, गगं ता री, औरगं बा दाय ा पर्दशे ता आकर्मण क?न त े विजय ी झ ला.े किलले क बा जी केलय वार पर्श सान वय्वसथ ास?ु केल .ी सम ना दजरा च े त नी अधिक रा ीनमेल े हव लाद रा, सबन सी, क राख ना सी य चांय ा सह नी े क राभ रा ह डील अश ी वय्वसथ ा केल .ी किलय सां ठा ी नियम वाल ी बन विल .ी यधुद ता ली पर कार्म ाइतकेच मह?व पर्श सान ता ली क यारा ल ाह ी दिले. श हािसलखे ना चा ी सव रा ,ी मिझरा र जा े तह, आगर् ा भटे व सटुक ा य पार्सगं चां े वणरन् सभ साद ना े केलले आहे. य नातरंचय ाभ गा ता सभं जा री जा े सत्र जाय ता परत आल े त घीटन ,ा र जाय भिषके स होळ ,ा दि गिळ्जय म हो मी अश ा घटन चां े वणरन् यते.े य ा बखर ती स ?ा ता पधदत ची ी व पर् ति बिबं ताम्क पधदत ची ी आश ा द नो पर्क राच ी वयु?? वणरन् े आढळत ता. शिव जा चीय ा संपणूर् आयषुय चा ा पट उलगडत ज ता .ो धयैर्, च तायुर्, श यौर् य ा गणु चां े यथ चित वणरन् य ा बखर ती सभ साद ना े केल े आहे. ज णात ार जा ,ा थ रो पर्श साक, आदशर् पित ाय ापलैचूं े दशरन् घडते. क .ा न .ा स ना े य नां ीसभ साद बखर १८८१ मधय े 'क वाय तिह सासर्गर्ह' य ातय चांय ाम साक ता पर् सिदध केल .ी ह ीसभ साद बखर ची ीप हिल आीव?ु ीह यो. ६.२.२ चितर्ग?ु विर चित शिव जा मीह रा जा चां बीखर ह बीखर सभ साद बखर वीर आध ?ारत आहे. हिच कातरा र् रघनु था य दाव चितर्ग?ु (चितर्) े ह आाहे. बखर चीय ा मजकूर ता अधनूमधनू तय ना े आपलय ा क वित ा घ तालय ा आहेत. ह ा बखरक रा ब व्वा जा ी आवज ी चिटण सी य चांय चा घर णाय ता ली ह तो .ा सभ साद बखर तीन आढळण रा ी आडन वा े य ाबखर ती स पाडत ता. ह ीबकर १७६५चय ासमु रा सा लिह ली गीले ीअस वा ीअस े अनमु ना आहे. ६.२.३ शर् छीतर्पत चीं ी११ कलम बीखर – द? तौर्मल व को निस द? जा तीर्मलव कोनव सी य ना े इ. स. १८८६ त े इ. स. १७०६ य का व्वा ता शर् ी शिवछतर्पत चीं ी ११ कलम ी बखर लि हिल ी अस वा .ी फ रास ी तव रा खी ा व चानू बखर लि हिल ी अश ी पर्रेण ा लखेक ना े न दों विल ी आहे. य ा बखर ली ा त ो आखय ना मळ्णू .ो य ता ९० पर्करण े आहेत. 'पणुय? कोर जा चा ी कथ 'ा लखेक ना े सवर्परणेने े लि हिल ी आहे. अफझलख ना चा ा वध पर्सगं, आगर्य हा?न सटुक ा इतय दा ीपर्सगं तर् टोक आहेत. र जाय भिषके चा े ह ीवणरन् म जोकय चा शब्द ता यते.े जनु

ीसभ साद पवूर बखर मल्लू हिल ा नि ?ितच म लो आह्े य ा बखर ती म ला जो री जाे भ सोल े ते शिव जाी मह रा जा चांय ा मत्व्यूय?तच ा इ तिह सा लिह लीले ा आह्े य ाबखर चीीनव नी आव?ूी (सन२०१८) वि. स. व कासकर य नां सीपं दात केलीआह्े व वह नीस पर्क शानन े पर् सिदध् केलीआह्े शर्ी शिवछतर्पत चीी ९१ कलम ी बखर आ णि भ सोल े घर णाय् चाी च?रत वाली द? जाी तिर्मलव कोनव सी य नाे इ. स. १७०१ त े इ. स. १७०६ य काळा ता ह बीखर लि हिल .ी फ सा?त व ?ारख वा चानू बखर लि हिल आश पीरिंग लाखेक नाे न दों विल आीह्े य बाखर ली ता ओखय् ना मल्लूत .ो य ता ९० पर्करणे आहते. 'पणुय? कोर जा चाी कथ 'ा लखेक नाे सव्परेणनेे लि हिल ी आह्े अफझलख ना वध पर्संगं, आगर्य हा?न सदुक ,ा इत्य् दाी पर्संगं तर् टोक आहते. र जाय् भिषके चाे ही वणरन् म जोकय् चा शब्द ता यतेे जनु ी सभ सादपवूर बखर मल्लू हिल ा नि ?ितच म लो आह्े य ा बखर चीी नव नी आव?ूी (सन २०१८) वि. स. व कासकर य नां ी सपं दात केलीआह्े व वह नीस पर्क शानन े पर् सिदध् केलीआह्े - (विक?प डीय)ा ६.२.४ शर्ी शिवछतर्पत चीीे स?पर्करण ताम्क च?रतर शर्ी शिवछतर्पत चीीे स?पर्करण ताम्क च? रतर मलह् रार मार वा चिटण सी य नां ी श हा? छतर्पत चींय् ा आ?नेसु राी इ. स. १८११ मध्य े लिह लीे आह्े य ा बखर ती स ता पर्करणे आहते. मल्लू 'स?पर्करण ताम्क च?रतर' मल्लू ओळखल जी ताे ह बीखर सभ साद बखर व ९१ कलम बीखर य ा द नोह चीय् ा आध रा वार लिह लीले ी आह्े परतं ू द नोह ी मध्य े न दों विललेय् ा क हाी ग ?ो ी चिटण सी बखर ी मध्य े आललेय् ा आहते. वि विध क गादपतर चां हाी आध रा सदर लखेन सा ठाी घणेय् ता आल ाह तो .ा शिवक ळा नातरं जवळप सा १०० वषरा नंतरं लिह ली ीगले ीअसलय् नाे ह ी बखर फ राश ी वि?सन यी म नाल जी ता न हा .ी ह ीबखर आखय् यिक ,ा ऐक?व म हाित ,ी सतं चाय् ा दपटरख नाय् ता ली म हाित ीय आध राे मलह् रार मा र वा नाे लिह ली ीआह्े स?पर्करण ताम्क बखर ह ी शिव जा चीय् ाच?रतर वार आध ?ारत मलह् रार मार वा चिटण सी विर चित स?पर्करण ताम्क बखर उ?रक ला नी आह्े य ाबखर ती छतर्पत ी शिव जाीमह रा जा चांे ल भोस आदशर् र जा ,ा मह पा?ुष मल्लू वणरन् केललेे आह्े शिवर या चांे सगं ती-न टाय्, कल ा कुशल वय् ?िम?व चा ;ा पर कार्म ,ी तजेसव् ीर जा ामल्लूह ीप?रचय ह तो .ो बखरक रा नाे सभु षित चां ाह ी व पार केल ाआह्े म नाव सीब्म वा चाे वि विध नमनुे तय् नां सी दार केलेे आहते. ततक् ला नी ल को सिथ्त चीे ह ीदशरन् य ाबखर ती आह्े जनुय् ा बखर ती भ ऊास हाबे चां ी बखर भ षाचेय् ा ?? नीे अगद ी अपर् तिम आह्े भ षा ा ड लौद रा आ णि रसभर ती वणरन्े व चटकद रा भ षाने ीय?ु आह्े ह ीच?रतर अभय् साक ामध्य े आदरण यी आह्े अरब सी ला, फसल सी ला, हिजर सी ला य चांे शक ता किं व इासव सीन ता कसेे ?प तांर कर याचेे य ा विषय ची मी हाित ी दिल आीह े त ीसशं थोक सा उपय?ु आह्े ६.३ पशेवके ला नी बखर ६.३.१ न ना फाडणव सी चांे आतम्व?रतर ब ळा जा ीजन दारन् उफर् न ना फाडणव सी य चांे ह सीव् लि खित आतम्व?ृ आह्े य ता स. १६८३ आष ढा वदय् (त .ा २०.०७.१७६१) य ा दिवश पी हिलय् मा धा वार वा सा पशेव ईच वी?े मिळ ला ी त ो पय?तच ी हक?कत आह्े कॅपटन मर्कड नॉलड् य नां ी न ना ा फडणव सी चांे च?रतर इंगर्ज ती लि हिलेे तय् चाे मर ठा ीभ षा तांरह तीय् नां सीव्त:च क?न ते पर् सिदध् केलेे विषणू परशरु मा श ?ा ी प डंित य नां ी हेे स ?ंि? च?रतर तय रा केलेे आ णि १८५९ मध्य े 'द ?िण ा पर इाज क मिट 'ी नतेे मबंुईमध्य े ट मॉस गर्हे मा य चांय् ा छ पाख नाय् ता छ पानू पर् सिदध् केलेे 'न ना ा फडणव सी ? चां ी स ?ंि? बखर' य ना वा नाे पर् सिदध् झ लालेे हेे ८४ प ना चांे पसुत्क ततक् ला नी र जाक राण चा आ णि सम जा सिथ्त ची पा?रचय क?न दणे राे आह्े जय् ागर्थ चाय् ाआध रा नाे विषणु ?ा यी नां ीन ना फाडणव सी चां ीबखर लि हिल ,ी त इोगर्ज ीगर्थ Chronicle of Nana Paranwis य ा पसुत्क चा ा मर ठा ी अनवु दा मर्कड नॉलड् य चांय् चा न वा वार पर् सिदध् झ ला .ा तय् नातरं स ता वष?ा न ी विषणु ?ा ी य नां ी केललेे तय् चाे स?ंपे कीरण पर् सिदध् झ लाे 'नना ाफडणवसी?चां सी?ंि?बखर'असेेय पासुत्कचाे नवाअसल ेतर पीसुत्कचाय् राचनचेे सव्?पएखदाय् ावय्?चय् ाच?रतर ाप?े ाततक्लानीइतिहासासागांणराे जसात्आह्े'ननानां ी एकंदर पचा असमाचींय् ा(पशेवचांय्)ा कराक?द? प हिलय्.ा तय् ापकै? चरा असमाचींय् ा कराक?द?ततय्नां ीआपलय् ाह?दद्व्याेकमाबजवाल.ेतेेकमाबजवातअसत ादिवसनादिवस तय्नां ाल कौक व पर्ति? ापषुक्क वढानू मठो ीभरभरटा झला.ी अखरेचय् ाकराक?द?चय् ा समुरासामल्लू जेधकाटेे मधावरवावरालय् नातरंतखारमठोमठोेपर्संगंह यीऊेनगजुरलेेतय्नांे निवराणतय्नां कीसकसेेकेल ेवगरेेग?ोचींे नि?पणय् ागर्थताकेलेेआह्ेतय्वा?नवचाणरा ा सतय्नांेशहाणपण,चतायुर,बतेबता,दरूदशिरत्वइतय्दा ीगणु दिसनूयतेता. पशेव ईचय् शावेटचय् पावरा त इंगर्ज चां मीतुस्दद् गिर आी णि मर ठाय् चां आप पास ता बबेन वा य माळे ददु?व चा ी परंपर ा कश ी स?ु झ ला ,ी य चा ा ततक् ला नी घड मा डो चीय् ा आध राे श ?ा बीवु नां ी निद?शकेल ा आह्े शिंदय् चांय् ा पदर ी असललेे एक सरद रा सज?र वा घ डाग े हेे पढुे तय् चांय् ा दिव णा चाे क मा क? ल गाल े व पशेव े कुटबुं ता ली बबेन वा नातरं न ना ा शिंदय् चांय् छा वाण ती आल े असत ना ताय् नां कौद करणय् ता आल.े य ा शिव या पशेवय् चांय् अानके अ धिक राय् नां साज?र वा नां ी कैद केल े व पणुय् ता लटु लाटू केल ी न ना नां ा कैदते ठवेलय् माळे आ णि तय् चां ा अ धिक रा संपलय् माळे ब जा री वा पशेवय् नां हा आीनदं झ ला .ा पढुे न ना नां कौदतेनू क हा दीर्वय् कबलू क?न आपल ीसदुक ाक?न घतेल ीव

सटुक ाझ लाय् वार तय् ापशै चा ाभरण ाकेल ा इ. स. १८०० चय् ाम चार् म हिनय् चाय् ा१२ त राखले ना ना ाफडणव सी निधन प वाल्े तय् चांय् ा य गोय्तमेळे अनके मर ठाी ससंथ ना तांनू वगेवगेळ ा सरजं मा दणेय् ता आल ा ह तो ा य ा सगळय् चाी बरे जी २,२३,००० ?पय चांी ह तो ाी न ना चांय् ामत्तून्तंर ब जा री वा नांी त ासवर् ज? केल ा ६.३.२ शर् री माद सासव् मा चींे च ?ारत् र चा बीखर उफर् हनमुतं सव् मा ची बीखर र माद सा वचन मातृ पर्करण ता दिलय् पार्म णाे र माद सा नांी शिव जाी मह रा जा य नांाशके १५७१ य ास ला अीनगुर्ह दिल ाअस ाउललखे हनमुतं सव् मा चींी बीखर य चांय् ाबरह?कूम आह्े अस्े मत र जाव डो य नांी वय्? केले आह्े हनमुतंसव्मा हीे समथ?ाचय् जाय्?ेबंधचूय् नाताव चाे नता.ूय बाखरची मीळूआव?ृसी.१७१५ मध्य्े लिहलीी गलेी वनतंरसव्माचीय् ाआदणय्े व?नरगंलो?मणवमलहारमारवा चिटणसी यनांी वढावनूदसुरी आव?ृीइ.स.१७४०मध्य्े तयराकेल.ीइ.स.१८७०मध्य्े पर्सिदध् झलाी व नतंर इ. स. १८८८ मध्य्े शदुध् क?न दसुरी आव?ृी छपाली गलेी तय्माळे तिचय्ताली भषाले बारचे अवरात्रीसव्?पआललेे दिसते हनमुतं सव् मा ची शिवर या व र माद सा सव् मा चीय् ा पर्तय्? स नािधय् ता र हिललेे असलय् माळे य ा बखर ली ामह?व आह्े ही च?रत् र ताम्क बखर आह्े च?रत् र ताम्क बखर ची वी शै?य्े १) च?रत् र तर्न याक ह अाश ाबखर ती केंदर्सथ् ना अीसत .ो २) घडललेय् ा घटन ,ा पर्सगं, वय??, तय् साबंध ची ा तपश ली ह ा पणूरण्णे अश ा बखर ती ली च?रत् र न याक शाी निग डित असत .ो ३) ४) ५) य ाबखर ती ली अनय् प तार्, पर्सगं, घटन या वार च? रत् र तर्न याक चा पार्भ वा पडलले अासत .ो य ाबखर ती च?रत् र तर्न याक चाी भ म्मूक सावर् शर्?े, मह?व चाी व प?रण मा करण राी असते बखरक रा अश ाबखर ती ली च?रत् र तर्न याक शाी पणूरण्णे त दा माय् प वालले ाअसत .ो क हाी वळे ा बखरक रा अ ति?र? पज्य् भ वाननेे अथव ा अ ति आदर पा टोी च?रत् र तर्न याक ला ा वदंन यी बन वितो अथव ातय् ला ादवेत साव?प पर्?ा क?न दते .ो ६) अश बाखर ची अा तंमि प?रण मा ह बाखर चीय् ाच?रत् र तर्न याक चाय् उाद ?ा कीरण ता अथव ा तय् सा दवेतव् दणेय् ता झ लाले ाअसत .ो ७) प?रण मा बीखर ती ली च?रत् र तर्न याक चाे सव?कश वि?षेण, चि कितस् ताय् चाय् ता ली उ णिव ,ा कमकुवतपण अाथव ातय् चाय् ाज वीनच?रत् र ता ली कचच्े देव्े य काडे बखरक रा चाे कळत- नक दलुर? (तय् चाय् काडनू) झ लालेे असते ८) वणर् विषय शा मीहज्े तय् बाखर ती च?रत् र तर्न याक शा बीखरक रा त दा ताम्य् प वात ना चा?रत् र न याक बा बातच ा जिव्ह्ळा ा आपलुक?, पज्य्थ वा य सा पर् धा नाय् दते असत ,ो तय् माळे स हा जिकच तटसथ्ते भ म्मूकेकडे क ना डा लो ाह तो .ो ९) स मा जाक, आ थिरक्, र जाक?य, ध मारक् भ वा भ वान चां ाप?रण मा बखरक रा वार कमी अ धिक पर्म णा ता झ लाय् माळे न याक रा ' बिनत डो' वणरन् च?रत् र, बखर ती ह जो शकत न हा .ी १०) बरय् चाद ा गणु सकं?त् र ही बखरक रा चाी भ म्मूक ा असते म्हनू च?रत् र ताम्क बखर चीे लखेन एक गां अीथव अानय्कश चाय् तार औंझय् खा ला अीथव आ?नेे ह तो असते अस्े ड .ाँ हरेव डाकर न दोंवत ता. ११) अ ति?र? भ वान विवशत ा ह ा द षो य ा पर्क राचय् ा बखर ती आढळत .ो एख दा-दसुर ा अपव दा वगळत ा च?रत् र ताम्क बखर ती ह ा द षो प ना पो ना ,ी अथव ा अनके पर्सगं घटन मांध्य्े आढळत .ो १२) बखरक रा चाय् ा वय् ?ितव् चा ा पर्भ वाह ही अश ा पर्क राचय् ा बखर लखेन वार पडलले ा असत .ो बखरक रा चाी म ना सिकत ,ा तय् चाी म ना सिक, ब धौदक जडण-घडण सभ वोत लाचेे व ता वारण, तय् चाे निर ?ीण, तय् वार ली चितंन वणर व्िषय चााश धो, चि कितस् ाव वधे घणेय् चाी?मत ,ा य चाा कळत नकळत कम अी धिक पर्म णा ता प?रण मा बखर लखेन वार ह तोच असत .ो तय् माळे एक चा च?रत् र न याक वार एक पा?ेे ाअनके, भिनन् लखेक नांी बखर लखेन केले असले, तर तो एकच विषय असनूह तीय् बा बात गणु ताम्क, मलय् ताम्क व वणरन् ताम्क फरक ज णावत .ो उद .ा शिव जाी मह रा जा वार लि हिलय् ागलेलेय् अानके बखर बी बात अस्े घडलेे आह्े सपंद या ता ली ग?ुपरपंरचे ा तय् ता इ तिह सा असत .ो सवरस् मा नाय् सां ठाी अथव ा सपंद या ता ली ल को सां ठाी ? ा बखर ली लि हिललेय् ा असत ता. उद .ा हनमुतं सव् मा कीत शर्ी समथ?ा ची बखर, जयर मासव् माी वडग वाकर य चांय् ा च?रत् र चाी बखर, द मा जा चीी बखर, ग पो चीदं चाी बखर, इतय् दा .ी बखर व डाम्यच ाउदग्म आ णि विक सा य ापर्बंध?प गर्थ ता ड .ाँ ब पाजूीसकंप ल्ळा य नांी प.ृ १६९ वर ड .ाँ हरेव डाकर सां राखचे मत न दों विलेे आह्े गदय् ताम्क परु णा, अदभ्तुत ,ा अतय्?ु?, दवेक टो तीले न याक इतय् दा पी रौ णाक कथ चां वी शै?य्े शर्धद् माय अतं क:रण ह या बाखर चींा ग भा अासत .ो एक ा वि शि? सपंद या ता ली थ रो प?ुष चां हीक?कत य पार्क राचय् बाखर ती असते बखर ची रीचन अाथव साव?प : ह बीखर एकूण ३२० प?ृ चां अीह्े (आक रा १/८), तिचय् ता प?ृ ३०४ पय?त शर्ीसव् माी समथ?ा चय् ार६४ ल ली ा दिललेय् ाआहते, नतंर ३ प?ृ तां स रा शां दिल आह्े सव्त्तंर १० प?ृ तां शर्ीसव् माी समथ?ा चय् माह निवरा ण् चा ापर्सगं दिल आह्े बखर ची ा घटन ा क लाखडं : मगळवढेय् पा सानू म्हज्े शके १७६० (इ.स. १८३८) ते शक१८०० (इ.स. १८७८) म्हज्े ४० वष?ा च ा ह ा घटन ा क लाखडं आह्े य ा अग दोरचय् ा पर्करण ता शर् सीव् मा सीमथ?ा चय् भार्मण बा बात स विसत्र वणरन् आललेे आह्े मगळवढेे पढंरपरू, म होळ, स लो पारू तय् नातंर अकक्लक टो; परतंु तय् चांे व सात्वय् २२ वष? अकक्लक टो ता ह तोेे य ा क ला वाध ती तय् चांय् ा दशरन् सा ठा ,ी द खु:, प डी ,ा वि विध पर्क राचय् ा य तान ा दरू क?न घणेय् सा ठा ,ी मन को मान ा पणूर व्ह् वाय् ता म्हनू तर क हाी तय् चांे दवेतव्, अवत ?ारतव् ज खोणय् सा ठा ,ी उदय् गो-धदं ा

वयस या व द्वा सी ठा,ी वि विध औषध पोच रा विच राणय सा ठा,ी तय का ळाी दरर जो शकेड ो ल को यते असलय चाय ा न दोंी तय चांय विषय चीय ा स हितय ता आढळत ता. (उद ा भ गावत चांे च?रतर) य ता अठर ा पगड ज ता ची,े र वा-रकं, र जमिह रा जा,े ससंथ नाक, सरद रा, जह गारद रा, वतनद रा, ब रा बालतुदे रा, सतु रा, नह वा,ी स धा,ू बैर गा,ी ग सो वा,ी सतं, मह ताम्े अ धिक रा पी?ुष, य गो,ी हटय गो,ी विदव ना, प डंित, इगंज,ी प राश,ी पजं बा,ी इसर याली आदी वि विध ज ताी धमर- पथं चाे ल को यते असत. य ता शर्ी सव् मा मीळ्ळे पर्भ वित व वलय कांित झ लालेहेी अनके ह तोे तय ा संबंधं ता घटन ा व क लाखडं य चा ा स विसत्र पट कै. केळकर नांी बखर ती उलगडनू द खावला आह.े शके १८६० (इ.स. १८३८) तें शके १८०० (इ.स. १८७८) य ा क लाखडं ता मळ्ज जे समु राे १३२ वर्ष?ा पवू? असललेी स मा जाक, र जाक?य, ध मिरक सिध्त्,ी ?ढ,ी परंपर, ा व हातकु?चय ा व इतर दळण-वळण चाय ा स धान चां ा अभ वा, सवरच ब बात ती ली पर तिकूलत ा आद चीं ा विच रा करत, ा तय ाक लाखडं ता ली घटन चांे व सम जादशरन चांे पर ति बिबं ? बाखर ती पडललेे ज णावते उद ा १) एक ा बर ?ाण ? चीय ा प टोदखु चीय ा प?रह रा चाी ल ली ा (ल ली ा कर. ८६. प.८८,८९) २) वधूद मर ठा ा ज ता चीय ा ब ईस पतुर्ल भा (ल .ीकर.८८प.८९,९०) ३) प डांू स नो रा बा बातची शर्ी सव् मा चींी ल ली ा (ल .ीकर. ९८, प.१०४,१०५) ४) मदैग? यथे ली मसुलम ना जम दा रा सा अव लिय बानवनू सम जाक यारा स् ल वाले (ल .ीकर.९९, प.१०६,१०७) ५) भगवतं आपप् सातु रा ल .ी कर. १०१ प.८कर.१०९,११०) ६) स लो पारूचय ा शिंपय चाय ा सदंभरा त् ली ल ली ा (ल .ीकर.१०२.प.८ ११०,१११) ७) रलेव्ते ली यरु पियन अ धिक रा,ी (ल .ीकर. १२०, प.८ १३०) ८) इसर याल धमरा च् ा ड कॉट (ल .ीकर.१२१ प.८१३१) ९) शणेव ती ज ता चीय ा केर बो ा य चांय बा बातची ल ली ा (ल .ी कर. १७७, प.२०८,२०९) १०) क ळोी सम जा ता ली ल?मण क ळोय चाय ा (आनदं भ रात)ी जह जा उचलणय चाय ा सदंभरा त् ली ल ली ा (ल .ीकर.१८६, प.२१७,२१८) ११) त?ण म राव डाी (ल .ीकर.१८७, प.२१८,२१९) १२) एक ा शदुर चाे ग ळितकु? निव राण (ल .ीकर.१९३, प.८ २२४,२२५) १३) वधूद तलेय चाय ा ? ची ा श धो (ल .ीकर.२०१, प.८ २३७,२३८), इ. उद हारण दा खाल वर दिललेय ा बखर ती ली बह? तके ल ली मांधनू कै.केळकर नांी तय ा क लाखडं ता ली शर्ी सव् मा चीं ा भदे ता ती, सवर सम वाशेक, क ला ता ती असललेय आच रा- विच रा, धमर व त?व? ना चाे वणरन, य ाबखर ती केलेे आह.े वर ली घटन 'ाजसेे जसेे घडले, पर्तय? प हिल,े ख तार पीवरक एकलेे तसेे म डांलेे य ाबखरसतूर नाे लि हिललेय ाआहते. बखर चीी व शै?यूे : बखर ती सवं दा, वणरन, शलै,ी पर्सगं अथव ा घटन ा उभेे करणय चाे कै.केळकर जांवल स माथय आह.े प तार चांय ा सवं दा तानू च?रतर न याक चाे वय ?िम?व उलगडत ज ता,े उद ा बखर ती ली ल ली कार. २३५ 'ह? ची माद जिरवल 'ा य ता ली सवं दा पह -ा 'मह रा जा, आमच हा? मीसत् ह ऊोन फ राच बफे मा झ ला आह.े ल को नां मा ठोी भ तीी व टूल गाली आह.े तर ग ळोी घ लानू ठ रा म रा वा ा क? क या?' अकक्लक टोच ा र जा, ा तय वार समथर मळ् लाे 'अर,े तय ला ा म ?ा नक सो,' असेे मळ्नु शर्ी सव् माी ह? क्रीडेे निघ लो तवेह ा ल को विनव लू ल गालेे य मह रा जा, य ा रसत्य नाे ज ऊा नक ा ह? ती म ठोम ठोे दगड स डोंनेे स राख ा फेक?त आह.े परतंु तय चांे न ऐकत ा शर्ी सव् माी कट वीर ह ता ठवेनू पढंरपरूचय ा प डांरुगं सा राखेे तय ा खवळलेय ा उनम्? ह? चीय ा पढुे उभेे र हा?न तय सा मळ् लाे 'मखूरा,् म जाल सा क या? य पावू?चेे सम्रण विसरल सा व टात?े चढले तो पडले, ब षाकळपण चा ाअ भिम ना स डोनू दाे' सव् मा चीय ा त डोंच ती ह वचनेे ऐकत चा तोउनम्? ह? तीश तां ह ऊोन शर्ीसव् मा?जवळ आल ा पढुचय ाद नोह पी या चाे गडुघेे टकेवनू गडंसथळ शर् सीव माीचरण वार ठवेले, तय चाय डा ळोय तानू घळ घाळ ाअशरू व हा ता ह तोे य घाटनवे?न बखरक रा चाय पारसगं उभ कारणय चाय ?ामतचेे पार्तय्य यते.ो अश ची सवं दा शलैी ल ली ा कर. २०४ द नो व घा नां ा म?ु?. कर.२८, वर 'र जाव डाय ता ली उदंर चांी ग ?ो' (३) ल ली कार.५४' चिमण ची गी ?ो' यथेे दिसतेे य चा बखर ती शर्ी सव् मा नींी तय चांय काडेे आललेय ा अनके नां ा 'पर णाय वार दय ा कर, ा मकुय ा पर णाय सा अनन्-प णाीमळ्जेे च रा वारैण दय, ा कु?य सा भ कार चीे तकुडेे घ ला, ा' असेे स गांितलेे तय चांे सवेकेर अीथव अानय कुण अीप पास ता भ डांू ल गालेे तर तय चांय हा ता वार तेे 'मगंु'ी ठवेत 'मगंु सी राखेे व गा ा मळ्नु बज वात. य ा बखर ती शर्ी सव् मा चींे पर्मे, कध ती सवं दा तानू तर कध ती कृत चीय ावणरन तानू कै. केळकर वणरन करत ता. शर्ी सव् मा चींी 'भ गिरथ'ी न वा चाी ल डाक? ग या ह तो.ी ती सतत तय चांय ा स निन्धय ता र हा ता अस.े पढुे तिल झा लालेय का लावड चीे न वा तय नां 'ीग दो वार 'ी ठवेले. तय चांय ला डाकय भा गिरथ ती ग ईच सीम धाीअकक्लक टो ता तय चांय साम धा लीगतच ब धांणय ता आल .ी तय चांय ामह निावरा ण् समय चाे तय चांे ग ई- व सार वारचेे पर्मे बखर ती प? कर. ३१३ वर स विसत्र दिलेे आह.े तेे अस.े "एक व जाणय चाय ा समु रा सा ग ई-व सार,े तय चांय ा अगं वा? न ह ता फिर विल ा व (त)े आपलय ा पलगं वार यऊन बसले." य ा व अश ा पर्सगं नां ा बखरक रा नाे शबद्धधद क?न बखरन याक चाे व सात्वदाी वणरन केलेे आह.े तय ता ली सहजत ा व चान यीत, ा पर णाय बाददल पर्मे, जिवह ळा, ा च?रतर्न याक चाे ब ?ा आ णि अतंर मळू त?व, वणरन ता ली समत लोपण ा च?रतर्न याक चाे व चाक नां ाभ वाण राे शर्?ेतव व दवेतव आद सीमथरणेे वणरन केले आह.े दसुर पारसगं आहले ली कार. २४९

प.२८७. 'मललू गवळ्य सा शि? 'ा य ता मललू गवळ दीधु चा ी दपुष्ट किमत घडेनह दीधु ता प णा घी लात ो तय् माळे दधू न सात,े सवेकेर शीर् सीव् मा सीं हे व? स गांत ता, तवेह ा मललू गवळ्य चाय् ा ग ठोय् ता ली १५-२० महश ी सत्र सा ह ता ल वा ू दर्ईन ता, सत्र तानू र? चाय् ायणे राय् ाध रा ाबघनू 'मललू' भयभ ती ह तो ो पषुक्ळ औषध पोच रा क?नह ी गणु यते न हा तीवेह ता शोर् सीव् मा कीडे ज ऊान केललेय् अापर धा चा कीबलु दीते वो शर् सीव् मा चीं ी ?म ा म गात ,ो 'आजप सानू अश ी लब डा ी कथ ची करण रा न हा ी अश ी कबलु ी दते ,ो तवेह ा ?म शा ली व? ची े शर् ी सव् मा ी 'ज ा ह डील बर'े मळनू स गांत ता. महश ी पवूरव्त ह तो ता. य ता घटन चा,े पर्सगं चा,े वय?च े शब्द चितर् बखरक रा ना े पर्भ वा पीण े रखे टाल े आहे' बखर तीनू सम जाज वीन चा े दशरन् घड वा े य हातेनू े शर् सीव् मा अीकक्लक टो ता क यारर्त असत ना ा इ.स. १८५७ त े १८७८ चय् ा दरमय् ना असललेय् ा र जाक?य, स मा जिाक, ध मारक्, आ थिरक् सिथ्त ची े पर् ति बिबं तय् नां ी केललेय् ाअनके ल ली मांधनू पह वाय सा मिळत.े शर् ीसव् मा ीसमथर् व तय् चाय् शा ी सबं धंित प तार्, पर्सगं, घटन ा आद चीं े 'अंतरमलूत?व' उलगडनू द खाव वा े य ा हतेनू े (ल .ीकर्. २०४) य ा ल लीते शर् ी सव् मा ी हिम लाय वार क हा ी तपसव्य् सांह एक ा गहुते वदे तां वार चचरा ् कर ती असत ना ,ा द नो ब घा गहुचेय् ापर्वशेदव् रा जावळ बसनु त ीचचरा ् ऐकत ह तो े तवेह ाशर् ी सव् मा तीय् ाद नो वय् घार् सा मळ लो 'क ाह पो डंित' अधं रा ता क ाबसल ता? आमच ीसवे ाक?न म?ु वह ला,' अस ाआश वीरा द् दऊेन तय् ाद नो व घा सां ज णाय् सा आ? ा दिल .ी अश चा सव्प चा ी एक ल ली ा कर्. १६६, प. १९१ त े १९५ 'ब वाडकेर परु णाक' य ा श षीरक् खा ला ीआढळत.े उद .ा द ?ारदर्य् ना े ग जांलले े ब वाडकेर परु णाक 'जनम् जोनम् ची े स थारक् झ ला.े अस े मळनू घळघळ ा रडू ल गाल.े शर् ी सव् मा चीं े प या कथ ची स डो याच े न हा ती,' अस ा नि?य क?न त े शर् सीव् मा चीं ा निर पो घडेन बिरह् डा ीआल.े बखररचनचे ा वगेळपेण ा : ?ढ बखर चीय् ा ब हिरगं पा?े ा पर्सत्तु बखर वगेळ ी आहे.े उद .ा 'स हाबे नां ीमहेरब ना की?न आ? कोल .ी तय् वा?न वतरम् ना ऐस े ज'े (प.१०) अश सी धा राणत ः स?ुव ता असत.े दसुर े मळज े बखर ची शावेट वि शि? पधदत् ची अासत ,ो त बीखर ची फीलशर्तु ी असत.े उद .ा ज े ल?म वीतं असत ली त े विशषे भ गाव्यतं ह तो ली, यशसव् औसत ली त े दि गिळ्ययी ह तो ली. यणेपेर्म णा े सवर् मन रोथ पणूर् ह तो ली.' पर्सत्तु बखररचन ावगेळ ीआह.े य बाखर चीय् लाखेन वार इ.स. १८३८ त े इ.स. १८७८ मध ली र जाक?य, स मा जिाक, ध मारक्, श?ै णिक आद चीं ा प?रण मा झ लाले ा दिसत .ो इगंर्ज ी र जावट ची ा अमंल तवेह ा मह रा षाट् वार ह तो .ा अकक्लक टो ससंथ् नाह ी इगंर्ज चाय् ा अ धिपतय् खा ला ी ह तो.े स मा जिाक विषमत ,ा ब रा ा बलतुदे रा ीआ णि अठर पागड ज ता ,ी अ सित्तव् ता ह तोय् .ा बर् ?ाण वगरा च् े वचरस्व, स वोळ-ओवळे य चा ा ब डिव रा ह तो .ा 'ससंक्ृत' ह ी ? ना भ षा ा ह तो .ी उचचवण?य स डोनू अनय् वगर् (वणर) शि?ण पा सानू व चंित ह तो .ा अश ा विप?रत प?र सिथ्त ती य बाखर ची े न याक शर् सीव् मा सीमथर् वि विध पर्क राचय् ला ली कार ती ह तो.े तय् चाय् ा य ा ल ली माधनू बखरक रा ना े सथ्ळ, क ला, वय??, घटन ,ा पर्सगं आद चीय् ा सह याय् ना े 'शर् ी सव् मा चीं े दवै ी सव्प व चाक सांम रो शबद्धधद् केले आहे.े त े कर ती असत ना ा बखर ची जा ओकृ तिबधं वर निद? शित केल आह े त बोह?त शां कौ. केळकर कांडनू कम ीअ धिक प लाले ा गले ा आहे.े य ा बखर ती ली न याक शर् ी सव् मा ी समथर्, तय् ा अनषुगं ना े आलले ी प तार्,े घडललेय् ा घटन ,ा पर्सगं आद ी तय् नां ी 'जस े प हिल,े ख तार् ी क?न तय् नां ी जस े ऐकल,े तय् नां ा जस े भ वाल े तस े तय् नां ी लि हिल,े' हे े य ाबखर ची े लिख णासतूर् दिसत.े य ा सपंणूर् बखर ती शर् ी सव् मा ी समथर् ह े एकमवे न याक आहते. सवर् ल ली ा (२६४) तय् ता ली घटन ,ा पर्सगं, वय? शर् सीव् मा शीं ीपर्तय? सबं धंित आहते. तय् तानूच शर् ीसव् मा चीं े 'वय् ?िम?व' उकलत ज ता.े शर् सीव् मा ीह े अवत रा ,ी दवै ,ी त राणह रा, सखु सम धा ना दणे रा.े इ चिछत क मान ा पणूर् ् करण रा े कलपत्? आहते, न ठा ला, प पा ,ी ढ गों ,ी लब डा, ख टो ा आच रा धमर् प लाण रा.े अधमन व गाण रा.े ष डिर्पतु लि? असण रा.े अश ा सव?ा न ा ठिक णा वार आणण रा े त े आहते. शर् ी सव् मा ी समथ?ा चय् ा भवय् वय् ?ितव् चा ा पट ड लोय् साम रो शबद्धधद् करणय् ता बखरक रा कै. केळकर यशसव् ठीरले आहते. हचे य ाबखर ची े यश आह.े शिवर या चां े बधं ु वय्कं जो री जा े भ सोल े य नां ी तजं वारचय् ा न याकर जा चां ा पर भाव केल ा आ णि द ?िणले मार ठा ास मार जाय् सथ् पान केल.े वय्कं जो ीमह रा जा नां सीमथर् शिष्य भ मीसव् मा ी य नां ा तजं वार मधय् े समथ?ा च ा मठ सथ् पान करणय् सा ठा ी ज गा ा दिल .ी तय् ा ठिक णा ी समथ?ा च ा मठ निमरा ण् झ ला .ा (म. र. ज शो ,ी द साब धो पर्सत् वान ,ा न गापरू) ६.३.३ पशेवय् चां बीखर - कृषण् जा ी विन याक स हो नो ी य ा बखर ची ा लखेक कृषण् जा ी स हो नो ी आहे.े इ. स. १७१३ त े १८१८ य ा क ला ता ली घड मा डो चीं ा तपश लीव रा उलल्ले य बाखर ती आढळत .ो ह ी बखर पशेवय् चाय् ा पर कार्म चा ी ग था ाआह.े मर ठाय चाय् ाइ तिह सा ता ली वि विध पर्सगं ाच े वण?न तय् माधय् े आहे.े ६.३.४ प निापतच बीखर - रघनु था य दाव ग षिक बा ईचंय् ा आ?वे?न रघनु था य दाव चितर्ग?ु य नां ी ह ी बखर लिह ली ी प निापत चाय् ा यदुध् नांतरं २ वष?ा तच इ. स. १६८४ - इ. स. १७६२) य का ला ताह बीखर लिह ली गीले .ी य ता प निापतचय् याधुद् चा े स?ूम व व रीरस पणूर् वणरन् केल े आहे.े प निापतचय् ायदुध्वा े वणरन्करणरा ीदसुर ीबखरमळज ेप निापतची

ीबखर.लखेरघनुथा यदाव.शर्मीतंमहराजामताःशर्ीग षिकबाईयचांय्ाआ?वे?नबखरची
ेलेखेनझला.लेखेन कळा इ. स. १७७० चय्ा आसपसा य्ा बखरची्ा नयाक कलप्तांची्ा
आदितय- सद शिावरवाभऊा शिदंे - हळोकरचांय्ा भडांणला्ा सप? उ?र दणेरा्ा ह्ा
नयाक, वि?सारवाला्ा गळोी लगातचागहिव?नयणेरा्ा भऊायथेे दिसत.ोभऊासहाबेचां
ीविविध ?पे लेखेक चितरात.ो यदुध् वणरन्ता तय्वांाहताखडं्ाआह.े वणरन् पर्सगंीत
ोरमायाण महभारतचाय्ा उपम वापारत.ो निवदेनशलै,ीभषा हा?बहे?
बवणरन्यतालखेकवकाबगराआह.े प निापतह्ी मरठाय्चांय्ा इतिहसातालीएकशकोकथ
ाआह.ेआणिय्ा शकोकथचे्ा शकोताम् पर्तय्यबखरती मिळत होचे तिचयेयशाआह.ेअसये
ाबखरबीददलमहटलेजताे(विक?प डीय)ा प निापतचय्ा यदुध् चाे वणरन् करण राी दसुर
ी बखर मळ्जेे प निापत चीी बखर. लखेक रघनु था य दाव. शर् मीतं मह रा जा म ताःशर्ी
ग षिक बा ई य चांय्ा आ?वे?न बखर चीे लेखेन झ लाे य्ा बखर ची्ा न याक कलप् तां
ची्ा आ दितय - सद शिावर वारभ ऊा शिदंे - हळोकर चांय्ा भ डांण ला्ा सप? उ?र
दणे रा्ा ह्ा न याक, वि? सार वा ला्ा गळोी ल गात चा ग हिव?न यणे रा्ा भ ऊा यथेे
दिसत .ो भ ऊास हाबे चांी वि विध ?पे लेखेक चित रात .ो यदुध् वणरन् ता तय् चां्ा ह ताखडं
ा आह.े वणरन् पर्सगं ती रो मा याण मह भा रात चाय्ा उपम वा पारत .ो निवदेनशलै ,ी भ षा
हा?बहे?ब वणरन् य ता लखेक व काबग रा आह.े प निापतह् मीर ठाय् चांय्ा इ तिह सा ता ली एक
श कोकथ आह.े आ णि य्ा श कोकथचे शा को ताम् पर्तय्य बखर ती मिळत होचे तिचये यश
आह.े असये य्ा बखर बीददल महटले ज ताे प ना पीत चा हा्ा पर्सगं १४ ज नावे रा १७६१
मध्येे घडल .ा ६.३.५ भ ऊास हाबे चां बीखर - कृषण् जा शी मार वा भ ऊास हाबे चां बीखर ह
मीर ठाी व डाम्य तिह सा ता ली अतय्तं ल लाितय् पणूर्, शर्?े व डाम्यगणु नांी य?ु असण
राी न वा जाललेी बखर आह.े बखर चीय्ा कतग्रा ब्ददल मत भिनन्तंा आढळत.े कृषण्
जाी श मार वा व चितं कोषण् वळे अशी लखेनकतय्?ा ची द नो न वाे आढळत ता. परतं
ू कृषण् जाी शय् मार वा हचे य चाे लखेक अस वाते असये व टात.े बखर ची्ा रचन ा क
ळा इ. स. १७६२-६३ अस वा .ा 'भ ऊास हाबे चांी बखर' असये य चाे वय् ?ि व चाक न वा
असले, तर हीी बखर वय् ?ि कें दिर्त न हा .ी इ. स. १७५३ स लाी रघनु थार वा नांी ज टा
चाय्ा कुंभरे वीर सव् राी केल .ी तथे प सानू इ. स. १७६१ स लाी प निापतचय्ा पर भाव
नाे श को ह ऊोन न ना सा हाबे पशेवयेे य चांे निधन झ लो व म धार वा पशेवपेदी आ?ढ झ
ला,े इथ पय?तच ा इ तिह सा व उ?र ती भ रात ता ली मर ठाय् चांय्ा जाक?य घड मा डो चीं
े स?ूम व व सात्व वणरन् य ता यतेे इ तिह सा व व डाम्य तसचे भ षा ा स दौयर् व विच रा स
नौद्यर् य चा्ा मिल फा य्ा बखर ती दिसनू यते .ो वय्??वणरन्,े पर्सगंवणरन्,े वसत्वणरन्,े
य नां बीखर ली सामदृध् केले आह.े 'भ ऊास हाबे चांी बखर' य्ा विषय वार, म्ु शर्.ी क
नाड,ेर. वि. हरेव डाकर, श.न .ा ज शोीय चांी पसुके आहते. भ ऊास हाबे चां बीखर ह
मीर ठा भी षाते ली एक पर् सिदध् बखर आह.े मर ठा वी डाम्य तिह सा ता ली अतय्तं ल लाितय्
पणूर्, शर्?े व डाम्यगणु नांी य?ु असण राी न वा जाललेी बखर मळ्जेे भ ऊास हाबे चां
ी बखर ह यो. य्ा बखर चीय्ा कतग्रा ब्ददल मत भिनन्तंा आढळत.े कृषण् जाी श
मार वा व चितं कोषण् वळे अशी न वाे अभय् साक म नात ता; परतंु कृषण् जाी शय् मार वा
हचे य चाे लखेक अस वाते असये व टात.े बखर ची्ा रचन ा कळा इ. स. १७६२-६३ अस
वा .ा "भ ऊास हाबे चां बीखर' असये य चाे वय् ?ि व चाक न मा भिम ना असले, तर ही
बीखर वय् ?ि कें दिर्त न हा .ी इ. स. १७५३ स लाी रघनु थार वा नांी ज टा चाय्ा कुंभरे वीर
सव् राीकेल .ी तथे प सानू इ. स. १७६१ स लाी प निापतचय्ा द ?ाण पर भाव नाे न ना
सा हाबे पशेवय् चांे निधन झ लो व म धार वा पशेवपेदी आ?ढ झ ला,े इथ पय?तच ा इ तिह
सा व उ?र भी रात ता ली मर ठाय् चांय्ा र जाक?य घड मा डो चींे स?ूम व स दाय्तंवणरन् य
ता यतेे तय् ता ली क हा वी काय्े - जसेे भडभजंुलेा ?ा भ जात ता क? विदय्खुल्ल पा ता
वह वाातस ाएक धडक ाजह ला .ा "भ ऊास हाबे चांी बखर' य्ा विषय वार, य चा न वा
चाी मर ठा ती अनके पसुके आहते, बखर ती ली मजकूर ततक् ला नी सम जा ता ली क हा ची ला
री ती वीर पर्क शा ट कात .ो सत ची पीदध्त, प ठा वीर जखम झ लालेय्ा स निक चांी सम जा
ता ह णो राी हटे व्वाणी य चांा उललखे बखरक रा नाे केल आह.े आपल पीर्गत तीप सा
:ा १. पर? : बखर मळ्जेे क या? बखर चीं सीव?प व व शै?य्े स गां .ा

६.४ सम रा पो बखर ह्ा सव्तरं आ णि सपंनन् व डाम्य पर्क रा आह.े बखरक रा भतूक व्वा ता
ली वय्? नींा आ णि घटन नांा ज वीतं क?न मर ठाय् चांय्ा इ तिह सा वार पर्क शा ट काण राय्
ाक हाी मह?व चाय्ा बखर ती आहते. य बाखर ती इ तिह सा सशं धोन ता अतय्तं मह?व चाे
क मा करत ता. इ तिह सासशं धोन चा डीतरह सी धानअसल तीर ही बीखर मीधय्अनकेघटन चां
उलगड हा तोज ता .ो म हिक वात चीय्ा बखर पी सानू पशेवके व्वा ता अनके बखर ती लि
हिलय्ा गलेय्ा आहते. बखर व डाम् यातनू अनके थ रो प?ुष चां वीय् ?ि चितर्े आक रा ला
आल आीहते. बखर तीनू आपलय् ला्ा मर ठाय् चांा इ तिह सा ज णात ा यते .ो शिव जाी
मह रा जा, सभं जाी मह रा जा, श हा? मह रा जा, भ ऊास हाबे, मलह रार वा हळोकर,
यशवतं हळोकर, प हिलेे ब जा री वा पशेव,े जिज बा ई,त रा बा ई, यसेबू ई, स योर बा ई

